ISSN 1694-531X

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ

ИЛИМ жана СТУДЕНТ

(ЖАМУнун студенттеринин илимий басылмасы
2014 - жылдан бери чыгат)
№ 5

Жалал-Абад – 2017

Редакциялык коллегия:

Алыбаев К.С. - башкы редактор, физика-математика илимдеринин доктору, профессор.

Асилова З.А.. - башкы редактордун орун басары, техника илимдеринин кандидаты, доцент.

Мүчөлөрү:

Ажыкулов С.М. - педагогика илимдеринин кандидаты.

Шамиев Ж.Б. - техника илимдеринин кандидаты.

Орозбаева Г. - филология илимдеринин кандидаты, доцент.

Аскарова А.К. - экономика илимдеринин доктору, профессор.

Сооронкулов М.Р. - техника илимдеринин кандидаты, профессордун м.а.

Адышева А.А. - химия илимдерини кандидаты, доцент.

Жуманалиева М.Б.. - медицина илимдеринин кандидаты, доцент.

Тампагаров К. - физика-математика илимдеринин кандидаты, доцент.

Турдубаева Б.М. - педагогика илимдеринин кандидаты, доцент.

Чыгарылыштын жооптуулары:

Зупанов С.А. - ЖАМУнун Редакциялык басма бөлүмүнүн башчысы.

Абдразакова Г.А. - улук инспектор.

Атамбекова А.К. - улук инспектор.

Сулайманова Г.К. - Редакциялык басма бөлүмүнүн методисти.

Ээси:

Жалал-Абад мамлекеттик Университети

Редакциянын дареги:

715600, Кыргызстан Жалал-Абад ш.
Ленин к., 57
тел: (996-3722) 2-16-02
факс:5-49-50

Жалал-Абад мамлекеттик университети, 2017

УДК 514.174

МАТЕМАТИКА В МИРЕ КРАСОТЫ
МАТЕМАТИКА СУЛУУЛУК ДҮЙНӨСҮНДӨ
MATHEMATICS IN THE WORLD OF BEAUTY

Махамаджанова М.
ЖАГУ, ПМТФ
группа: М-1-14
Руководитель: Ураимхалилова А.

Аннотация: *Кое-кто, возможно, считает, что различные замысловатые линии, фигуры, поверхности можно встретить только в книгах учёных-математиков. Однако, стоит осмотреться, и мы увидим, что многие предметы имеют форму, похожую на уже знакомые нам геометрические фигуры. Оказывается их очень много. Просто мы их не всегда замечаем.*

Аннотация: *Кимдир бирөө ойлошу мүмкүн, ар түрдүү сызыктар, фигуралар, беттер бир гана белгилүү математиктердин китебинде болот деп, бирок ойлоп көрүлс-, жашоодогу бардык эле буюмдар кандайдыр бир геометриялык фигурага окшойт. Алар аябай көп, болгону биз аларды ар дайым эле сезе бербейбиз.*

Annotation: *Someone, perhaps, believes that different intricate lines, shapes, surfaces can be found only in the books of scientists and mathematicians. However, it is worthwhile to look around, and we will see that many objects have a shape similar to those already familiar to us geometric figures. There are a lot of them. We just not always notice them.*

Ключевые слова: *треугольник, квадрат, геометрия, землемерие, пятиугольник, гексагон, шестиугольник, пентагон, круг, симметрия, кубизм, октаэдр, параллелепипед, шар, чугунное кружево.*

Ачкыч сөздөр*: үч бурчтук, квадрат, геометрия, жер өлчөө, беш бурчтук, гексагон, алты бурчтук, пентагон, тегерек, симметрия, кубизм, октаэдр, параллелепипед, шар, чугунное кружево.*

Key words*: triangle, square, geometry, land surveying, pentagon, hexagon, symmetry, octahedron.*

Введение:

Геометрия у древних людей

Треугольники, квадраты, ромбы, окружности… каждый ученик сталкивается с ними в школе на уроках геометрии.

Научная формулировка гласит, что геометрия-это раздел математики, который изучает пространственные фигуры и формы.

Еще в эпоху неолита люди составляли на стенах пещер орнаменты из треугольников, ромбов, прямоугольников, кругов. Древние художники тонко чувствовали красоту геометрических форм; наскальные рисунки, выполненные с большой любовью к природе, радовали глаз.

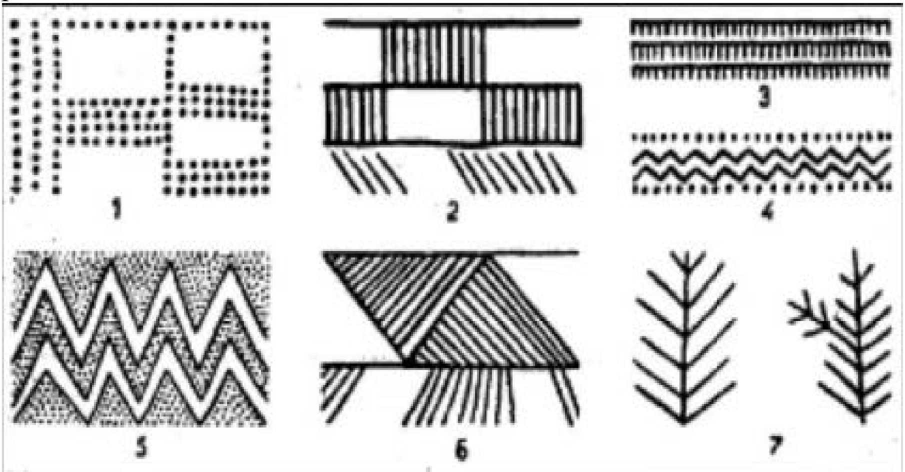

Человек отмечал равенство, симметрию, подобие фигур. Со временем он научился использовать свойства фигур в практической жизни. Геометрия-древнейшая наука, а первые геометры производили расчеты свыше тысячи лет назад.

Земледельцы, жившие на берегах великих рек: Нила, Тигра и Ефрата, Инда и Ганга, искусно делили свои земельные участки. Для проведения замеров были выработаны первые правила новой науки-«геометрии», что в переводе с греческого и означает-«землемерие».

Геометрические фигуры интересовали наших предков не только потому, что помогали решать практические задачи. Некоторые из фигур имели для людей магическое значение. Так, треугольник считался символом жизни, смерти и возрождения; квадрат-символом стабильности. Вселенную, бесконечность обозначали правильным пятиугольником-пентагоном, правильный шестиугольник-гексагон, являлся символом красоты и гармонии. Круг-знаком совершенства.

Геометрия в быту.

Стены, пол и потолок является прямоугольниками (не будем обращать внимание на приемы окон и дверей). Комнаты , кирпичи, шкаф, железобетонные блоки, напоминают своей формой прямоугольный параллелепипед.

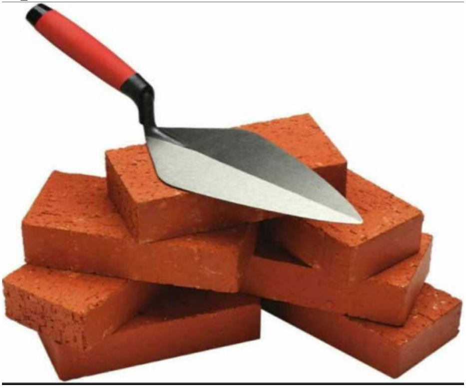

Посмотрим на паркетный пол. Планки паркета-прямоугольники или квадраты. Плитки пола в ванной, метро, на вокзалах чаще всего бывают правильными шестиугольниками или восьмиугольниками,

между которыми уложены небольшие квадратики. Многие вещи напоминают окружность-обруч, кольцо, вдоль арены цирка.

Арена цирка , дно стакана или тарелки имеют форму круга.

Фигура, близкая к кругу, получится, если разрезать поперек арбуз. Нальем в стакан воду. Ее поверхность имеет форму круга. Если наклонить стакан, чтобы вода не выливалось, тогда край водной поверхности станет эллипсом. А у кого-то есть столы в виде круга, овала или очень плоского параллелепипеда.

Со временем изобретения гончарного круга люди научились делать круглую посуду-горшки , вазы. На геометрический шар похожи арбуз, глобус, разные мячи (футбольный, волейбольный, баскетбольный, резиновый). Поэтому, когда у футбольных болельщиков до матча спрашивают, с каким счетом он кончится , они часто отвечают : «Не знаем-мяч круглый».

Ведро имеет форму усеченного конуса, у которого верхнее основание больше нижнего. Впрочем, ведро иногда бывает и цилиндрической формы. Вообще, цилиндров и конусов в окружающем нас мире очень много: трубы парового отопления, кастрюли, бочки, стаканы, абажур, кружки, консервная банка, круглый карандаш, бревно и др.

Геометрия в архитектуре

Дом имеет вид прямоугольного параллелепипеда. В современной архитектуре смело используются самые разные геометрические формы. Многие жилые дома, общественные здания украшаются колоннами.

Окружность как геометрическая фигура всегда привлекла к себе внимание художников, архитекторов.

В неповторимом архитектурном облике Санкт-Петербурга восторг и удивление вызывает «чугунное кружево»-садовые ограды , перила мостов и набережных, балконные решетки и фонари. Четко просматриваемое на фоне фасада зданий летом, в изморози зимой, оно придает особое очарование городу. Особую воздушность придают воротам Таврического дворца (созданного в конце 13в. архитектором Ф. И. Волковым) окружности сплетенные в орнамент. Торжественность и устремленность ввысь – такой эффект в архитектуре зданий достигается использованием арок, представляющих дуги окружностей. Это видим на зданий Главного штаба. (Санкт-Петербург). Архитектура православных церквей включает в себя как обязательные элементы купола, арки, округлые своды, что зрительно увеличивает пространство, создает эффект полета, легкости. Выразительный контраст треугольника и прямоугольника на фасаде привлекает внимание посетителей музея Гронингена (Голландия) Круглая, прямоугольная, квадратная – все эти формы прекрасно уживаются в здании Музея современного искусства в Сан-Франциско (США). Здание центра современного искусства имени Жоржа Помпиду в Париже – сочетание гигантского прозрачного параллелепипеда с ажурной металлической арматурой. Главные элементы здания больницы в Берлине (Германия)-прямоугольники и окружности. Геометрическая форма железнодорожной станций в аэропорту Лиона (Франция) напоминают древнюю гигантскую птицу и при этом сооружение суперсовременно.

А сколько геометрических фигур можно найти в конструкциях мостов. На парапете моста часто укрепляют спасательные круги. Они по форме очень близки к тору.

Геометрия транспорта

По улице движутся автомобили, трамваи, троллейбусы. Их колеса с геометрической точки зрения – круги. В окружающем нас мире встречается много различных поверхностей, сложных по форме, не имеющих специальных названий.

Паровой котел напоминает цилиндр. В нем находится пар под высоким давлением. Поэтому стенки цилиндра слегка изгибаются, образуя поверхность очень сложной и неправильной формы, которую инженеры должны знать, чтобы суметь, правильно рассчитать котел на прочность. Сложную форму имеет и корпус подводной лодки. Он должен быть хорошо обтекаемым, прочным и вместительным. от формы корабельного корпуса зависит и прочность корабля, и его устойчивость и скорость. Результат работы инженеров над формой современных автомобилей, поездов, самолетов – высокие скорости движения. Если форма будет удачной, обтекаемой, сопротивление воздуха значительно уменьшается, за счет чего увеличивается скорость. Сложную форму имеют и детали машин – гайки, винты, зубчатые колеса и т. д.

Рассмотрим ракеты и космические корабли. Корпус ракеты состоит из цилиндра (в котором находятся двигатель и горючее), а в конической головной части помещается кабина с приборами или с космонавтом.

Комбинации в окружающем нас мире

Телевизионная башня, построенная замечательным русским советским инженером В. Г. Шуховым. Она состоит из частей, которые математики называют гиперболоидами вращения. Хотя сами части кривые, они сложены из прямолинейных металлических балок. Этим Шухов облегчил возведение башни.

Колонны в большинстве случаев-цилиндры, но могут иметь и более сложную форму. А обелиски в память погибших-четырехгранные столбы, сужающиеся к верху.

В 1908 году группу молодых французских художников в шутку прозвали кубистами за то, что они изображали мир в виде комбинаций геометрических фигур-куба, шара, цилиндра, конуса. Из насмешливого прозвища родилось новее художественное направление «кубизм», влияние которого распространилось на весь мир . Одна из таких работ картина Пабло Пикассо «Скрипка». А в таком

«геометрическом» кресле вполне удобно сидеть.

Природные творения в виде геометрических фигур

До сих пор рассматривали некоторые геометрические формы , созданные руками человека. Но ведь в самой природе очень много замечательных геометрических форм. Необыкновенно красивы и разнообразны многоугольники, созданные природой . Кристалл соли имеет форму куба.

Кристаллы горного хрусталя напоминают отточенный с двух сторон карандаш. Алмазы чаще всего встречаются в виде октаэдра , иногда куба.

Существует и многие микроскопические многоугольники. В микроскоп можно увидеть, что молекулы воды при замерзании располагается в вершинах и центрах тетраэдров. Атом углерода всегда соединен с четырьмя другими атомами тоже в форме тетраэдра. Одна из самых изысканных геометрических фигур падает на нас с небес в виде снежинок.
Обычная горошина имеет форму шара.

И это неспроста. Когда стручок гороха созреет и лопнет , горошины упадут на землю и благодаря своей форме покатятся во все стороны , захватывая все новые территории.

Горошины кубической или пирамидальной формы так и остались бы лежать возле стебля. Шаровую форму принимают

капельки росы, капли ртути, из разбитого градусника, капли масла, оказавшиеся в толще воды….

Все жидкости в состоянии невесомости обретают форму шара. форму шара. Отчего шар так популярен. Это объясняется одним замечательным свойством: на изготовление шара расходуется значительно меньше материала, чем на сосуд любой другой формы того объема.

Использование геометрических форм животными.

Животные, конечно, же геометрию не изучали, но природа наделила их талантом строить себе дома в форме геометрических тел. Многие птицы-воробьи, крапивники, лирохвосты-строят свои гнезда в форме полушара.

Есть архитекторы и среди рыб: в пресных водах живет удивительная рыба колюшка. В отличие от многих своих соплеменников она живет в гнезде, которое имеет форму шара.

Но самые искусные геометры-пчелы. Они строят соты из шестиугольников. Любая ячейка в сотах окружена шестью другими ячейками. А основание, или донышко, ячейки будут наименьшими.

Вывод: В своей работе исследовала какие геометрические фигуры и тела окружает нас, и убедилась, сколько самых разнообразных геометрических линий и поверхностей использует человек в своей деятельности-при строительстве различных зданий, мостов, машин, в транспорте. Пользуются им не из простой любви к интересным геометрическим фигурам, а потому, что свойства этих геометрических линий и поверхностей позволяют с наибольшей простотой решать разнообразные технические задачи.

А природные творения не просто красивы, их форма целесообразно, то есть наиболее удобно. А человеку остается только учиться у природы-самого гениального изобретателя.

Следует отметить до начала работы над темой, не замечала или мало задумывалась о геометрии окружающего нас мира, теперь же не только смотрю или восхищаюсь творениями природы или человеком. Из всего сказанного делаю вывод, что геометрия в нашей жизни на каждом шагу и играет очень большую роль. Она нужна не только для того, чтобы называть части строений или формы окружающего нас мира. С помощью геометрии мы можем решить многие задачи, ответить на многие вопросы.

Список использованной литературы:

1. Детская энциклопедия. Т.2-М. «Педагогика» , 1972г.
2. Депман И.Я., Виленкин Н.Я. За страницами учебника математики: пособие для учащихся 5-6 классов средней школы.- М «Просвещение» , 1989г
3. Шарыгын И.Ф. , Ерганжиева Л.Н. Наглядная геометрия: учебное пособие для учащихся 5-6 классов. –М. «мирос», 1995г
4. Энциклопедический словарь юного натуралиста /Сост. А.Г. Рогожкин –М. «Педагогика», 1981.
5. Журнал «Клепа», 1998г.
6. Азевич А.И. «Двадцать уроков гармонии» 1998 год.

* * *

УДК 511

МАТЕМАТИКАЛЫК АЙРЫМ УКМУШТУУ САНДАР
НЕКОТОРЫЕ ИНТЕРЕСНЫЕ МАТЕМАТИЧЕСКИЕ ЦИФРЫ
SOME INTERESTING MATHEMATICAL FIGURES

Разаева Д.
ФКк-1-16 тайпасы
Жетекчиси: Кыралиева Г.Б.
mail:gulnara.kyralieva@mail.ru

Аннотация: *Бул статьяда математикалык айрым жөп-жөнөкөй сандардын, ар дайым биз пайдаланып, колдонуп, амал аткарып жүргөн сандардын укмуштуу өзгөчөлүктөрү жөнүндө кыскача берилди.*

Аннотация: *В этом статье рассматривается осовенности некоторые простые и интересные математические цифры,которые мы постоянно воспользуемые ежедневно.*

Annotation: *This article discusses osovennosti some simple and interesting mathematical figures that we constantiy vospolzuemye daily.*

Ачкыч сөздөр*:* *Математика,сандар, цифралар, дюжина, эсептөө системасы, арифметикалык эсептөөлөр.*

Ключевые слова: *Математика, число, цифра, дюжина, система исчисления, арифметические исчисление.*

Key words. *Mathematics,number,figure, dozen, counting system, arithmetic calculus.*

Биз математиканы окуп үйрөнүп баштаган кезден эле ар дайым озүбүз үйрөнгөн сандар менен амалдар аткарып келебиз. Эң алгач математиканы үйрөтүүдө сандардын жазылыштарын, алардын касиеттерин айтып, балдарды, деги эле математикага кызыккан ар бир адамды жөп-жөнөкөй сезилген сандар дуйнөсунө алып барууга аракет жасайбыз.

Сандар дуйнөсүндөгү укмуштуу сандардын айрымдарына токтололу. Биз төмөндө бир орундуу, эки жана үч орундуу айрым укмуштуу сандардын «тизмегин» карап көрөбүз. Биздин «тизмедеги»

келтирилген кээ бир сандардын кызыктуу өзгөчөлуктөрүнүн сырдуу нерселерге да байланыштырып келишкен.

Француздардын атактуу жазуучусу Виктор Гюго тарабынан айтылган төмөнкү арифметикалык ой жүгүртүү жогоруда айтылган сан жөнүндөгү ырым жырымга мисал боло алат:

1

«Үч- өркүндөтүлгөн сан. Айлана үчүн диаметр кандай керек болсо,бирдик 3 саны үчүн да ошондой керек болот. Фигуралардын ичинде айлана кандай керек болсо, башка сандардын арасында 3 саны да ошондой керек болот. 3 саны борборго ээ болгон бирден бир сан. Калган сандар – эки фокуска ээ болгон эллипстер. Мына ушундан жалгыз гана 3 санына таандык болгон төмөнкү өзгөчөлүктөр келип чыгат. 3 санына калдыксыз бөлүнгөн каалаган сандын цифраларын кошсоңор суммасы ар дайым 3 кө бөлүнөт».

Бул ачык эмес жана терең ойлонтуучудай болуп көрүнгөндөрдүн бардыгы туура эмес. Цифраларынын суммасынын касиети жөнүндөгү эскертүү гана туура, бирок бул касиет айтылгандардан келип чыкпайт, анын үстүнө 3 санынын өзгөчө касиети болуп саналбайт: ал касиет менен ондук системада, ошондой эле 9 саны да, ал эми башка системалар да – негизинен бирге кем болгон сандар да айырмаланат.

Бул статьяда окуучуларды мындай укмуштуу сандардын тизмеси боюнча экскурсия жасоого жана алардын кээ бирлери менен таанышууга чакырабыз. «Тизмедеги» укмуштуу бизди кызыктырган сандар, алардын сырдуу же ачылбаган эч нерселери жок.

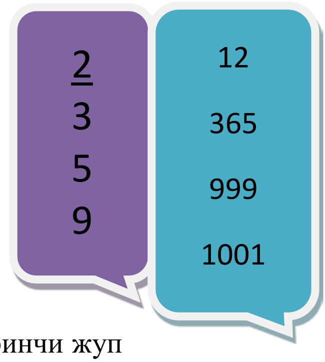

Тизмеден эки витрина жасайлы. Биринчи витринада бизге касиеттери менен жакшы белгилүү болгон сандар болсун, экинчи витринада укмуштуу математикалык сандар болсун.

Касиеттери бизге жакшы белгилүү болгон сандар жайланышкан биринчи витринанын жанына токтолбойбуз.

Укмуштуу сандардын тизмесине 2 саны эмне үчүн келгендигин билебиз: ал биринчи жуп

сан болгондугунан эмес, ал эсептөөнүн эң кызыктуу системасынын негизи болгондугунан келген.

Мында 9 санын табуу учун күтүлбөгөн нерсе, «туруктуулуктун символу» катары эмес. Бардык арифметикалык амалдарды текшерүүдө бизге женилдик берүүчү сан катарында каралат. Витринада биз кызыккан сандар турат. Анда 12 санынан баштайлы.

12 САНЫ. Бул сан эмне үчүн кызыктуу? Бул бир жылдын ичиндеги айлардын саны жана бир дюжинадагы бирдиктердин саны. Бирок дюжинанын кандай өзгөчөлүгү бар? 12 саны – он санынын ордуна эсептөө системасынын негизги катары аз жерден алынбай калган байыркы сан экендигин баардыгыбыз эле биле бербейбиз. Байыркы Чыгыштын эң маданияттуу эли – вавилондуктар жана аларга өзүнүн маданиятын өткөрүп берген сумериялыктар эсептөөнү он экилик система боюнча жүргүзүшкөн. Ондук система жеңип чыккандыгына карабастан, биз он экилик системага азыр да тиешелүү баа беребиз. Биздин дюжинага жана гросско (Гросс – 12 дюжина. Кутудагы калем учтардын саны – гросс, 144 даана.) шыктуу болгондугубуз сутканы минутага, минутаны ошончо эле секундага бөлүшүбүз, айлананы 30 дюжина градуска бөлүшүбүз, акыр-аягында, футу 12 дюймга бөлүшүбүз – мунун баардыгы жана башка көп сандаган башка нерселер, биздин күндөрдөгү байыркы системанын таасиринин чон экендигине күбө боло алат.

Дюжина менен он санынын ортосунда болгон күрөштө,10 санынын жеңип чыккандыгы жакшы болду бекен? Албетте, 10 санынын эң күчтүү союздашы биздин он манжасы бар колубуз болгон, ал эсептөөчү жандуу машина болгон жана болуп келе жатат.

Эгерде он санынын мындай союздашы болбосо, анда 12 саны онго караганда жогору бааланышы керек эле. Ондук системага караганда он экилик система боюнча

2

эсептөөлөрду жүргүүзүү бир кыйла оңой болот. Анткени 10 саны калдыксыз 2 ге жана 5 ке бөлүнсө,12 саны 2 ге да, 3 кө да, 4 кө да, 6 га да калдыксыз бөлүнөт. 10 санын эки бөлүүчүсү,12 санынын төрт бөлүүчүсү бар. Эгерде он экилик системада нөл менен аяктаган сан 2 ге да,3 кө да, 4 кө да,6 га да калдыксыз бөлүнө тургандыгын элестетсек, анда он экилик системанын артыктыкчылыгы түшүнүктүү

болот. Сандын 1/2,1/3,1/4,1/6 бөлүктөрү бүтүн сандар болууга тийиш болсо, андай санды бөлүү кандай оңой боло тургандыгын ойлоп көрөлү. Эгерде он экилик системада жазылган сан эки нөл менен аяктаса, анда ал 144 кө калдыксыз бөлүнүүгө, демек,144 тун бардык бөлүүчүлөрүнө, башкача айтканда сандардын төмөнкү катарына бөлүнүүгө тийиш:

2,3,4,6,8,9,12,16,18,24,36,48,72,144.

Эгерде эки нол менен аяктаган сандар ондук системада жазылганда сегиз бөлүүчүгө (2,4,5,10,20,50 жана 100) ээ болсо, он экилик системада жазылган сан он төрт бөлүүчүгө ээ болот. Биздин системада1/2, 1/4, 1/5, 1/20 жана ушул түрдөгү башка бөлчөктөр гана чектүү ондук бөлчөккө айланат; ал эми он экилик системада болсо, бөлүмү жок ар түрдүү бөлчөктөрдү бир кыйла көп жазууга болот жана баарынан мурда:

1/2, 1/3, 1/6, 1/8, 1/9, 1/12, 1/16, 1/18, 1/24, 1/36, 1/72, 1/144

бөлчөктөр тиешелүү турдө төмөнкүдөй жазылат.

0,6; 0,4; 0,3; 0,2; 0,16; 0,14; 0,1; 0,9; 0,08; 0,06; 0,04; 0,03; 0,02; 0,01.

Бирок, сандын бөлүнүүчүлүгү эсептөөнүн кандай системасында жазылгандыгына байланыштуу болушу мүмкүн деп ойлоо чоң жаңылыштык болот. Эгерде он экилик системада жазылган сан 6 га же 72 ге бөлүнө турган болсо,анда ал эсептөөнүн башка системасында, мисалы, ондук системада жазылган болсо, ошол эле сандарга бөлүнүүгө тийиш. Он экилик системада 6га же 72ге бөлүнүүчүлүгүн табуу оңой болот (сан бир нөл же эки нөл менен аяктайт).Он экилик системанын мындай артыкчылыктарын билип, математиктердин айрымдары бул системага толук өтүү керек деп айткандары бизди таң калтырбайт. Бирок, мындай реформага макул болбоонун себеби биздин ондук системага өтө көнүп кеткендигибизде болгон.

Бул маселе боюнча француздук атактуу математик Лаплас мындай деген: «Биздин номерлөө системабыздын негизи 3 кө жана 4 кө, башкача айтканда алардын жөнөкөйлүгү боюнча өтө көп колдонулуучу эки бөлүүчүгө бөлүнбөйт. Жаңы эки белгини (цифранын) кошулушу эсептөөнүн системасына бул артыкчылыкты берер эле; бирок мындай жаңылыкты киргизүү, сөзсүз четке кагылар эле. Биз, биздин арифметиканы жараткан артыкчылыкты – атап

айтканда колдун манжалары боюнча саноо мүмкүнчүлүгүн жоготоор элек».

Тескерисинче, бир түрдүү болсун үчүн ошондой эле жааларды ченегенде градустар менен минуталарды колдонуудан жаңы, ондук системага өтүү керек эле.

Францияда мындай реформаны өткөрүүгө аракет кылышкан, бирок ал адатка айланбай калган. Жогору жакта айтылган Лаплас мындай реформаны жактоочулардан болгон. Анын «Дуйнө системасын баяндоо» деген атактуу китебинде бурчтарды ондуктар менен бөлүү ырааттуу түрдө өткөрүлөт; ал градус деп тик бурчтун 90 дөн бир бөлүгүн эмес, 100 дөн бир үлүшүн, минута деп - градустун 100 дөн бир бөлүгүн жана ушул сыяктуу атайт. Ал тургай Лаплас сааттарды жана минуталарды ондукка бөлүүгө сунуш кылган. «Чен системаларынын бир түрдүү болушу күндүн 100 саатка, сааттын 100 минутага жана минутанын 100 секундага бөлүнүшүн талап кылат»- деп жазган ал.

3

Демек жогоруда көргөндөй, дюжинанын тарыхы чоң жана 12 саны укмуштуу сандардын тизмегинен бекеринен орун алган эмес экен.

13 саны: Бирок анын кошунасы болгон «шайтан дюжинасы» деп аталган,13 саны ал өзгөчө бир сан болбостон, тескерисинче начар атакка ээ болгону менен эч кандай өзгөчөлүгү болбогондуктан тизмеден орун алган: эч нерсеси менен айырмаланбаган мындай сан ырымчыл кишилер үчүн абдан «коркунучтуу» болгону тан каларлык иш эмеспи?

Бул ырым-жырымдын (байыркы Вавилондо пайда болгон) канчалык таралгандыгын билүү кыйын эмес. Мисалы, падыша бийлиги кезинде Петербургда электр трамвайын жүргүзгөндө №13 маршрутту киргизүүгө батына алышпастан,аны өткөрүп жиберип, № 14 маршрутту киргизишкен: бийликте тургандар мындай «арты жаман» номерлүү вагондорго киши түшпөйт деп ойлошкон. Петербургда квартиралардын 13 – номери ташталып кеткен үйлөрдүн аз болбогондугу кызыктуу. Көп учурларда мейманканаларда № 13 комнаталар болгон эмес. Италияда опера балет театрында 13 орундуктар болгон эмес. Эч нерсеге негизделбеген мындай сан ырым-

жырымы менен күрөш жүргүзүү үчүн Батыштагы кээ бир өлкөлөрдө (мисалы, Англияда) «13 санынын клубдары» да уюштурулган.

365 САНЫ. Бул сан, баарынан мурда бир жылдын ичиндеги күндөрдүн санын аныктагандыгы менен кызыктуу. Андан ары, аны 7 ге бөлгөндө калдыкта 1 калат: бул 365 санынын анчалык маанисиз болуп көрүнгөн өзгөчөлүгү биздин жети күндүк календарыбыз үчүн да чон мааниге ээ болот.365 санынын башка өзгөчөлүгү календарь менен байланышкан эмес:

365=10

Бул өзгөчөлүктүн келип чыгышына түшүнүш үчүн, төмөнкү саптарды карап көрүү гана жетиштүү болот:

2. Корн и Г. Корн Т.. Справаочник по математике для научных работников и инженеров.–М.:Наука,1970.
3. Цыпкин А. Г. Под ред. С. А. Степанова. Справочник по математике для средней школы. – М.: Наука, 1980

УДК 796,034.2

КӨЧМӨНДӨР ОЮНУНУН ФИЛИСОФИЯЛЫК ТАРЫХЫЙ МААНИСИ
ФИЛОСОФИЧЕСКИЙ ЗНАНИЕ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ИГРЫ КОЧЕВНИКИ
PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE AND THE HISTORY OF GAME DEVELOPMENT NOMADS

Айтали уулу Э.
ЖАМУ, ДТк-2-13 тайпасы
Калдарахунов Б.
ДТ-1-13 тайпасы
Руководитель: Мойдунов Т.

Аннотация: *Актуалдуулугу: Суверенитеттүү Кыргыз Республикасында кыргыз элинин элдик оюндары жана улуттук спорттук оюндардын түрлөрү жаралуусу боюнча жаңы доор башталды.*

Борбордук Азия өлкөлөрүндө улуттук спорттук жана элдик кыймылдуу оюндарынын коларити кеңири жайылтуу жана спорттук практикада колдонуу.

Көчмөндөр оюнун актуалдуулугу элдик оюндарды жана спорттун түрлөрүн илимий изилдөө иштеринин негизинде жаштарга келечеке тарбиялоо усулдарынын каражаттарын жогорулатуу ошондой эле кыргыз элин дүйнөгө таанытуу.

Аннотация: *Актуальность темы: В условиях суверенитета Кыргызской Республики подвижные игры, народные игры и национальные виды спорта получили свое второе дыхание, и поэтому наблюдается более широкое использование их в физкультурно - спортивной практике.*

Очень актуальным являются также научные исследование различных вопросов национального вида спорта и использование народных средств и методов в совершенствование воспитания молодого подрастающего поколения. Проведение «Игры Кочевников» особый импульс дает для нашей страны и стран Центральной Азии проведение «Игр кочевников» в распространение и популяризации

национальных игр и видов спорта. С другой стороны эти игры принесли стране большую известность, подняли авторитет Кыргызской Республики в мировой аренде.

Annotation: *Actuality of the theme: In the conditions of the sovereignty of the Kyrgyz Republic, mobile games, folk games and* national *sports got their second wind, and therefore there is a wider use of them in physical culture and sports practice.*

Very relevant is also the study of various sports and the use of folk remedies and methods in improving the upbringing of the younger generation. Holding the "Nomadic Games" gives special impulse for our country and the countries of Central Asia the holding of the "Nomadic Games" in the dissemination and popularization of sports games and sports. On the other hand, these games have brought the country great fame, raised the authority of the Kyrgyz Republic in the world arena.

Ачкыч сөздөр: *Даекчи, саяпкер, сынчы, чертмекчи, ордо, мыкчыгер, кантек, теке чабыш, кандагай, танаба.*

Ключевые слова: *Судья, тренер, лошадей, всяко профессиональный ценитель лошадей, мастер игры ордо, мастер технарь, клюшка, брюки, волос или нитка.*

Key words: *Judge, horse trainer, any professional horse connoisseur, master of the Ordo game, master technician, stick, trousers, hair or thread.*

Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары Кыргызстанда экинчи ирет өтүп жатат. Биринчиси 2014-жылы сентябрь айында, ал эми 2016-жылы 9-14-сентябрда Чолпон-Ата шаарында өткөрүлдү.

Президентибиз Алмазбек Шаршенович Атамбайев көчмөндөр оюнуну жогорку деңгээлде уюштуруп өткөрүүгө демилге көтөрүп ошол эле деңгээлде кыргыз элин дүйнөгө таанытa алды.

Байыркы көчмөн кыргыздардын жашоо шарттарында, турмуш-тиричилигинде жаштайынан ат үстүндөгү ойундарды ойношуп найза, кылыч ойношуп, жаа тартышып, жамбы атышып, улак тартышып улуттук кыймылдуу оюндар менен машыгып келишкен.

“Манас” эпосундагы эчен баатырлар көчмөн кыргыз элдеринин эрдиктерини, атагыны чыгарып ата-бабаларыбыздын руху колдоп келген.

Негизинен көчмөн элдеринен өткөрүлүп келаткан оюндары "Манас" эпосунун жаралган оюндарынын негизинде жүргүзүлүүдө.

Кыргыздардын көчмөндөр оюнуна келип катышкан жалпы баардык улуттардын өкүлдөрүнө, маалымат кызматчыларына, спортчуларына олимпиядалык ийгиликтерди жаратууга ыраазычылык менен тилектештигибизди айтабыз.

Орто кылымдар учурунда "Манас эпосундагы" кыргыз элинин элдик оюндары, дене көнүгүүлөрү, традициялык абалда эл арасында коомчулук арасында элдердин талабын, кызыкчылыктарын кандырып келгендиги чоң маанини ээлеп, жаштарды тарбиялоодогу эң негизги каражат катарындагы көчмөн элдеринин улуттук оюндары дене тарбия процесси өнүктүрүа келген.

Кыргыз элдеринин пробалык тарбия берүүдө улуттук оюндар маанилүү орундарды ээлеп, акыл тарбиясы, дене тарбиясы, эмгек тарбиясы, патриоттук, интерференциалдык, эстетикалык, экономикалык өнүгүүгө жакшы тарбия бере алган.

Теманын актуалдуулугу: Эгемендүү кыргыз элинде кыймылдуу оюндар жана улуттук оюндардын түрлөрү өзүнүн экинчи "дыханиесин ачты" – деп айтсак болот. Азыркы учурда физкультура, спорт актуалдуу проблеманы козгоп, окуу – тарбия иштерини, спорттук машыгуу процессини, илимий изилдөө иштеринде улуттук оюндарды уюштуруу усулдарын бекемдеп, бышыктуу каражаттарын өнүктүрүү. Илим изилдөө иштеринин тарыхы: Байыркы замандап баштап колдонулуп келген улуттук оюндардын философиялык, тарбиялык маанисин жогорулатуу, бетин ачуу жана аларды терең изилдеп чыгуу эң башкы максат болуп саналат.

Азыркы учурда кыймылдуу оюндардын жана спорттук оюндардын тарбичлык ролун мүмкүн болушунча изилдеп чыгуу эң бир актуалдуу проблемалардын бири болуп эсептелет.

Новизна тема – Академиктердин, илимий кызматкерлердин жыйнактарын, корутундуларын, адабий булактарын терең изилдеп чыгуу жана иш тажрыйбаларында колдонуу. Традициялык,элдик оюндардын эрежелерин эл арасында чагылдыруу, улуттук оюндардын жарчыларын атайын кесиптик адистерди көбөйтүп даярдоо. Коомдун талабына жараша тарбиялоо процессини жогорку гармониялык руханий байлыгы кенен эстетикалык акылдуулукка, эмгекке нравалык сапаттуулукка, түптөлүп калыптануусуна тарбиялоо.

Практикалык мааниде: Жалпыга белгилүү улуттук оюндар жаштарды көрөгөчтүүлүккө, тарбиялык иштерди жаштар арасында жүргүзө билүү. Атайын адабияттарды колдоно билүүгө, илимий изилдөөгө, корутундулоого жана чечимди туура чыгарууга уйрөнүү. Жыйынтыгында изилдөө иштерини практикада колдоно билүүгө, теориялык жана практикалык сабактарга маанилүү сабактарын өтө билүүгө даярдоо.

Жогорудагы аткарылган көп тармактуу тарыхый проблемалар “көчмөндөр оюнунун”уюштурууда колдонулуп, өзүнүн тарыхый философиялык маанисин көрсөтө алды.

Байыркы жана орто түрк этномаданиятынын, илим билиминин жана педагогикалык ойлорунун өнүгүү тенденциясынын өзгөчөлүгү улутка чейинки этникалык топтук мүнөзгө жана жашоо ордунун белгилүү бир территориялык туруктуулукта сакталбагандыгы салттуулугуна негизделген. Орто Азиялык, ирандык жана арабдык материалдык жана руханий маданияттардагы интеграциялык процесстерден улам исламдык маданияттын синкреттик түрү келип чыккандыгы маанилүү болгон.

IX-X к.к. аль-Фараби, Жайсаң ырчы, XI к. Йусуф Баласагуни, Махмуд Кашкари, Коркут-Ата, “Огуз-наме”, андан кийин XII к.к. жашап чыгармаларын жараткан Ходжа Ахмад Ясави менен Адиб Ахмад Югнаки, XII-XIII к.к. Кет Бука, XIV-XV к.к. Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Кутб Хорезми жана Асан Кайгы, XV-XVI к.к. Алишер Навои жана Бабур өңдүү орток түрк позициясынын өкүлдөрү жашап, чыгармаларын жараткан заманда кыргыздар, жалпы эле кыргыз эли жана уруулары каерде жашаган, аты аталган акындардын кыргыздарга канчалык тиешеси бар деген маселелерди тактап алуу маанилүү болуп саналат. Кыргыздардын байыркы жердеген жери Энесайда, Алтайда, Саян жана Көгмөн тоолорунда жүрүшкөнбү же Жети-Суу, Түркүстан жана Мавераннахрды да жердеп калган беле?

Анткени, тарыхый маалыматтар боюнча аты аталган элдик төкмөлөр да, сарайдык жазгыч акындар да негизинен азыркы Орто Азиянын (Мавераннахр, Түркүстан, Жети-Суу) жана Казакстандын (Алтын Ордо) территорияларында жашап өтүшкөн.

Байыркы жана орто кылымдык түрк уруулары, анын ичинде кыргыз уурулары кайсы динди тутушкан, жалпы дин болгонбу, же арбир этникалык топтун өзүнүн дини болгонбу, буга уруулардын

географиялык абалынын канчалык тиешеси болгон деген суроолорго жооп табуу зарылдыгы келип чыгат. Диний ишеним инсандын рухий өнүгүүсүн калыптандыруудагы эң маанилүү фактор болуп келген. Адамдын курчап турган чөйрөгө, табиятка жан-жаныбарларга жана адамдарга болгон сүйүүсү болмоюнча ишеним да, дин да болбойт.

Белгилүү кыргыз философу А.И. Исмаиловдун пикиринче кыргыздар тарых алдындагы (жапайчылык) мезгилинде дээрлик Азияда, кытайлар менен коңшу жашаган болуу керек. Алардын жарым жартысы Сибирде, Монголияда болуп, жартысы Алатоого келишкен деген божомол бар. Кыргыз эли - жалпы адамзаттын бир бөлүгү. Анын тарыхы жалпы адамзаттын тарыхынан айрылгыс, ажырагыс.

Кыргыз элинин калыптануу процессинде IX-X к.к. энесайлык кыргыздардын Тянь-Шанга массалык көчүүлөрү үзгүлтүксүз жүрүп отурган. Батыш түрк каганатында, түргөштөрдө, өзгөчө VIII-X к.к. карлуктардын мамлекетинде кыргыз урууларын феодалдык өнүгүү жолуна тартуу процесси жүрөт. Бул процесс тянь-шандык кыргыздарга караганда бир топ жогору деңгээлдеги коомдук мамилелерге ээ. Энесайдан келген кыргыздардын көчүп келүүсү менен күчөгөн.

Кыргыздардын байыркы топтору,алардын негизги этникалык уюткусу Энесайдын бассейнинде жергиликтүү динлиндик уруулар мене борбордук азиялык гундардын узак мезгилди камтыган өз ара аралашып отуруусунан улам түпөлгөн. Энесайда кыргыз урууларынын өнүгүү процесси кийинчерээк таптык коомдун келип чыгуу доорунда өзүнүн мамлекетин түзүүгө жана байыркы түрк тилиндеги энесайлык руникалык жазуулардын жаралышына негиз түзгөн. Энесайлык кыргыздар өздөрүнүн малекетинин баштапкы ээлеген ордун бир топ кеңейтишкен, согуштук жүрүштөрдүн мезгилинде алардын бир бөлүгү Тянь-Шанга андагы кыргыздардын чыңдалышына түрткү болгон.

Л.Н. Бернштамдын пикиринче Орто Азияда көчмөн уруулар менен отурукташкан элдердин ортосундагы оз ара аралашып кетүү процессинин натыйжасында түрк уруулары этногенездик жактан жеңүүчү болуп чыгышкан жана жергиликтүү чыгыш ирандык урууларды ассимлациялоо же сүрүп чыгаруу болуп өткөн. Тянь-Шанда түрдүү түрк урууларынын жана элдеринин арасынан акырында жеңүүчү болуп кыргыздар чыккан. Кыргыздардын биринчи жолу

Тянь-Шанда болусун б.з.ч. 49-47 ж.ж.Чжи Чжи Шаньюй баштаган гундардын кошундарынын Тянь-Шанга бастырып кирүүсү жана алардын бир бөлүгүнүн Талас өрөөнүндө калып калуусу менен байланыштырууга болот.

Л.Н. Бернштамдын башка бир эмгегинде да ушул тыянагы бекемделет. Андагы маалыматтар боюнча: “Тянь-Шань мына он беш жүз жылдан бери Енисейлик конокторду кабыл алып келди. Он беш жүз жылдан ашык мезгил ичи кудуреттүү Энесай дарыясынын жээктеринен ак мөңгүлүү тоолордун этегине кыргыздар өздөрү ачкан өлкөгө акырындык менен, бирок токтолбой агылып келип жатты.

Ушул жүз жылдыктар кыргыздардын алгачкы улуу көчүү доору эле. Бул улуукөчүүнүн демилгечиси гунндардын ханы Чжи Чжи Кытайдын алтын-күмүшүнө, жылтыраган чүпүрөк-чапырагына алданып анын кызматын кылып, камчысын чаппай, өзүнүн эркиндигин сатпаган урууларды топтогондо, кыргыздар биринчилерден болуп ага кошулан. Батышка жүрүш Алтай менен Чыгыш Казакстан аркылуу өтүп, Талас дарыясынын түндүк жагынан Тянь-Шанда токтогон. Ошентип кыргыздын уруулары Енисейден Тянь-Шанга орун которуштуруунун эң алгачкы мезгили биздин заманга чейинки доордун 49-47 ж.ж. болуп саналат. Мында алгач көчүп келген кыргыз урууларынын ээлеген мейкиндиги азыркы Талас, Ыссык-Көл аймактары болгон.

Байыркы жана орто түрк доорундагы кыргыздар өз мезгилинин заманбап куралына ээ болуу менен согушта күч-кубаттуу келишкен, алардын кылычы кериктин терисинен жасалган калканды чаап түшүргөн. Кыргыздар бала кезинен куралды мыктап күтүүнү, согушта өзүнүн туруктуулугун жана чечкиндүүлүгүн көрсөтүп,өтө чеберчилик менен согуштук куралды пайдалана билүүгө үйрөнүшкөн. Аларды курал менен эң мыкты согуша билүүгө гана эмес, эл жерин коргоого дайым даяр турган жоокердик духка да даярдашкан. Согуш мезгилинде коркоктук кылган жоокер эң жогорку жазага кириптер болгон.

Кыргыздарда өзүнүн уруусуна бекемдиги эң башкы сапаттардын бири болгон. Байыркы таштагы жазуулардан төмөнкүдөй саптарды окуйбуз: “Бөрү башына иш түшкөндө өзүнүн кичине бөрүлөрүн таштап кетет, ал эми барс эч качан таштабайт”.

Барс күч-кубат менен берилгендиктин символу катары кыргыз урууларынын башчыларынын атына ыйгарылган. Кыргыз жоокери уруштан качса, башы кесилген, милдетин албаган элчинин көргөн күнү да ушундай болгон. Бул жол башчынын эмес, элдин талабынан келип чыккан. Саткындын жазасы өлүм делген. Коркоктук элдешсиз жазаланган. Кыргыздын туусун өйдөлөй бекем туткан, чачылган урууларды бооруна бекем кысып бириктирген Яглакар-хан (Жааганкар-кан) болгон. Аты атап тургандай Яглагар-хандын бороон-чапкынына, күргүштөй урган мөндүрүнө туруштук бере албаган Борбор Азия урууларынын каганына ал зордук сөзүн айтат: " Сенин күнүң бүттү. Мен жакында сенин алтын ордоңду алам, анын алдына атымды байлап, туумду саям. Эгерде согушам десең токтобой кел, болбосо тез жоголгун". Кыргыздын ханынын эскертүү буйругун эрөөн албаган уйгур каганынын көрөөр күнү, ичер суусу түгөнүп, бу замандын тогузунчу жүз жылдыгынынкыркынчы жылы жан таслим болуп, эли түштүк-батыш ылдыйлай сүрүлүптозгон. Бул кез кыргыздын алчы таасы тик турган заманы катары аңыз кеп алган. Кыргыздын өкүмдүгү Энесайдын көз жетпеген жайыттарынан, Саян-Алтай бел-белестерине, моңгол жеринин тоо түздөрүнө, Жети-Суу, Теңир-Тоого жеткен. "Кул феодалдык доор – варварчылыктын анабашы, таптык коомдордун кыргыздардагы башталмасы. Кыргыз турмушунда бул мезгилде жаңы көрүнүш пайда болот. Ал улустар жана хандардын, бектердин анын үстүнөн болгон бийлиги. Хан, бектердин пайда болушу менен аксакалдардын бийлиги алсырай баштайт. Бул мезгил кыргыз турмушундагы феодализм, же айкөл Манастан кийинки учур. Уруктардын, уруулардын кандай өнгөнүн, өскөнүн "Мана" эпосу баяндаса, улустар жөнүндөгү, алардагы уруу уруу болуп алып, туугандар менен туугандардын кырчылдашкан согуштары, кармашуулары тууралуу кабарларды "Семетей","Сейтек" баяндайт. "Жаңыл мырзадагы" окуялар дагы бул тууралуу көп ойлорго көмөк болот".

Кыргыздар байыркы көчмөн элдеринин жашоо шартында көнүшүп, жаштайынан ат үстүндөгү оюндарды ойношуп, найза, копё ыргытып, кылыч чабышып, жаа тартышып, жамбы атышып, улак тартышып, ат үстүндөгү оюндарга тынымсыз машыгып, көнүп келишкен. Мисалы: "Манас" эпосундагы Көкөтөйдүн ашындагы: байге, чабыш, атчабыш, эңиш-күрөш, жамбы атмай, эр сайыш сыяктуу

оюндар акындар тарабынан кандай сүрөттөлүп айтылып келген. Ошондой эле, “Манас эпосундагы улуу баатырлардын элесине арналган мелдештер, байгелер, жөө жүрүштөр өткөрүлүп келген.

“Манас” эпосундагы жогорудагы баатырдык эпизоттор, сүрөттөлүштөр, өткөрүлгөн мелдештер таасири жаштарды патриоттук сезимге табиялоодогу негизги каражаттары катары колдонулуп келген.

Ат чабыш мезгилиндеги Аккуланын элдердин сүрөттөөсүнүн негизинде жеңип чыгуусу, Жолой баатыр, Алмамбет баатырлардын коштоосунун жардамы менен байгеде жеңип чыкты.

Ошондой эле баатырларга беттешүү: Кайылаш Куялы желмогуздун баласы менен каардуу Сарыбай менен каардуу кармашууда Кайылаш Куялы жеңип, ээрден жыгытат.

Ошондуктан “Манас” эпосундагы кыргыз элинин жаралган оюндары баатырларга эл арасында өткөрүлгөн беттешүүлөрү, жаш муундарды келечекте патриоттук сезимге тарбиялоодо өз элин сүйүүгө, коргоого негизги каражат катарында колдонулуп келген.

Эчен кылымдар бою отурукташкан элдер менен көчмөн калктардын тынчтыкта жанаша жашап саясий-экономикалык, социалдык-маданий өз ара байланышта болуп келгендиги карт тарых барактарынан маалым. Кытай жак көчмөн урууларына мамлекеттик дипломатия жаатында көбүрөөк өрнөк көрсөтүп келсе, маданият багытында кытайлыктар көчмөндөрдөн көп нерсени алышкан. Байыркы жана орто түрк доорунда замандаш жашап өткөн атактуу кытай акындарынын поэзиясынан көчмөн түрк уруулар темасын байма-бай учуратабыз. Муну улуу кытай акыны Бо Цзюйдун көчмөндөрдүн боз үйүнө зор эргүү менен берген эң сонун сүрөттөмөсүнөн байкайбыз. Ушундан улам кытай калкы менен көчмөн түрк уруулары бейкут күндөрү колу-коңшулук мамиледе жанаша жанаша эле келгендигин туябыз.

Боз үй ээсинин үстүндөгү үйүнө өтө аяр мамиле жасап, сактап, өзүнөн кийинки муундарга, өмүр көчүн улантуучу урпактарга ыйык ата-эне белегин калтыруусун ушул кытай акынынын миң жылдан ашуун мезгил мурун жазган. Кытай ханзаадаларынын ак сарайларына көчмөндөрдүн боз үйүн алмашпастыгы акындык эргүүдөн, сонуркоодон жана эркин жашоо-турмушка суктангандыктан гана болбосо керек.

Л.Н. Гумилев боюнча кытай акыны орточо оокаттуу көчмөн жашай алгыдай кадимки турак жайды сүрөттөгөн. Хандын боз үйү болсо Влахерн сарайынын жасалгасын көргөн византиялык императордун сарайында иштеген Менандр Протекторду да таң калтырган. Ал алтын тактысы бар чатырды сүрөттөп жазат. Чатыр ушунчалык жеңил болгондуктан аны бир атка жүктөөгө болот.

“Манас” эпосунун доорунан жаралган кыргыздардын элдик оюндарынын зор философиялык мааниси бар. Коомдук жашоо шартындагы элдердин үрп-адаттары көчмөн элдеринин эң байыркы башчыларынан болуп жашап келишкен.

Ошондуктан ар кандай нравалык өлөн-шөөктөр, мелдештер, баатырлар беттешүүлөрү эл арасындагы акыл-эстүүлүккө, дене-маданияттуулукка, патриоттуулукка, эстетикалык коздукка, интернационалдуулук экологиялык тазалыкка жаштарды тарбиялап, көк ала-майдан үстүндө майрамдык мелдештерди уюштуруп өткөзүп келишкен.

“Манас” эпосундагы “кыз куумай” оюндары (андагы аттарды тандоо, камчы тандоо, атайын кооздуктагы кийимдерди тандоо) өткөрүлүүчү жайлар эл арасындагы зор философиялык мааниде жүргүзүлгөн.

Ордо оюну илгертен эле “Манас” эпосуна таандык экендиги белгилүү. Ордо оюнунда түспөлү “хитра” 1100-1200 жылдыздарына таандык экендигин Рашид Адиндин жазмасында баяндалган.

Манас кыргыз элине бийлик кылышына миң жылдан ашык өткөнүнү тарыхчылар белгилеп кетти. Демек, “ордо” оюнуну кыргыз элинин саясий аскер маданиятынын бир үлүшү катары бааласа болот. Андыктан анын тарыхына илимий изилдөө зарыл. Биздин маалыматтарга караганда ордо оюнуну аскердик оюнга эле эмес малекеттүүлүгүнүн макеттерин тургандыгы болуп эсептелет жана философиялык мааниге ээ болот.

Тогуз коргоол оюну өз убагында сактар, гунндар, усундар, кыргыздар байыртан ойноп келишкен. Үч миңинчи жылдардагы тарыхка байланыштуу болушат. Кыргыздарда тогуз коргоол оюну эң негизги улуттук оюндардын бири болуп эсептелет. Ошондуктан тогуз коргоол оюну аң сезимди өнүктүрүүдөгү эң негизги каражат болуп саналат жана анда тарыхый философиянын мааниси зор экендиги айтылат. Тез ойлонуп, логикалык ой жүгүртүүгө, эли-жерди

башкаруучулукка, экономиканы өнүктүрүүгө, эмгекке тарбиялап, саресептүүлүккө үйрөтөт.

Оюндун негизги эрежеси жана жазма иштери белгилүү түрколог Д. Алмаши 1903-жылы Венгрия окумуштуусу диограммасын түзүп берген.

Биринчи чемпионат 1949-жылы башталган. Ошол жылдан бери Кыргыз Республикасынын биринчилиги өткөрүлүүдө. Бул оюнду Кыргызстанда окумуштуулар А. Чылымов, Т. Орозбаков, М. Жаманбаев, А. Иманашев, М. Асаналиевдер жетектешет. Улуттук оюн тогуз коргоол азыркы мезгилде мектеп окуучуларынын программасында, окуу программаларына киргизилген жана окутулуп жатат.

Келечекте жаштарды тарбиялоодо “Манас” эпосунан мурас катары урпактарга калтырылып, керек болсо дүйнөлүк чемпион А. Карпаев “ тогуз коргоол” өңдүү шахматтан кем калышпаган келечекте олимпиада оюндарынын программасына киргизүүгө болорун айтып, эскертип кетти.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. Б., “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1999
2. Поэзия народов мира. М., “Детская литература”, 1996
3. Азизбаев С.С., Кулатуу. // Физкультура жана спорт. Энциклопедия. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энсклопедия борбору. 2002. – 100 б.
4. Актан Тыныбек уулу. Кыргызыдын улуттук оюндары // В кн.: Актан. Сост. О.Сооронов – Бишкек: Адабият. – 1991. – С. 189-242.
5. анаркулов Х.Ф. Кыргыз эл оюндары. – Бишкек: Кыргызстан, 1991.-246 б.
6. Айтманбетов Д. Культура киргизов во второй половине XIX - XX века. – Фрунзе: Илим, 1967. – 309 с.
7. Кийзбаев М.С. Улуттук спорт түрлөрүнүн келечеги // В кн.: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 120-летию со дня рождения Кааба уулу Кожомкула. – Бишкек: КГАФКиС, 2008. – С. 117-123.

8. Элдик педагогикалык ойлордун тенденциясын үйрөнүүдө байыркы жана орто түрк доорундагы кыргыздардын этногенезин тактоонун ролу

* * *

УДК 392.5

КЫТАЙЛЫК КЫРГЫЗДАР МЕНЕН ЖЕРГИЛИКТҮҮ КЫРГЫЗДАРДЫН КЫЗ УЗАТУУ САЛТЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИИ «КЫЗ УЗАТУУ» МЕЖДУ КИТАЙСКИМИ КЫРГЫЗАМИ И МЕСТНЫМИ КЫРГЫЗАМИ DIFFERENCES OF THE TRADITION “КЫЗ УЗАТУУ” BETWEEN CHINESE KYRGYZ AND NATIVE KYRGYZ PEOPLE

Байзакова Г.
ЖАМУ, Филология факультети
Атк-1-13 тайпасы
Жетекчиси: Жоробекова Н.А.

Аннотация: *Бул макалада Кытай өлкөсүндө жашаган кыргыздар менен жергиликтүү кыргыздардын кыз узатуу салтындагы өзгөчөлүктөрү баяндалган.*

Аннотация: *В этом статье, сказано об особенностях традиции «Кыз узатуу» между Китайскими кыргызами и местными кыргызами.*

Annotation*: In this article was shaved differences of the tradition “Кызузатуу” between Chinese Kyrgyz and native Kyrgyz people.*

Ачкыч сөздөр*: кыз, бала, сөйкө саалуу, үйлөнүү той, сеп, кудаа түшүү.*

Ключевые слова*: девушка, мальчик, помолвка, свадьба, приданое, посвататься.*

Key words: *girl,boy, propose girl to som asa wafe, wedding party, marriage pation, ask in marriage.*

Кытайлык кыргыздардын руханий маданиятынын бир өзөгүн элдик үрп адаттардан көрүүгө болот. Мисалы: кытайлык кыргыздарда

«Сөйкө салуу» салты кеңири тараган. Бул боюнча бала чоңоюп калган кезде, ата-энеси астыртан белгилүү бир киши менен куда болууга кам урат, эки жак сүйлөшкөн соң, сөйкө салып келүү күнү белгиленет, уулдун ата-энеси жакын көргөн эки-үч кишини ээрчитип, кыздын үйүнө барып сөйкө салат. Сөйкө салганда уул тарап колунан келгенин алып барат. Эки жак келишип, той түшүрөөр күн белгиленген соң, уул тарап калыңга берер малын камдайт. Мында эки жак тең эле журтуна таянат. Атап айтканда, жалпы тууган-урук, дос-тамыр, куда-сөөктөр жана башка алыш-бериш кылган кишилер түгөл кабарланат, алардан жардам суралат. Чакырылган кишилердин ар кимиси өзүнө тиешелүү жакка мал - пул, кыз жакка чапан, көйнөк, жоолук сыяктууларды кошот. Мында деле калыңга түшкөн бир өлчөм болбойт. Бүгүнкө күндө калыңга кошуп, эгерде кызматтагы кыз болсо, мотоцикл, ал эми үйдө олтурган кыздарга велосипед берүү салтка айланып бара жатат. Мезгилдин нугуна карай жогорку окуу жайларын бүтүргөн кыздардын калыңы кыйла жогору экенин байкалган. Кудалашкан адам, жылкыга кебез байлап, бир койду куйкалап (муну куйка кой деп атайт, мунун оң кол, сол бутунун шыйрагын кеспейт) калган калыңдык малды айдап уул тарап кыз жактын үйүнө түшөт. Кыз жак уул тарапка берген калыңына жараша тогуз кийит деп көйнөк, чапан, жоолук берет. Кыз жак өзүнө караштуу кишилерге калыңды жетишинче бөлүп, ырым кылат. Уул тарап дагы куданын берген кийитин жетишинче өз жагына бөлүп берип, ырым кылат. Ал той ушинтип аяктайт. Кудалашканда күйөө менен күйөө жолдош жанбаштык байланып келет. Жанбаштык дегенибиз куржун, ал куржунга боорсок жана кант, бир козунун бышырылган эти, бөйрөк, шыйрак, керчөөсү менен кошо салынат. Күйөө кудага келген элдин артынан кечигип келет. Айылдын чекесинен аны кыздын жеңелери тосуп чыгышат. Күйөө жана күйөө жолдош жүгүнөт, жеңелер аларды алкайт да, айылга алып барып, арналуу үйгө түшүрөт, канжыгадагы жанбаштыкты чечип, бөлүп алышат. Мындай жанбаштык алып баруу кийинки жүз көрүшүү тоюнда да болот. Айта кетерибиз жаштар жеңелердин кылдаттыгын байкоо үчүн жанбаштыкты канжыгага чапан түйүп байлап салышат, аны чечип алуу абдан кыйын. Эгер кыштын күнү болуп калса, чапан түйүлгөн жерге суу куюпташташат, ал тоңуп, аны чечүү ого бетер кыйындайт. Жеңе болгондор чече албай аргасы кеткенде ээр-токумду кошо алып,

үйгө кирип чечүүгө аракеттенишет.Анткени, канжыганы кесип алуу мүмкүн эмес, эгер кесип алса айып төлөйт, ал тургай чоң чыр чыгат. Куйка койго кошуп алы барлар бирден бодо, жогу бирден койду кошо бере турган иш да бар. Муну жыгач бастырар деп коюшат. Бул кийинки тойлордо да боло берет. «Тебетей кошуп кудага өтүүнүн» эки кудага тең байланышы бар.[1.28]

Кээ бир кишилер баландай мал менен кудага өтөм дейт, уул тарап мал тизмелейт. Бирок уул тарап кыз жакка айткандарынын баарын эле аткара бербейт. Ал тебетей деп аталып, балким бул биринин тебетейин бирине кийгизди дегенден чыкса керек. Чөнтөк аңтаруу деген салт жүз көрүштүрүүдө же кийинки чоң тойдо болот. Күйөө менен күйөө жолдош самын-бет май сыяктуу кыз-келиндерге ылайык нерселерди салып барат, күйөө жандаган келиндер аны алып, алардын чөнтөгүнүн абалына карай калпак, топу, көйнөк, кээде чапан, шым кийгизет. Күйөө жолдош болгон киши жанына сөзгө чечен, ырчы-комузчу ышкыбоз жигиттен бир-экини өзүнө жолдош кылып алып барат. Бул аталма ар кайсы жерде ар башка айтылат. Мисалы: күйөө котчу, күйөө койчу, күйөө жолдош сыяктуу ар жерлерде ар башкача айтылат. Акчий жергесинде кийитти тек гана кыз жак уул жакка берет. Кийит көйнөк, чапан, жоолук сыяктуулардан турат, уул тарап кийит бербейт. Уул жактын бергендери кийит деп аталбай, калың деп аталат. Улуучат тургуну Муталип Адылбек жаңы гана үйлөнүп, келинчегине 23 миң юань (115 миң сом) андан сырткары түндүк көтөргөнгө бир тай, кыздын ата-энесине, туугандарына кийит кийгизген. Ал келинчегине тойго берилүүчү белек катары 10 миң юань (50 миң сом) өлчөмүндө зергер буюмдарын берген. Айрым бир жерлерде уул тарап, кыз жакка кийим-кече, сөйкө-шакек сыяктуу түрдүү баалуу буюм-тайым, белек-бечкек берсе кийит-деп атайт. Кыз жак уул жакка кийит берерде куда-кудагыйына чапан-көйнөк кийгизет. Аны кийимдерге кандайча тартууну уул атасынын өз иши болот. Кийитти салаарда уул атасы өзүнө арнаган чапанды кийиип, бир ак жоолукту мойнуна салып туруп «кулдук» деп үч ирет айтып, кыз жактагыларга жана калың элге эңкейип урмат билдирет. Жардап турган жамаат бирдей үн менен «кулдугум Кудайга» деп алкашат.Мына ушуну кулдук уруу дейбиз[2.36]. Кулдук уруу уул атасынын милдети болсо да, кээ бир аталар бул милдетти өзү өтөбөстөн жакын туугандарынын ичиндеги аксакал кишилерине жол

берет, ошол киши кулдук урат. Кулдук урулуп болгон соң көпчүлүк эки баланын өмүрүн, ынтымагын, бак-таалайын тилеп бата беришет. Келиндин атын уккан уулдун атасы, кыздын атасына «келиндин атын укканым» деп бир бодо мал берет. Кыздын атасы да ага бир жакшы чапан кийгизет. Бул бодо мал калыңга, тигил чапан кийитке киргизилбейт. Кытайда мал чарбачылык өнүккөндүктөн «согум берүү» салты да сакталып калган. Согум убагы болгондо уул тарап кыз жакка кыштык согумуң деп бир семиз бодо мал берет. Бул сөөк кажатуу деп да аталып жүрөт. Кыргыз эли байыртадан эле көчүп-конуп жүргөндүктөн, ушул сыяктуу салт-санааларды кеңири колдонуп келген. Кыз жактын уландары мал жайлоодон түшөөрдө уул тараптын коюунан бир койду кармап алса «көч кой» деп, эгерде бир жылкы кармап ала турган болсо «чаң жылкы» деп коюшат. Муну колунда бар кишилер гана жасай алат. Арпа-буудайды оруу маалында уул тарап кыз жакка бир кой энчилеп берет. Мунун мааниси орок менен кармашып каржалдыныз, жаш шорпо ичиңиз дегенди билдирет. Бул салтты болсо кытайлык кыргыздар «орок кой» деп коюшат. Ал эми жазгы көктөмдө мал арыктап турган кезде бир семиз кой берилет. Бул жазгы үзүмчүлүктө жутадыңыз, жиликтирөөк шорпо ичиңиз дегенди билдирет. Муну «арык кой» деп коюшат. Балдар бойго жеткен мезилде уулдун атасы өзүнүн жакындарын ээрчитип алып, кыз менен баланы жүз көрүштүрөт. Келинди алып кетүү убактысын такташып, алып кетер күндү болжошот. Келинди алып кетер күн «жооп суроо» деп аталат. Жүз көрүштүргөндө эки жак тең топуратып конок чакырбай, саналуу гана жакын кишилер менен күтөт. Жооп сураганда тойдун убактысы, калыңы, каада-салттары сыяктуу иштер кеңешип бекитилет. «Кеңеш аяк» - деген салтында болсо, мында куда түшүү убактысы белгиленип, кыз тарап өз жакындарын, алыш-бериш кылынгандарын атап айтканда, ошол тойдо оорчулуктарын тең көтөрүшүп бере турган кишилерин чакырып, конок кылат. Аларды иштин чоо-жайы менен тааныштырышат, кыз себинин эмнелери бүткөнүн, кандай кем-карчысы бар экенин, кудаларга канча кийит берилерин, канча үй конок аларын жана ушул тойго байланыштуу бардык жасала турган иштерди ошолор менен кеңешет, кимдин эмне жардам кыларын, түндүктү ким көтөрөөрүн тактайт. Уул тарап да ушундай кеңеш өткөрүп, калыңга канча мал берилерин, канча чачыла бышырылаарын, тойго эмне соөрун, алардын канчалык даражада даяр

экендигин тааныштырат, жакындарынан ким эмне берери такталат. «Кеңеш аяк» же кыскартып «кеңешме» деп коюшат[3.44].Куда түшүп, калың мал өткөрүлүп болгон соң, кыз жак көбүрөөк калың жештин жолун издеп бөйрөктөн шыйрак чыгарат, түрдүү шылтоолорду ойлоп табат. Алардын бири катары «түш салуу», «секиртмей» салттарын белгилесек болот.Кытайлык кыргыздарда «Түш салуу» деген да салт бар. Анын жөнү мындай: күйөө болчу уулдун атасынын же эң жакынынын элге белгилүү күлүк аты, жоргосу, алгыр бүркүтү, кушу атан төөсү же мылтыгы сыяктуу көзгө басар оокаты болсо, кыздын атасы кудасына ошол малыңа же оокатыңа түш салдым, ошону бербесең түндүк көтөрбөйм деп туруп алат. Эки жак кеңешип бир чечимге келишет, аталган буюм же куну ошого барабар башка нерсе берилет. Ал эми «секиртмейде» же «түш салуу» сыяктуу шылтоолорду таап, түндүктү көтөрбөй туруп алышат, буга да ылайыгына жараша бир нерсе алышат. Тойдун калың-каадасы бүтүп, уул жактын тойго арнаган бардык нерселерине кыз жак ыраазы болгон соң, түндүк көтөрүшөт. Түндүктү кыздын тайакелери көтөрүшөт. Түндүк көтөрүүчү киши баканга чапан жабат, аны уул тарап алат, анан ак жоолукка боорсок түйүп, аны бакандын учуна илет да, той болуп жаткан үйдүн түндүгүнөн сырты көздөй ыргытат. Үйдүн тегерегиндеги кишилер жоолук түшөөрү менен анын ичиндегини талап-булап алышат. Бул түндүк көтөрүп расмий тойдун башталгандыгынын жарлыгы, ушуну менен кызыбыз ушундан баштап үйүбүздөн сыртка чыкты, эми ал ак жолтой, ырыс кешиктүү келин болсун дегенди билдирет.Кытайлык кыргыздарда үйлөнүү тоюнун алдында кыз-жигитке жаштар жана кыздын жеңелери оюн-тамаша куруп беришет. Бул «кыз ойнок» деп аталат. «Кыз ойнок» бүгүнкү күндө мезгилдин талабына айрым учурларда кафе жана ресторандарда өткөрүлөт. Жаштар арасына оюн-тамаша курулат. Анда айрыкча кыргызстандык ырчылардын ырлары көбүрөөк аткарылат. Той маалындагы негизги оюн «токмок салды» деп аталат. Бул оюнда жоолук эшилип токмок жасалат. Ал эркектен аялга, аялдан эркекке салынат. Токмок салышта бир жуп киши өз ара кол кармашып, көкүрөктөрүн бири-бирине тийгизишип ойношот. Күйөө жолдош токмокту алып:

Отуз келин, отуз кыз,
Оюн баштап калыпбыз.

Куттуу болсун ойнубуз
Кут маарек болсун тоюңуз
Үлгүлүү жуп болуңуз.
Айып көрбөй, кыз-күйөө,
Жар көрүшүп көрүңүз, — деп ырдайт [4.78].

Кыз-күйөөнү жар көрүштүрөт. Бул той оюнунун башталгандыгын билдирет. Уул тарап куда түшүп барганда, кыздын үйүнөн балта-чот, бычак б.а. темирден жасалган бир нерсени көрсөтпөй катып алуу салты бар. Бул келинибиз ушул темир оокаттай кайраттуу, отко-сууга чыдамдуу болсун дегенди түшүндүрөт. Кийинки мезгилдерде уурдабастан эле, эки кудагыйдын макулдугу менен темир оокатты алышып-беришип алууга өтүп бара жатат. Айрым учурларда кызга арнап көтөрүлгөн боз үйдүн түндүк жабуусундагы тагылган сертер боосун чечип алып жүрүшөт. Мунун мааниси: келинибиз ушул сертер боодон элпек, жумушка эптүү болсун дегенди билдирет.Кызы чоңоюп калганда ата-энеси сеп даярдай баштайт. Септи той болуп жаткан үйдүн ичине колунда бардыгын көрсөтүү үчүн, талаага бир нече керме тарттырып, ошого илип койгон учурлар да кездешет. Жүк жыйылып бүткөн соң, анын түбүнө кыз жактан бирөө уктамыш болуп жатат. Уул тараптан уул атасы же башка бир аксакал жүк көрөт. Жүк көргөндө уктаган кишиге бир нерсе берет, ал ойгонуп алат, эгерде ага ыраазы болбой калса, ойгонбостон жата берет. Жүктүн жанында кудачасы уктап турбай койгондо, мындай деп айтылат:

Башайы жууркан, пар жаздык,
Барлыгын текши жыйыптыр.
Келиндин жүгүн көрсөк деп,
Келген эл сыртка чыгыптыр.
Жүк көрүүгө мен келдим,
Шырдак, килем салыптыр
Алты каттык үстүндө,
Кудачам уктап калыптыр.
Алып келип берейин,
Той жылкым үйдө калыптыр.

Анда кудачасы мындай деп жооп берет:

Уйкучу окшойт кудачаң,
Коңурук ташты жаңыртып.
Кылымдар бою кыргыздар,

Кыздан жеп кимдер байыптыр?
Кыйналыш болуп азыраак,
Кол кыскартып калыптыр.
Куданы карап ойгонуп,
Кунан жылкы алыптыр.

Жүк көргөн кишиге арналуу бир нерсе же болбосо кыздын себинен берилет. Уул тараптан бир киши бақанды ат кылып минип, чырпыкты камчы кылып камчыланып, кыздын себи жыйылган үйгө сүзө качырып кирип барат. Кыз жактан да эки аял эшикти бекем кайтарып, тигилерди киргизбөөгө аракеттенишет. Эгерде ал киши тосуу бербей кирип кетсе, жүктөн бир нерсе алат, ал эми кире албай калса, анда аялдарга бир нерсе ырымдалып берилет. Кыз уулдун босогосун аттаарда кыз менен бир тууган эң кичүү инисинин этегине кыздын бети жуудурулат. Эгерде өзү менен бир тууган эркек болбосо, башка туугандарынын балдарынын ичинен бир баланын этегине жуудурулуп, кыз эшикке чыгаары менен жүгүнөт, турган эл жакшы тилектерин айтып алкап бата беришет. Жаңы келин жигиттин үйүнө кирери менен анын мурдун май менен майлашат жана келиндин колуна биртке май берилет. Ал майды коломтодогу отко салып, анан көшөгөгө кирет. Бул келиндин майлуу-сүттүү, шыбагалуу болсун дегенди түшүндүрөт. Келин көшөгөгө киргизилген соң этегин балта-чот сыяктуу салмактуу темир аспаптар менен бастырып коөт да, колуна бир ийик менен бир уучу кебезди берип, азыраак ийиртет. Туткан ийик, ийне-жип сыяктууларды кыз өзү ала келет. Жогоруда айтылган иштер келин ушул балта-чоттой оор болуп, орун-очок алып калсын, ишмер болсун дегенди билдирет. Кызды узатаарда кыздын башына калак-элечек кийгизишип, бетине шөкүлө жаап, бара турган жери жакын болсо жеңелери коштоп, келин келет дешип тойго даярдана баштаган жигит тарап кыздын жеңелери үчүн дагы бир үй тигишип, жалчиман (жалчиман – нан, сары майы менен кошо) кылып, коңшу аялдар менен күтүп турушкан болот[4.102].Кайсы элде болбосун ата-эне балдарынын келечеги, жакшы жашоосу жөнүндө ойлонот, кам көрөт. Кыргыздар балдарын үйлөндүрүүнү ата-эненин милдети катары эсептейт. Алар өздөрүнө тең адамдар менен куда болууга аракеттенген. Ылайыктуу кызды тандап алган соң сөйкө салышкан. Кудалашкан тараптар бирибирин урматтап сыйлашат, болочок жубайлар үчүн кам көрүшөт. Мезгил отуп той болчу күн

белгиленет. Кыздын төркүнү кызды узатууга даярданышат. Кыз төркүнүнөн узар күнү берилүүчү үлпөт той «Кыз тою» деп аталат. Кыздын жакшы көргөн жеңелери анын чачын экиге бөлүп өрүп, азем жасалгаларын тагышат, кооз шөкүлөнү кийгизет. Бул кечеде эки тараптын жаштары көңүл ачышат, түрдүү үлпөт ырлары ырдалат. Ар кандай оюндар (ак чолмок, кур таштамай) ойнолот. Жаштар «Жар-жар» айтышат. Кызды жеңелери, жакын курбулары коштоп жүрүшөт. Колуктунун жүзүн үлпүнчөк менен жаап коюшат. Салт боюнча колуктунун бетин ачып көрсөткөндө, анын жеңелерине күйөө тараптагылар көрүндүк берүүгө тийиш. Кыздын эне-атасы, жакындары ак батасын берип узатышат. Кайын журтун сыйлап, урматтап жүрүүгө үндөшөт. Кыздын энеси, чоң энеси, жеңелери кыз менен коштошуп, кошок айтышат. Мисалы:

Жар башынан от көрсөң,
Жалындатпай өчүргүн.
Жаман жакшы сөз уксаң,
Күлкү менен кечиргин деп айткандай жергиликтүү кыргыздарга келсек, илгертен эле кыргыз эли кыз узатуу салтына чон көңүл бөлүп, ал тургай бул азем 40 күнгө чейин уланган экен. Ал салттардын бир нечеси өзгөрүп, жок болуп же кошулуп отуруп биздин күнгө чейин келип жетти. Чүйдө көпчүлүк салттар жоюлуп,азы гана сакталып калган. Кызды алып кетээр күнү «сөйкө салуу» , «күйөө баланы жүгүнтүү», «эки тарап бири-биринен кызы же баласы үчүн көрүндүк алуу», «келгендердин бирин катып коюп, аны аукцион аркылуу кайра туугандарына сатуу» деген бар[5.67].

Ошондой эле Чүйдө «дастаркон жыяр» деп кыздын кызмат кылып жүргөн жеңелерине кудалары акча ташташат. Таласта алгач кыздын ата-энесине калыңдыка берилчү малын жеткирип эки-үч адам келет. Сый иретинде нокто менен кошо «нокто боо» деп үй ээлери акча карматышат. Андан кийин гана кызды алып кетүү үчүн болочок күйөө бала туугандары, достору менен келип түшөт. Дасторкон четинде күйөө бала тарап кыздын ата энесине алгач «ачуу басары» деп акча беришет. Таласта да «жезденин чөнтөгүн аңтармай» ырымы бар.Баткенде көпчүлүк учурда кыздын калыңын төлөп, себи менен кошо алып кетишет. Болочок күйөө бала менен досторуна атайын дасторкон даярдалат. Ал тасмалга коюлган түрдүү даам- татымдар «тогуз табак» деп аталып, аны жолдош балдар (адатта, 30-40 жигитке

чейин бара беришет)кыздын жеңелеринен акчага сатып алышат да, же жеп түгөтөт, же толугу менен үйлөрүнө салып кетишет. Дагы бир өзгөчөлүгү, уул тарап кыздын кийимин өздөрү алып келип кийиндирет. Бирок кыздын үйүнөн болочок кайындары көрө алышпайт. Ош областынын ар районунда ар түрдүү. Мисалы; Өзгөн районунда садага чабуу деген бар. Күйөө балдарга аталып улак союлуп, анын өпкөсүн кыз менен жигиттин жеңелери алып келип кыз-күйөөгө чабыш (тийгизиш) керек (сыртынан белдемчи ороп, жоолук жабышат). Тогуз-Торо районунда кийиттин ордуна кудагыйларына алтын тагышат. Кудаларды тай союп тосууга аракет кылышат. Кызды жер бастырбай, өз агасы көтөрүп машинага салат. Үйдөн чыгаарда күйөө баланын жана анын жолдошторунун бут кийимдерин кыздын жеңелери катып, алардан акча өндүрүп калышмайы да бар. Кийин кыздын аркасынан жеңелери менен бирге апасы да барат. Кыргыз элинин үрп-адаттары, каада-салттары жана материалдык маданияты анын улуттук этностук өзгөчөлүгүн аныктайт. Салт муундан – муунга, укумдан-тукумга өтүп, узак мөөнөт бою сакталып келген социалдык жана маданий мурастын элементи. Деги эле салттардын негизги милдеттеринин бири – жаштарды ыймандуулука, адептүүлүккө, жоопкерчиликтүү болууга, ата-эне, эл-журт алдында милдетти сезе билүүгө, улууларды сыйлоого ж.б. жакшы сапаттарга тарбиялоо .
Демек, кыз узатуу салты да мезгилдин өтүшү менен айрым жөрөлгөлөрү өзгөргөнү менен, түп маңызы муундан-муунга өтүп сактала берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Г.Абдалиева «Кытайлык кыргыздардын руханий маданияты». Бишкеке 2008
2. Кыргыз элинин тарыхы. 1895-1934 жыл арасы.
3. Кененсариев Т., Авазов Э. «Щй бщлё жана социалдык иштер» окуу усулдук колдонмо маалыматтама. Ош 1998 ж.
4. В.И.Бартольд Кыргызстан боюнча тандалма эмгектер. М.1927.
5. Чоротегин Т.К. Молкасымов «Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы».
6. Шоокум журналы. Бишкек 2015.

* * *

УДК 339.542.22

РАЗВИТИЕ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В КЫРГЫЗСТАНЕ
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ БААЛУУ КАГАЗДАР РЫНОГУН ӨНҮГҮШҮ
DEVELOPMENT OF SECURITIES MARKET IN KYRGYZSTAN

Бегимкулова А.
ЖАГУ, Экономико-Юридический факультет
группа: ФКк-1-13
Руководитель: Карбекова А.Б.

Аннотация: *В связи с кризисными явлениями в мировой экономике проблема создания эффективного рынка ценных бумаг приобрела в последнее время ещё большую актуальность. В работе описаны развития ценных бумаг в Кыргызской Республики. Описаны и проанализированы основные законы, которые легли на основу создания рынка ценных бумаг Кыргызстана.*

Аннотация: *Дүйнөлүк экономикадагы каатчылыкка байланыштуу эффективдүү баалуу кагаздарды түзүү актуалдуу маселеге айланды. Бул иште Кыргызстандын баалуу кагаздарынын өнүгүүсү сүрөттөлгөн. Кргызстандын баалуу кагаздар базарын түзүүгө негизделген мыйзамдар сүрөттөлүп жана талдоо жүргүзүлдү.*

Annotation: *In connection with the crisis in the global economy the problem of creating efficient securities market has recently become even more relevant. This work describes the stages of development of Securities Market Kyrgyz Republic*

Ключевые слова: *Мировой Финансовый Рынок, рынок ценных бумаг, динамика, управление, фондовая биржа, листинг.*

Ачкыч сөздөр: *Дүйнөлүк Каржы Базар, баалуу кагаздар рыногу, динамикасы, башкаруу, биржа тизмеси, листинг.*

Key words: *The Global Financial Market, the securities market dynamics, control, Stock Exchange, listing.*

Мировой Финансовый Рынок – это система, в котором отношения выстраиваются в виде обмена экономическими благами, используя при этом деньги в качестве посредника. На финансовом рынке происходит мобилизация капитала, предоставление кредита, осуществление обмены денежных операций и размещение финансовых средств в производстве. Общий спрос и предложение на капитал кредиторов и заёмщиков в разных стран образует мировой финансовый рынок. Мировой финансовый рынок не существует в виде единого рынка. Это лишь объединение взаимосвязанных региональных и национальных финансовых рынков. К региональному рынку относятся ЦНГ, Европейский рынок, Азиатский рынок, Американский рынок и т.д.

На современном этапе развития экономики рынок государственных ценных бумаг в республике представляет собой наиболее важную часть финансового рынка. Юридические и физические лица, профессиональные участники РЦБ рассматривают рынок госбумаг как привлекательные в отношении доходности и надежные вложения, гарантированные государством, что несколько противоречит международной практике, так как низкий риск никогда не сопровождается высокой доходностью. Основным условием нормализации и оздоровления финансового рынка является снижение доходности ГЦБ. Высокая доходность бумаг ведет к повышению уровня цен на заемные ресурсы, включая банковский кредит, который является важнейшим источником инвестиций. Все это еще более углубляет инвестиционный и общеэкономический кризис, ибо реальный сектор не получает столь необходимых ему капиталовложений.

Существуют разные точки зрения на роль рынка ценных бумаг. Немарксистская традиция в экономической теории часто характеризует ценные бумаги и фондовый рынок как технические институты, выполняющие функции перераспределения свободных денежных средств, опосредования движения и оценки прав собственности, перераспределения риска и т.п.

Другие ученые рассматривают ценные бумаги и фондовый рынок как социокультурные институты. Ценные бумаги, биржа, биржевая игра представлены в качестве отражения «спекулятивного духа», являющегося «формой проявления капиталистического предпринимательского духа»; акционерное общество — как новая

капиталистическая форма предприятия, в котором на место страха в качестве движущей силы ставится надежда, возбуждение фантазии, «могучих инстинктов» быстрого приобретения.

В первые годы своего развития и вплоть до 2001 г. фондовый рынок Кыргызстана имел в своем распоряжении единственный вид ценных бумаг — акции. И только с 2001 г. на рынке стал появляться такой важный финансовый инструмент, как облигация, причем существует четкая тенденция к дальнейшему развитию и расширению данного рынка. Поэтому реформы, начатые в сфере рынка ценных бумаг, с момента становления независимости проходят с разной степенью результативности и интенсивности. На это влияют различные факторы как объективного, так и субъективного характера. Фондовый рынок (как и любой другой) предполагает отношения обмена. На фондовом рынке в процессе обмена присутствуют ценные бумаги и деньги. Баланс между спросом на финансовые инструменты и потребностью в деньгах определяет котировки ценных бумаг. Приток денег на рынок приводит к увеличению курсовой стоимости бумаг, способствует дальнейшему перетоку денежных средств в ценные бумаги.

На данный момент профессиональную деятельность на рынке ценных бумаг в Кыргызской Республики осуществляют 103 юридических лица на основании 147 лицензий.

Деятельность по организации торгов ценными бумагами осуществляют три лицензированных организатора торгов:

ЗАО "Кыргызская фондовая биржа";

ЗАО "Биржевая торговая система";

ЗАО "Central Asian Stock Exchange".

На рынке ценных бумаг постоянно сталкиваются интересы разных его участников, и в этом отношении роль государства как регулирующего органа, обеспечивающего необходимыми нормативными документами данный рынок, весьма значима. Вместе с тем нельзя забывать о том, что рынок ценных бумаг развивается, лишь когда государство не превышает границы своего непосредственного вмешательства в процесс привлечения частных инвестиционных ресурсов и вложения их в экономику страны.

На сегодняшний день имеется около 1000 законодательных и нормативных документов, регулирующих различные стороны рынка ценных бумаг и деятельности его участников. Основным из них

является Закон Кыргызской Республики "О рынке ценных бумаг" от 24 июля 2009 года N 251.
А также недавно Законом КР от 16 декабря 2016 года № 202 были внесены изменения в Закон Кыргызской Республики "О рынке ценных бумаг".
За последние четыре года на Кыргызской Фондовой Бирже наметился значительный рост активности операций с ценными бумагами, это видно из отчетов о сделках по ценным бумагам.

За 2015 год объем торгов с ценными бумагами на рынке ценных бумаг составил 8 873 780 949,24 сомов, что значительно больше аналогичного периода 2014 года. Изменение объема торгов наглядно показано в нижеследующей диаграмме. (диаграмма 1.)

***Диаграмма 1.* Объем торгов и количество сделок на рынке ценных бумаг**

Количество заключенных сделок с ценными бумагами за отчетный период составило 3722, что на 5,9%больше количества сделок за аналогичный период прошлого года.

***Диаграмма 2.*Объем биржевых торгов с ценными бумагами в течении 2015 года на первичном и вторичном рынке с разбивкой по кварталам (сом).**

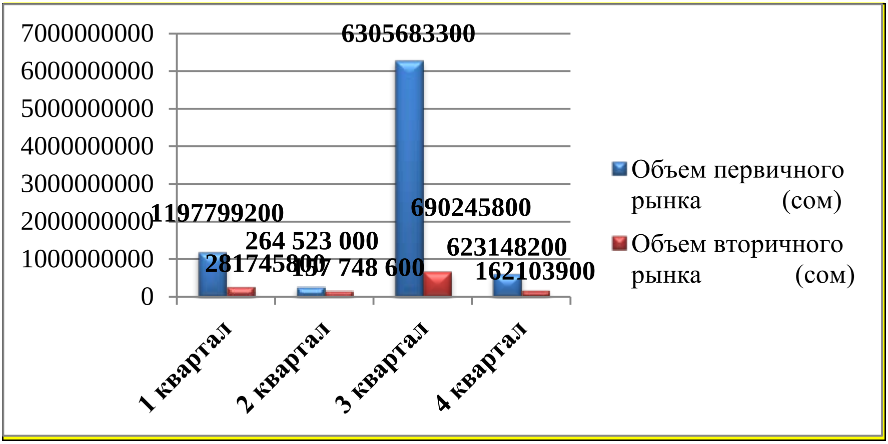

Приведенная выше Диаграмма 2. наглядно демонстрируют увеличение объемов сделок, проводимых брокерско-дилерскими компаниями через торговую площадку фондовой биржи в третьем и первом квартале 2015 года.

Анализ биржевых сделок на первичном и вторичном рынке, свидетельствует о том, что за 2015 год в структуре объема торгов преобладал объем сделок, совершенных на первичном рынке.

Объем сделок на вторичном рынке ценных бумаг, характеризующий изменение в структуре собственников, составил 1 291 839 000 сомов, или 32,2 % от общего объема биржевых торгов.

Объем первичного рынка ценных бумаг, за счет которого происходит привлечение финансовых ресурсов или перераспределение инвестиционного капитала, составил 2 716 035 000 сомов, или 67,7 % от общего объема биржевых торгов.

Таблица 1.

Информация о сделках на рынке ценных бумаг Кыргызской Республики				
Год	**Количество сделок на рынке ценных бумаг за**	**Объем торгов в сомах**	**В %-м отношении с аналогичным периодом прошлого**	**В %-м отношении с аналогичным периодом прошлого**

	2013-2014 годов, ед.		года по объему торгов	года по количеству сделок
2014 г.	3516	3 915 419 974,80	226,6	105,9
2015 г.	3722	8 873 780 949,24		

Таблица 2. **Общий объем сделок с разбивкой по видам проведенных сделок.**

Общий объем	Объем первичного рынка (сом)	Объем вторичного рынка (сом)	Объем внебиржевого рынка (сом)	Объем первичного рынка в %	Объем вторичного рынка в %	Объем внебиржевого рынка в %
8 763 836 949	2 716 035 000	1 291 839 000	4 755 962 949	31,0	14,7	54,27

Диаграмма 3.

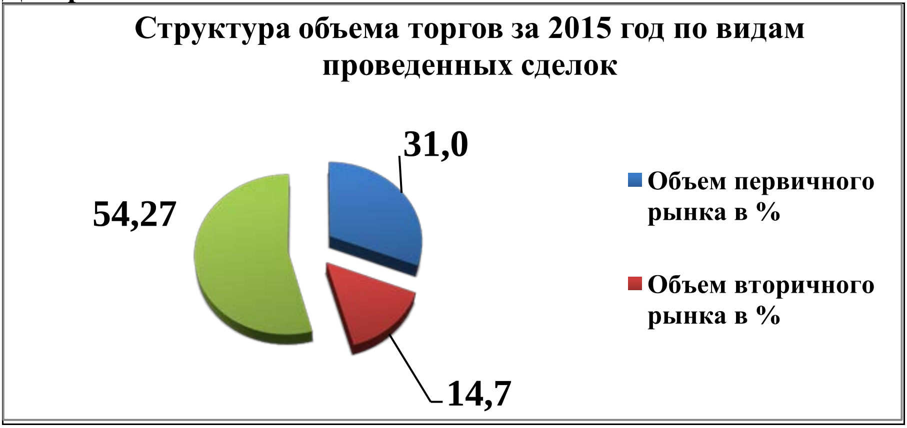

Торги с корпоративными облигациями

В 2009 году по инициативе Госфиннадзора были приняты поправки в законодательство Кыргызской Республики, позволяющие предприятиям выпускать облигации вне зависимости от размера собственного капитала и времени существования фирмы. Подобное изменение, а также ряд других поправок, в том числе снятие ограничений по облигациям не только для акционерных обществ, но и для обществ с ограниченной ответственностью (ОсОО), были внесены в Гражданский кодекс Кыргызской Республики, законы Кыргызской Республики "Об акционерных обществах" и "О хозяйственных товариществах и обществах". Данные изменения послужили стимулом для выпуска облигаций и дальнейшего развития рынка корпоративных облигаций.

В отличие от банковских кредитов рыночная форма долга позволяет, как повысить оперативность и эффективность управления, так и снизить стоимость заимствования за счет привлечения большого числа инвесторов. При получении кредита в банках предприятия были вынуждены соглашаться с требованиями банков, которые часто ставят заемщиков в невыгодное положение. Минусом банковского кредитования являются высокие затраты на обслуживание займа, короткие сроки на которые предоставляется кредит и малые суммы кредитования, связанные с заниженной оценкой залога, выставляемого в обеспечение кредита.

В настоящее время благодаря указанным поправкам в законодательство Кыргызской Республики рынок корпоративных облигаций динамично развивается.

За 2015 год на торговой площадке ЗАО «Кыргызская фондовая биржа» совершены 484 сделки с корпоративными облигациями ЗАО «Шоро», ОсОО «Росказмет», ОсОО «Первая Металлобаза»,ОАО «Салымфинанс»,ОсОО «Аю» и ЗАО «Кыргызский Инвестиционный Кредитный Банк» на сумму 270877985,71 сомов что на 54,14 % меньше показателя 2014.

За 2014 год на торговой площадке ЗАО «Кыргызская фондовая биржа» совершены 2024 сделки с корпоративными облигациями ЗАО «Шоро», ОсОО «Росказмет», ОсОО «Первая Металлобаза»,ОсОО «Аю»и ЗАО «Кыргызский Инвестиционный Кредитный Банк» на сумму 346667956,14 сома.

Диаграмма 4.

Листинг

По состоянию на 31 декабря 2015 года количество эмитентов, прошедших листинг, составило 23, что на 2 эмитента больше аналогичного периода 2014 года.

Диаграмма5.

Статистика рынка ценных бумаг показала, что в 2016 году были зафиксированы самые высокие показатели за все 6 лет с 2010 года. В 2016 году объем торгов с ценными бумагами на рынке составил 18 млрд 152 млн 83 тыс. 431 сом.

Было осуществлено 5 выпусков облигаций. В 2016 году зарегистрировано всего 2 тыс. 946 выпусков ценных бумаг эмитентов, в том числе облигаций на сумму 2 млрд 65,25 млн сомов. Количество заключенных сделок с ценными бумагами за отчетный период составило 3 тыс. 903, что на 4,9% больше чем в 2015 году. Объем биржевых сделок на вторичном рынке ценных бумаг, характеризующий изменение в структуре собственников, составил 1 млрд 942 млн 748 тыс. сомов (или на 19,5% от общего объема биржевых торгов).

Объем биржевых сделок на первичном рынке за счет которого происходит привлечение финансовых ресурсов или перераспределение инвестиционного капитала составил 8 млрд 26 млн 607,7 тыс. сомов (или 80,5% от общего объема биржевых торгов).Добавим, по состоянию на 31 декабря 2016 года количество эмитентов, прошедших листинг, составило 26, что на 3 эмитента больше аналогичного периода 2015 года.

По мнению отдельных экспертов при разрешении проблемы финансовой культуры менеджмента предприятий с государственной долей, а также населения страны, фондовый рынок создаст условия для привлечения капитала, как это делается во всём мире. Кроме того, с присоединением страны к ЕАЭС Кыргызская фондовая биржа может привлекать инвестиции для развития экономики. Кыргызская фондовая биржа призвана мобилизовать временно свободные денежные средства хозяйствующих субъектов и населения через купли и продажи ценных бумаг. По словам экспертов консалтинговых компаний из-за финансовой неграмотности предприятий и населения не развивается рынок капитала.

Во всех европейских странах практически со школьной скамьи учат свое молодое поколение держать в национальных предприятий свои сбережения тем самым они помогают своей отечественной экономике расти дальше. Этот механизм стоит и нам использовать, привлекая активно своё население в развитии наших компаний.

Список использованной литературы:

1. Закон Кыргызской Республики о рынке ценных бумаг (В редакции Закона КР от 27 января 2016 года N 18)
2. Абдынасыров У.Т. «Рынок ценных бумаг в Кыргызской Республике и совершенствование государственного регулирования »
3. Годовой статистический отчет биржи за 2016 год.
4. Постановление Госкомиссии КР по ценным бумагам от 9 января 2002 года N 2 "Об утверждении Положения о профессиональной деятельности брокеров и дилеров на рынке ценных бумаг Кыргызской Республики"
5. Постановление Нацкомиссии по ценным бумагам от 30 декабря 1998 года N 63 "Об утверждении Положения о клиринговой деятельности на рынке ценных бумаг в Кыргызской Республике"
6. Постановление Госкомиссии КР по ценным бумагам от 2 июля 2001 года N 31 "Об утверждении Положения о профессиональной деятельности инвестиционных консультантов на рынке ценных бумаг КР
7. Годовой статистический отчет биржи за 2016 год. www.bts.kg

* * *

УДК 796. 011.1

ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВЛЕННОСТЬ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ
ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА СТУДЕНТТЕРДИ ДЕНЕ ТАРБИЯГА ДАЯРДОО
PHYSICAL EDUCATION AND PHYSICAL PREPAREDNESS OF STUDENT YOUTH

Бекмуратов Э.
ЖАГУ, факультет Педагогики и Информационных технологии
группа: ДТ -2-13
Руководитель: Алиев И.Т

Аннотация: *Известно, что низкий уровень физической подготовленности, отклонения в состоянии здоровья не*

способствуют высокой работоспособности. Двигательная активность, организованная с помощью средств физического воспитания, является мощным фактором развития способностей к труду и жизнедеятельности в целом.

Аннотация: *Белгилүү болгондой, дене даярдыктын төмөнкү деңгээли, ден соолуктун абалынын начарлашы жогорку ишмердүүлүккө өбөлгө түзө албайт. Кыймыл аракет, дене тарбия каражаттарынын жардамы менен уюштурулган, жалпы эмгек жана жашоо үчүн көндүмдөрдү өнүктүрүүнүн кубаттуу тиреги болуп саналат.*

Annotation: *It is known that a low level of physical fitness, deviations in health status do not contribute to high performance. Motor activity, organized with the help of physical education, is a powerful factor in the development of abilities for work and life in general.*

Ачкыч сөздөр: *Дене физикалык даярдыгы, дене тарбия, студент, физикалык сапаттарга ээ. Студенттердин ооруга чалдыгат жакшыртуу маселеси негизги коомдук саламаттыкты сактоо маселеси курч бойдон калууда. Окуучулардын ден соолугун сактоо жана бекемдөө - Азыркы учурда жогорку билим туш артыкчылыктардын бири. Ар бир мекеме, алардын спорттук жөндөмүн өнүктүрүү жана сергек жашоого алып, студенттердин физикалык өнүгүү денгээлин жакшыртуу үчүн аракет кылышы керек.*

Ключевые слова: *физическая подготовленность, физическое воспитание, студент, физические качества. Проблема совершенствования физической подготовленности, здоровья студенческой молодежи остается важнейшей государственной проблемой. Сохранение и укрепление здоровья студенческой молодежи – одна из приоритетных задач, стоящих сегодня перед высшим образованием. Каждое высшее учебное заведение должно стремиться к повышению уровня физического развития студентов, развивать их спортивные навыки и вести пропаганду здорового образа жизни.*

Key words: *physical readiness, physical education, student, physical qualities. The problem of improving physical preparedness, health of student youth remains the most important state problem. Preserving and strengthening the health of student youth is one of the priority tasks facing higher education today. Each higher educational institution should strive to*

improve the level of physical development of students, develop their sports skills and promote healthy lifestyles.

Роль физической подготовленности студентов многогранна. Технический прогресс, стремительное развитие науки и все возрастающее количество новой информации необходимой современному специалисту, делают учебную деятельность студента все более интенсивной и напряженной.

Соответственно, возрастает и значение физической культуры как средства оптимизации режима жизни, активного отдыха, сохранения и повышения работоспособности студентов на протяжении всего периода обучения.

Физическое воспитание в единстве с умственным, нравственным, эстетическим и трудовым воспитанием обеспечивает всестороннее развитие личности. Причем эти стороны общего процесса воспитания в значительной мере проявляются и в самом организованном соответствующим образом процессе физического воспитания. В современном физкультурном образовании физическое воспитание (единство общей и специальной физической подготовки, развитие форм и функций организма, физических качеств, двигательных умений и навыков) позволяет разносторонне воздействовать на личность. Вместе с тем, многие социально значимые результаты физического воспитания достигаются в настоящее время лишь частично. Все это свидетельствует о проблеме физической подготовленности студентов[4].

В учебно-тренировочном процессе ведущее место занимает физическая подготовка. Процесс физической подготовки - один из элементов единого процесса физического образования.

Физическая подготовка — это основная составляющая физического воспитания человека. Она предполагает овладение широким набором двигательных навыков и умений, которые помогают успешно специализироваться в любой избранной деятельности[4].

Главным содержанием физической подготовки являются наиболее важные виды движения человека: ходьба, бег, прыжки, метания, плавание, передвижение на велосипеде, преодоление различных препятствий. Физическая подготовка развивает у человека

умение быстро овладевать новыми видами движений и применять приобретенные навыки на практике и в повседневной жизни.

Основу физической подготовленности составляют систематические занятия физическими упражнениями и спортом, в результате которых формируются и совершенствуются разнообразные двигательные навыки и физические качества, постепенно развивается тренированность, характеризующаяся комплексом морфологических и функциональных сдвигов деятельности организма, улучшением механизмов регулирования и адаптации к физическим нагрузкам, ускорение процессов восстановления[3].

Физическая культура и спорт в высшем учебном заведении – неотъемлемая часть формирования общей профессиональной культуры современного специалиста, эффективные средства социального становления будущих специалистов, всестороннего и гармоничного развития личности, сохранения здоровья учащейся молодежи.

В высших учебных заведениях процесс физического воспитания студентов осуществляется на кафедре физического воспитания и спорта через учебную дисциплину «Физическая культура».

Главной целью физического воспитания у студенческой молодёжи является формирование физической культуры личности и способности направленного использования разнообразных средств физической культуры, спорта и туризма для сохранения и укрепления здоровья, психофизической подготовки и самоподготовки к будущей профессиональной деятельности и жизни.

В процессе обучения в вузе по курсу физического воспитания развивающих и оздоровительных задач:

- воспитание у студентов высоких моральных, волевых и физических качеств, готовности к высокопроизводительному труду;
- сохранение и укрепление здоровья студентов, содействие правильному формированию и всестороннему развитию организма, поддержание высокой работоспособности на протяжении всего периода обучения;
- всесторонняя физическая подготовка студентов;

- профессионально - прикладная физическая подготовка студентов с учётом особенностей их будущей трудовой деятельности и тренировки;
- воспитание у студентов убеждённости в необходимости регулярно заниматься физической культурой и спортом.

Занятия по физическому воспитанию в вузе направлены не только на овладение разнообразными двигательными действиями и развитие основных физических качеств, но и формирование специальных систематизированных знаний, интересов, мотиваций, что способствует выработке у студентов потребности в постоянном физическом самосовершенствовании и самовоспитании.

Как учебный предмет физическое воспитание отличается от других спецификой задач, средствами формами организации учебных занятий. Студенту в процессе занятий недостаточно услышать, увидеть, понять, запомнить, здесь необходимо активно действовать физически, многократно и настойчиво выполнять специальные двигательные задания. Овладение умениями и двигательными навыками, их совершенствование будут проходить успешнее тогда, когда они будут базироваться на хорошо усвоенных теоретических знаниях. Умение применить на практике основы техники, познавать новое о физиологических закономерностях развития и деятельности организма, знать содержание и методы обучения, а так же правила спортивных соревнований.

Поэтому в ЖАГУ введен теоретический материал по физическому воспитанию. Процесс физического воспитания также немыслим без сознательной и активной деятельности самих студентов. Он проходит результативно только в том случае, когда налицо обоюдная заинтересованность – преподаватель прилагает усилия, чтобы научить, а студенты стремятся научиться, овладеть и совершенствоваться новыми знаниями, умениями и навыками, новыми физическими упражнениями [2].

Во-первых, преподаватель должен сформировать у студентов осмысленное отношение и стойкий интерес к общей цели и конкретным задачам занятий. Вторым направлением является стимулирование сознательного контроля и анализа своих действий каждым студентом. Преподаватель также обязан воспитать у занимающихся творческое отношение к процессу физического

воспитания, инициативу и самостоятельность. Это третий, магистральный путь, способствующий достижению высоких результатов на каждом занятии, и, главное, - это обязательное условие решения задач внедрения физической культуры в повседневную жизнь[5].

Важно объяснить студентам то, какое влияние оказывает физическая подготовка на организм, каков смысл всех учебно-тренировочных процессов. Комплекс тренировочных средств и методов, применяемых на всех этапах учебно-тренировочного процесса, должен обеспечить создание прочной базы всесторонней двигательной подготовленности. Учебно-тренировочный процесс способствует улучшению координации и автоматизации мышечных движений, повышению работоспособности; развитию сообразительности, расчета, быстроты реакции, выносливости, красоты тела и духа.

Усиленная мышечная работа значительно увеличивает потребность в кислороде, т. е. способствует тренировке дыхательной и сердечно – сосудистой системы, развитию сердечной мышцы и мышц грудной клетки. Мышечная работа способствует улучшению настроения, создает ощущение бодрости и в конечном итоге приводит к повышению жизнедеятельности всего организма.

Преподаватели физической культуры стремятся к развитию таких физических качеств, как сила, ловкость, быстрота, выносливость. Понижение уровня физической подготовленности может привести к следующим последствиям – атрофии мышечной и костной ткани; уменьшении жизненной емкости легких; нарушение деятельности сердечнососудистой системы; застою крови в конечностях[1].

Все виды занятий, которые связаны с активной двигательной деятельностью, призваны способствовать нормальному функционированию основных систем организма, совершенствовать эту деятельность и создавать предпосылки для поддержания и укрепления здоровья. С помощью специально подобранных физических упражнений можно улучшить многие показатели физического развития (массу тела, окружность грудной клетки, жизненную емкость легких). Однако каждому студенту необходимо научиться “понимать” свой организм, “прислушиваться” к его работе,

постоянно наблюдать и анализировать его реакции на всевозможные нагрузки.

Физическая подготовка студентов оценивается по результатам сдачи контрольных нормативов. Для проверки физической подготовленности студентов в начале и в конце учебного года проводится сдача контрольных нормативов, специально разработанное с учетом направленности деятельности будущих специалистов (бег на 2 – 3км., бег на 100м., прыжок в длину с места, подтягивание, приседание на одной, двух ногах, тест на гибкость и др.). Это позволяет более полно оценить общую физическую подготовку, а также определить уровень развития основных физических качеств и индивидуальных способностей студентов. На основании всех результатов, определяется общий уровень физической подготовленности студента и всей учебной группы.

По нашему многолетнему опыту в ЖАГУ можно сделать выводы, что повышение уровня физической подготовленности благотворно сказывается на здоровье всех студентов и воспитывает у них устойчивый интерес к занятиям, формирует умения и навыки самостоятельной работы. Анализ качества учебно-тренировочного процесса, уровня физической подготовленности студентов показывает, что наиболее существенные резервы повышения эффективности занятий физической культурой и спортом заключаются в рациональном соотношении развития физических качеств: силы, быстроты, выносливости, ловкости и их оптимального распределения в учебном процессе, в применении новых технологий проведения занятий.

Физическая культура входит в число обязательных дисциплин цикла «Общие гуманитарные и социально-экономические дисциплины». Подготовка студентов должна осуществляться на основе следующих методических положений:

1. Преемственность задач, средств, методов, направленных на достижение основной цели физического воспитания, содействие в подготовке всесторонне развитых специалистов. Комплекс тренировочных средств и методов, применяемых на всех этапах учебно-тренировочного процесса, должен обеспечить создание прочной базы всесторонней двигательной подготовленности.

2. Постепенный рост объемов средств разносторонней и специальной физической подготовки, соотношение которых постепенно меняется в сторону увеличения удельного веса комплексного развития двигательных способностей.
3. Важен сознательный подход к учебно-тренировочному процессу.
4. Непрерывное внимание следует уделять умению управлять движениями занимающихся во всех видах упражнений, входящих в программу по физическому воспитанию.
5. Для выполнения программных требований необходим высокий уровень развития всех двигательных способностей. Это произойдет более интенсивно в том случае, когда применяется разнообразный арсенал средств и методов, которые противодействует узкому преимущественному развитию отдельных двигательных способностей.
6. Рациональная организация тренировочных нагрузок. Повышение функциональных возможностей занимающихся и успешное совершенствование двигательных умений и навыков в процессе многолетней подготовки обеспечивается посредством поступательного увеличения объема и интенсивности нагрузок.
7. Строгое соблюдение принципов постепенности, доступности индивидуализации при возрастании тренировочных нагрузок. Воспитание двигательных способностей и формирование двигательных навыков на всех этапах учебно-тренировочного процесса происходит под воздействием условий жизни студентов, повседневных занятий физическими упражнениями, бытовых движений, учебной и производственной деятельности.
8. Эффективность процесса физического воспитания во многом зависит от мотивационной сферы студентов. Задача каждого преподавателя повысить мотивационный фон на уроке инновационными средствами, ища новый, более интегральный подход к реализации главной оздоровительной задачи физического воспитания, внося новые средства и методы воздействия на организм студентов.

Период студенчества – время бурного расцвета его физических способностей, формирования телесной красоты и двигательного совершенства, достижения близкого к максимально возможному уровню развития физических качеств. Главное, не опоздать с

формированием физического потенциала молодого человека, ведь это теперь уже на всю жизнь.

Главная задача преподавателя по физической культуре – воспитать у студентов любовь к физической культуре, а проще говоря, - к движению во всем его многообразии, физической активности, такую любовь, которая обратится в потребность заниматься физическими упражнениями всегда, на протяжении всей жизни.

Список использованной литературы:

1. Азизбаев С.С. док. ист. наук, Каратаев О. К; КГАФКиС; Бишкек-2009, 171 стр.
2. Инновационные процессы в физическом воспитании студентов : сб. науч. ст. Вып. 2 / редкол. : В. А. Коледа (отв. ред.) [и др.]. - Минск : БГУ, 2012.-255
3. Березовин, Н.А. Основы психологии и педагогики: учеб. пособие / Н.А. Березовин, В.Т. Чепиков, М.И. Чеховских. – 3-е изд., стер. – Минск: Новое знание; М. ИНФРА-М, 2011.– 336 с.
4. Физическая культура, спорт и человеческий потенциал в Кыргызстане авт. Рыскулова А.Б.1
5. Ахмадеев Р.Р. Мыльников А.С. Физиологические основы отбора физического воспитания и спорта: учебное пособие / Р.Р.Ахмадеев. - Уфа: БашГПУ, 2007. - 131с.
6. Ашмарин Б.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании (пособие для студентов, аспирантов и препод. ин-ов физ. культуры) / Б.А.Ашмарин. - М. : Физкультура и спорт, 1998. - 223с.
7. Баженова И.Н. Педагогический поиск. – М., 1997. Балл. Г.А., Бурсин М.С. Анализ психологических воздействий и его педагогическое значение/Г.А. Балл, М.С. Бурсин// Вопросы психологии. -

* * *

УДК 336.763:336.124.4

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РЫНКА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЦЕННЫХ БУМАГ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БААЛУУ КАГАЗДАР РЫНОГУНУН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ
THE CURRENT STATE OF THE GOVERNMENT SECURITIES MARKET IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Дooронова М.
ЖАГУ, Экономико-Юридический факультет,
группа: ФКк-1-13
Руководитель: Аскарова А. К.

Аннотация: *Данная статья посвящена анализу современного состояния рынка государственных ценных бумаг в Кыргызской Республике.*

Аннотация: *Макалада Кыргыз Республикадагы мамлекеттик баалу кагаздардын рыногунун учурлагы абалына талдоо жүргүзүлгөн.*

Annotation: *This article is devoted to the analysis of the current state of the government securities market in the Kyrgyz Republic.*

Ключевые слова: *ценные бумаги, рынок ценных бумаг, государственные ценные бумаги, государственные казначейские векселя, ноты Национального банка, государственные казначейские облигации, казначейские обязательства, простые и переводные векселя, эмиссия, доходность.*

Ачкыч сөздөр: *баалуу кагаздар, баалуу кагаздардын рыногу, мамлекеттик баалуу кагаздар, мамлекеттик казына векселдери, Улуттук Банктын ноталары, мамлекеттик казына облигациялары, жөнөкөй жана котормо векселдер, эмиссия, кирешелүүлүгү.*

Key words: *securities, securities market, government securities, state treasury bills, notes of the National Bank, state treasury bonds, treasury bonds, promissory notes and bills of exchange, issue, yield.*

Сегодня кыргызский рынок ценных бумаг - механизм для удовлетворения взаимных интересов инвесторов и эмитентов (данная оценка находит подтверждение в результатах обзора

международными экспертами стран Центральной, Восточной Европы и СНГ). И хотя потенциал рынка ценных бумаг реализован далеко не полностью, его позитивные достижения и тенденции развития налицо.

Рынок государственных ценных бумаг в 2015 году был представлен следующими видами ценных бумаг:

☐государственные казначейские векселя (ГКВ);
☐ноты Национального банка;
☐государственные казначейские облигации (ГКО);
☐казначейские обязательства (КО);
☐простые и переводные векселя.

Общий объем государственных ценных бумаг, находящихся в обращении, составил 17 млрд. сомов, увеличившись за год на 29,6% (диаг. 1.). Увеличение было связано с ростом объема эмиссии ГКО и нот НБ КР на конец года.

Диаграмма 1. Структура государственных ценных бумаг в обращении

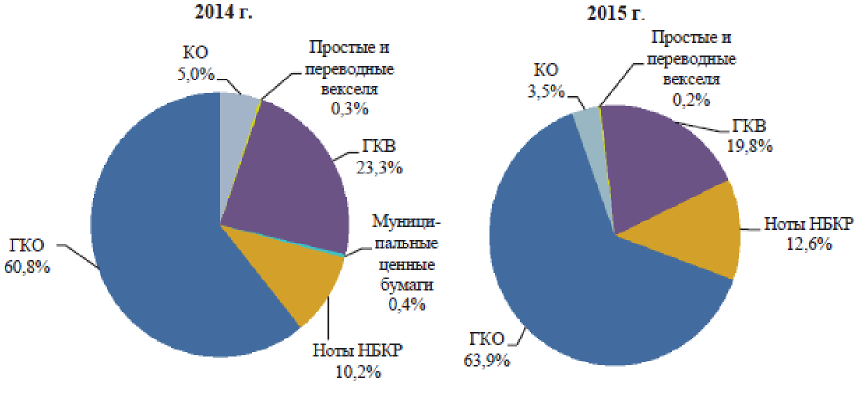

В рассматриваемом периоде государственные казначейские векселя выпускались в обращение Министерством финансов на срок 3, 6 и 12 месяцев с целью финансирования текущего дефицита государственного бюджета. Аукционы по первичному размещению ГКВ проводились еженедельно в Национальном банке, являющимся агентом по их размещению и осуществлению расчетов (диагр. 2).

Диаграмма 2. Спрос и размещение ГКВ

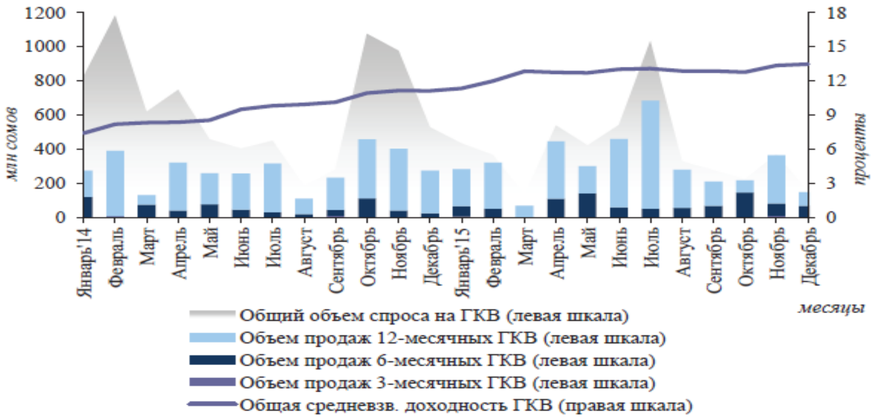

Общая среднемесячная доходность ГКВ составила 12,8 процента по итогам 2015 года (в 2014 году – 9,5%). При этом по 12-месячным ГКВ, занимающим наибольшую долю в общем объеме данных бумаг в обращении, среднемесячная доходность увеличилась на 3,3 процентных пункта, до 13%. (диагр. 3).

Диаграмма 3. Средневзвешенная доходность по всем видам ГКВ

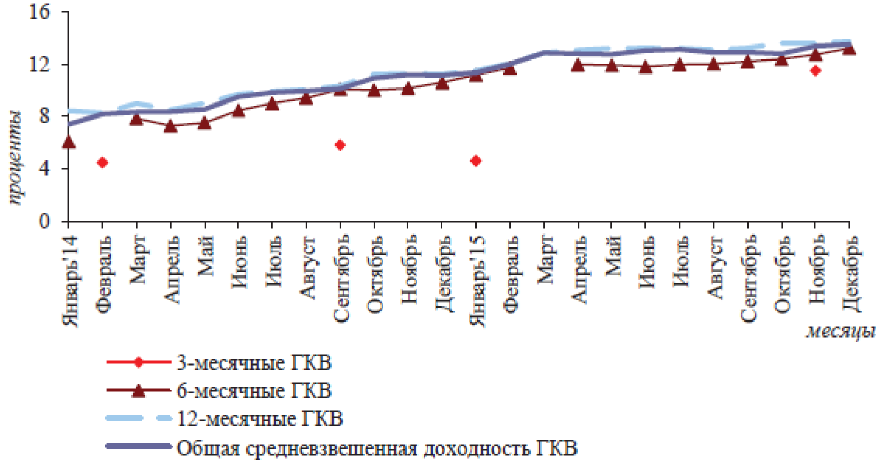

Общий объем объявленной эмиссии государственных казначейских векселей составил 6,6 млрд. сомов, увеличившись по сравнению с аналогичным показателем за 2014 год на 23,5%, а общий объем продаж ГКВ составил 3,8 млрд. сомов (+10,5%) (табл. 1.).

Таблица 1.
Объем эмиссии и среднегодовая доходность ГКВ

	2014 г.			2015 г.		
	Объем продаж, *млн сомов*	Удельный вес, *проценты*	Доход-ность, *проценты*	Объем продаж, *млн сомов*	Удельный вес, *проценты*	Доход-ность, *проценты*
Всего	**3 419,9**	**90,5**	**9,5**	**3 777,3**	**100,0**	**12,8**
в том числе:						
3-месячные ГКВ	15,0	0,4	5,2	14,0	0,4	8,1
6-месячные ГКВ	615,5	16,3	8,8	878,9	23,3	12,1
12-месячные ГКВ	2 789,4	73,8	9,7	2 884,5	76,4	13,0

В структуре держателей ГКВ преобладали коммерческие банки с долей в 54,4% от общего объема ГКВ в обращении, что на 3,3 процентных пункта ниже аналогичного показателя 2014 года. В номинальном выражении объем векселей в портфелях банков по состоянию на конец 2015 года сложился в размере 1,8 млрд. сомов.
Количество банков, владеющих ГКВ, повысилось до 15, а индекс концентрации банковского портфеля данных ценных бумаг повысился с 0,23 до 0,28, что эквивалентно разделу рынка между четырьмя банками с равными долями. Уменьшение доли банков с одновременным снижением удельного веса юридических лиц-резидентов с 1,0 до 0,4 процента было вызвано повышением активности институциональных инвесторов, в результате которой их доля увеличилась за год на 3,9 процентных пункта, до 45,2%. В рассматриваемом периоде нерезиденты в аукционах участия не принимали.

На вторичном рынке коммерческие банки активно использовали ГКВ при заключении сделок на условиях репо. В отчетном году объем данных операций по сравнению с аналогичным показателем 2014 года снизился на 15,7%, до 10,2 млрд. сомов. Объем межбанковских операций по покупке-продаже ГКВ до погашения (на

условиях «аутрайт») на вторичном рынке увеличился на 15,5%, составив 96 млн. сомов. Средневзвешенный срок до погашения ГКВ в данных сделках составил 241 день, а средневзвешенная ставка – 13,4% (диагр. 4.).

Диаграмма 4. Спрос и размещение ГКО

В рассматриваемом периоде эмитентом предлагались ГКО со сроком обращения на два, три и пять лет.

Общий уровень предложения ГКО был повышен Министерством финансов в 1,9 раза по сравнению с 2014 годом. Таким образом, в отчетном году показатель продаж ГКО составил 5,2 млрд. сомов, увеличившись на 9,4%, что в итоге привело к 40-процентному росту объема данных бумаг в обращении, до 10,0 млрд. сомов. Продажи бóльшей частью были сформированы за счет трех участников рынка, обеспечивших за год в сумме 87,7% всего объема размещения, что указывает на сохранение высокого уровня концентрации рынка ГКО.

В отчетном периоде общая средневзвешенная доходность ГКО составила 16%, повысившись на 1,6 процентных пункта по сравнению с аналогичным показателем 2014 года.

В 2015 году на рынке размещались 7 и 14-дневные ноты. Национальный банк продолжал использовать ноты как инструмент изъятия избыточной ликвидности, регулируя объем их предложения в зависимости от задач денежно-кредитной политики и уровня ликвидности в банковской системе (диагр. 5).

Диаграмма 5. Спрос и размещение нот НБКР

За 2015 год Национальный банк в соответствии со стратегическими и тактическими целями в рамках проводимой денежно-кредитной политики по сдерживанию инфляционных процессов снизил годовой объем предложения нот по сравнению с 2014 годом на 5,1%, до 130,5 млрд. сомов. Общий показатель размещения по всем видам нот снизился на 13,7% по сравнению с предыдущим годом и составил 67,9 млрд. сомов (диагр. 6).

Средневзвешенный уровень доходности по всем видам нот по сравнению с данным показателем 2014 года повысился на 3,6 процентных пункта до 9,9%.

Диаграмма 6. Средневзвешенная доходность по видам нот НБКР

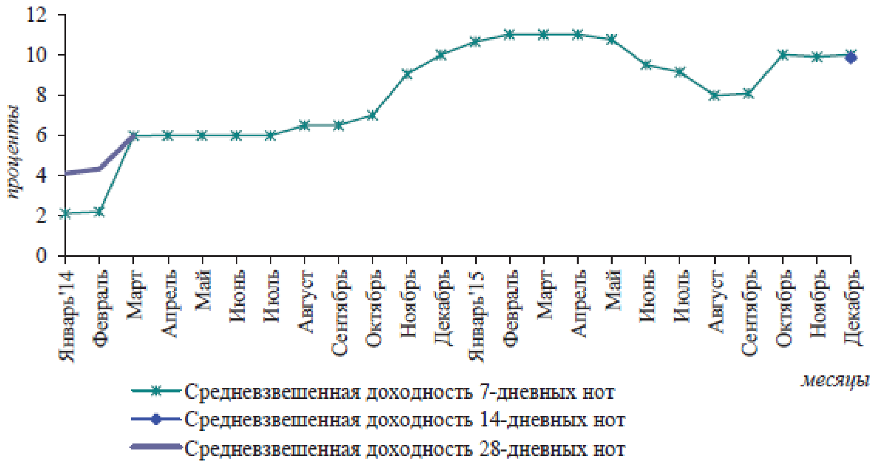

Объем нот Национального банка в обращении на конец 2015 года составил 2,1 млрд. сомов (+60,5%). В структуре держателей нот доля коммерческих банков составила 97,6%, юридических лиц-резидентов – 2,4%.

Ноты Национального банка находились в активах девяти банков.

В 2015 году удельный вес КО в структуре государственных ценных бумаг снизился до 3,5% (-1,5 процентных пункта). В итоге объем КО в обращении за год снизился на 9,8% составил 594,6 млн. сомов.

Объем переводных векселей в обращении, выпущенных Министерством финансов в процессе переоформления задолженности банков и других финансовых учреждений перед вкладчиками, составил 34,7 млн. сомов, а их доля составила 0,2.

На конец отчетного периода весь объем муниципальных ценных бумаг, размещенных мэрией г. Бишкек в предыдущих годах, был погашен в 2015 году.

В 2015 году на фондовом рынке общий объем торгов с ценными бумагами составил 8,9 млрд. сомов, увеличившись в 2,3 раза. Количество заключенных сделок с ценными бумагами увеличилось на 5,9% по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года.

В отчетном году было зарегистрировано 66 выпусков ценных бумаг на сумму 6,3 млрд. сомов.

По состоянию на конец года 23 эмитента прошли листинг на Кыргызской фондовой бирже.

Рынок ценных бумаг в Кыргызстане как основной механизм перераспределения денежных ресурсов еще не сложился, что является одним из сдерживающих факторов развития экономики. На сегодняшний день выявились следующие недостатки:

- преобладание ориентации участников рынка на получение спекулятивного дохода и отсутствие интереса к долгосрочным вложениям;
- необработанность системы взаимодействия органов государственного регулирования фондового рынка, отсутствие системы эффективного регулирования рынка;
- наличие больших пробелов и противоречий в нормативно-правовой базе рынка ценных бумаг; слабый контроль за выполнением уже имеющихся законодательных актов и постановлений по вопросам регулирования рынка ценных бумаг;
- слабая вовлеченность в работу на рынке ценных бумаг отечественных индивидуальных инвесторов.

Кыргызский рынок ценных бумаг имеет большой потенциал развития. Совершенствование рынка ценных бумаг с целью усиления его воздействия на экономический рост в КР возможно, на наш взгляд, за счет усиления государственного регулирования в этой сфере.

К приоритетным направлениям политики государства на рынке ценных бумаг можно отнести разработку единой концепции развития рынка ценных бумаг, для чего необходимо консолидировать все заинтересованные в его развитии стороны, а также обеспечение лучшего доступа к капиталам перспективных промышленных предприятий. Стимулирование внутреннего спроса возможно за счет совершенствования налогового законодательства, снижения уровня рисков, связанных с ценными бумагами.

Необходимо четкое разграничение функций государственных органов, участвующих в регулировании рынка ценных бумаг, создание системы отчетности и публикации макро- и микроэкономической информации о состоянии рынка ценных бумаг.

Перспективной, на наш взгляд, является эмиссия ценных бумаг под развитие инфраструктуры как самого рынка так и производственной инфраструктуры (связи, транспорта).

Список использованной литературы:

1. О рынке ценных бумаг [Текст]: закон Кырг.Респ. о внес. и доп. в Закон Кырг.Респ. от 24 июля 2009// Эркин-Тоо.- 2009. -(3 августа). –С. 9.
2. Об акционерных обществах [Текст]: закон Кырг. Респ. в ред. Законов Кырг.Респ. от 27 января 2006. -№15. –С.3-12.
3. Абдынасыров, У.Т. Стратегия и перспективы развития рынка ценных бумаг в Кыргызской Республике [Текст]/У.Абдынасыров.-Б.: Академия.- 2005. – 468 с.
4. Бектенова, Д. Ч. Финансовые механизмы экономического роста в Кыргызстане [Текст]/ Д.Ч. Бектенова // Вестник КРСУ.- 2006. – №6.- С. 9-12.
5. Годовой отчет Государственной комиссии при правительстве Кыргызской Республики по рынку ценных бумаг за 2014 год. –Б.: Эрзим.-2015. –С.15-27.
6. Майдунов, М. Рынок ценных бумаг: портрет сегодняшнего дня [Текст]/М.Майдунов.- //Менчик.- Б.- 2006.- № 2.- с.32-34.
7. Мечукаева, К.М. Рынок ценных бумаг и биржевое дело [Текст]: учеб.-Б.: Просвещение.- 2005. -307с.
8. Элебаев, Н. Приоритеты развития фондового рынка в Кыргызстане [Текст]/ Н. Элебаев /Kyrgyzstan brief - Б.- 2007.- №11.- с.18-24.
9. Элебаев, Н. Новые тенденции развития фондового рынка в Кыргызской Республике [Текст]/Н. Элебаев//Менчик. Экономический журнал.-Б. – 2007.-№1.- с.12-16.

* * *

УДК 37.02

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА ЭТИШТИ ҮЙРӨТҮҮДӨ ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫН МААНИСИ
СУЩНОСТЬ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГРЫ ОБУЧЕНИЕ ГЛАГОЛА НАЧАЛЬНОГО КЛАССА
ELEMENTARY CLASSROOM, THE MEONING OF THE VERB TO TRAINING DIDACTIC GAMES

Жуман кызы Р.
ЖАМУ, П-1-13 тайпасы
Ledi.gumankyzy@mail.ru
Жетекчиси: Ураимов К.М.

Аннотация: *Бул макалада башталгыч класстарда этишти окутуунун ыңгайлуу жолдору жана аны жеткиликтүү үйрөтүүдөгү дидактикалык оюндардын мааниси жана оюн аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү маселелери жөнүндө сөз болот.*

Аннотация: *В этой статье идти речь об удобных методах обучения в начальных классах глаголов ,значение дидактических игр при эффективном обучении ,а так же о задачах развития речи учащихся с помощью игр.*

Annotation: *In this article, primary school, verb to ensure access to distance learning methods and didactic speech of students on the importance of games and game breeding can talk about the issues.*

Ачкыч сөздөр: *Кыргыз тили, этиш сөз түркүмү, дидактикалык оюндар, кеп өстүрүү маселелери.*

Ключевая слова: *Кыргызский язык, глагол, дидактические игры, актуальность развитие речи.*

Key words: *Raise the Kyrgyz language, the verb, didactic games it is grooving.*

Башталгыч класстарда кыргыз тилин үйрөтүүдө башкы маселе окуучунун кебин калыптандырып, кыргыз тилинде пикирлешүүгө үйрөтүү болуп саналат.

Этишти салыштырып үйрөтүү аркылуу балдардын кебин өстүрүүдө оюндун мааниси зор. Анткени класста оюн сабактарын

жүргүзүү балдардын курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык келет. Сабакты кыймылдуу, дидактикалык оюн ырааттуу жүргүзүлсө балдардын кебин өстүрүүгө, тил маданиятын калыптандырууга өбөлгө боло алат. Ошондой болсо да оюндар өтүлө турган темага ылайык ,максаттуу жүргүзүлгөндө гана натыйжа бермекчи.

Оюн - биринчиден, баланын, жалпы эле адам баласынын өзгөчө ишмердүүлүгү. Экинчиден, оюндар окуучулардын эмоциялык жактан көңүлдөрүн көтөрүп, чыгармачылыгын жана сабакка болгон активдүүлүгүн жогорулатат.[2, 87]

Оюндун эң негизги максаты – билим берүүчүлүк болгондуктан, аларды баш аламан өткөрүү, көңүл алуучулук , убакыт өткөрүү максаттарын көздөбөш керек, т.а.оюндун максаты балдардын кебин калыптандыруу жана сабактын практикалык баалуулугун өстүрүү. Ал эми милдеттери болуп, алардын фонетикалык, лексикалык, грамматикалык сабаттулугун арттыруу болот.Ошол себептен дидактикалык оюндар максатына жана милдеттерине жараша бир нече типке бөлүнөт: .[4, 21]

1.Тил жатыктыруучу маданиятына;

2.Лексикалык байлыгын өстүрүүчү;

3.Кебин (монологдук, диалогтук) өстүрүүчү кыймылдуу оюндар;

4.Грамматикалык көндүмдөрүн калыптандыруучу;

Оюн жалпы мааниде алып караганда адамдын физикалык интеллектуалдык өнүгүүсү үчүн өзгөчө көнүгүү. Оюндар балдардын этиш боюнча алган билимдерин өркүндөтө алат.Анткени балдар кандай гана тапшырманы аткарбасын аларга өздөрүнүн бүткүл оюн, сөз байлыгын, этиш боюнча алган билимин жана чыгармачылыгын жумшай алышат.

Айрыкча оюн сабагы аркылуу балдарды этиш сөздөрдү үйрөтүү менен кебин өстүрүүгө интерактивдүү мамиле жасоо абдан ыңгайлуу анткени оюн өзү эле коллективдүү мүнөзгө ээ.Мында окуучулар бир максатты көздөп, биргелешип иштеп, бир чечимге келишет. Бири-биринин билимин толуктап, сабакта өздөрүн эркин сезүү менен этиш боюнча алган билимдери тереңделип, бекемделет.

Анда азыр балдарга оюндун айрым түрлөрүн сунуштайлы...

Этиш сөздөрду үйрөнүүдө төмөндөгүдөй грамматикалык оюндарды колдонсок болот: .[3,221]

Мисалы: Ким эмне кылды?

Грамматикалык тема: Кыймыл-аракеттин өткөн чагын билдирүүчү сөздөр.

Дидактикалык максаты: Кыймыл-аракеттерди туура аткаруу менен этиш сөздөрдү эсине сактап , кебинде колдонууга машыктыруу .

“Туурап бер” оюну .

Оюндун жүрүшү: Бул оюнда эки окуучу доскага чыгат. Аларга бирден карточка берилет. Биринчи карточкада “тамак ичүү, шым үтүктөө”, деген сөздөр, ал эми экинчи карточкада "Көйнөгүн жуу, “картошка казуу” деген сөздөр жазылган. Окуучулар карточкага жазылган сөздөрдү кыймыл-аракет аркылуу туурашат. Оюнда окуучулардын тартынбастыгы, куудулдугу бааланат .

Ким бат табат? оюну

Оюндун жүрүшү: Окуучуларга сүрөт боюнча төмөндөгүдөй суроо берилет: Бул сүрөттөргө карата кандай макалдарды же табышмактарды айтса болот? .[1, 11]

Мисалы :Кыздын китеп окуп жаткан сүрөтү. Бул сүрөткө карата макал жана табышмак айткыла.

1.”Көп окуган көптү билет”

2.”Китеп акыл үйрөтөт”

Табышмак: Өзү сүйлөбөйт, бирок акыл үйрөтөт(китеп)

Оюндун жабдылышы: сүрөттөр

“Тап,тап табышмак ” оюну

Оюндун жүрүшү: Оюнга эки топ катышат. Этиш сөздөр активдүү катышкан табышмактар берилет. Кайсы топ жандырмагын көп, туура тапса, ал топ жеңишке ээ болот. Окуучулар кыйналышса мугалим табышмактын жандырмагынын баш тамгасын жана акыркы тамгасын айтып жардам берет.

Табышмактар: 1.Өзү сүйлөбөйт, бирок акыл үйрөтөт.(китеп)

2.Тамакка салса жоголду, анын даамы оңолду.(туз)

3.Жалтырайт, көңүлдүү белем, карасам өзүмдү көрөм.(күзгү)

Жогорудагы “Ким бат табат”,”Тап, тап табышмак” оюндар балдардын ой жүгүртүүсүн, логикасын өстүрүүчү, тил жатыктыруучу оюндар болуп саналат. Мындан тышкары: ”Менин жомогум”, ”Адам жана жаратылыш”, ”Поэзд”, ”Буйрук бер” - деген ж.б. оюндун түрлөрү бар. Бул оюндарды сабакка пландаштырып ойнотуу зарыл.

Ушуга эле кошумча катары этишти үйрөтүүдө сюжеттик формадагы ар түрдүү тематикадагы сүрөттөрдү пайдаланса болот. [1, 12] Мисалы: Балдардын жашылча – жемиштерди терип жатканын, жаратылыштагы кубулуштардын өзгөрүүсүн, жыл мезгилиндеги айырмачылыктарды, жомоктогу окуяларды ж.б.у.с. кырдаалдарга карата материалдарды пайдалануу натыйжалуу жыйынтыктарды берет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Касымов А. Сөз өстүрүүдө дидактикалык оюндардын ролу. –Ош, 2007. – 47б.
2. Рысбаев С.К., Исакова Ч. Кыргыз тили окуу китеби. 3-класс үчүн. –Б.: 2009,-168б.
3. Сартбаев К.К., Мураталиева Б., Акунова А. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы. –Б.: 2013. – 321б.
4. Шаелдаева С. Кыргыз тили окуу китеби. 4-класс үчүн. –Б.: 2007,-204б.

* * *

УДК 796.011.1

ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА СПОРТТУН ЖАМУДАГЫ ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ
ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В ЖАГУ
HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL CULTURE AND SPORT IN JASU

Ибраимов Б.
ЖАГУ, ПМТФ ДТ-2-13 тайпасы
Руководитель: Мойдунов Т.

Аннотация: *- Квалификациялык иштин актуалдуулугу учурдун талабына байланыштуу бүткүл дүйнөлүк студент жаштарыбыздын жарым кылымдык тарбиясына багытталат, баяндама берет. Жаштар кылымынын өнүгүүсү доордогу коомдук кыймылдын аракеттин жана жылдан-жылга дүйнөдөгү эл*

массасынын дене тарбиясы жана спорт боюнча эл арасында кеңири чагылдырышы, кеңири жайылышы болуп саналат.

Аннотация: *- Квалифический мир модернизации срочности дела, студент будет сосредоточен на воспитании молодого полвека спустя, отчет. Молодежное движение эпохи века общественной деятельности и массы людей в мире каждый год по физической культуре и спорту охват среди населения широко рассеяны.*

Annotation: *- The qualifying world of modernization of the urgency of the case, the student will focus on the education of a young half-century later, the report. The youth movement of the era of the century of social activity and the mass of people in the world every year on physical culture and sports coverage among the population are widely scattered.*

Ачкыч сөздөр: *FISU федерация ”Универсиада”, даекчи-секундант, президенти доктор Полом Шлеймором, Туин шаар, Францияда Шомоли шаары, ВУЗ- арасындагы “Универсиада” Ольга Шербакова ДТк 1-16 Бразилия олимпиядасынын катышуучусу, Сатарова Гулшанай Борбордук Азия өлкөлөрүнүн 3-жолку чемпионкасы. Асанов Эсен греко-рим күрөшү боюнча дүйнөлүк чемпиону. МКС- Дүйнөлүк студент жаштарын уюштуруу комитети.*

Ключевые слова: *FISU федерация “Универсиада”, секундант, Президент доктор Полом Шлеймором, Город Твин, горд Шомоли в Франции, Среди ВУЗ, “Универсиада” Ольга Шербакова ДТк 1-16 участник Олимпийских игр, Бразилия, Сатарова Гулшанай 3-кратный чемпион страны Центральной Азии. Асанов Эсен чемпион мира по греко-римской борьбе. MKS- оргкомитете студентов мира.*

Key words: *FISU federation “Universiade", second, President Dr. Paul Shleymor, Twin City, Chomolie in France, Universities, "Universiade" Olga Sherbakova DTk 1-16 participant of the Olympic Games, Brazil, Satarova Gulshanay 3-time champion of the country Central Asia. Asanov Esen is the world champion in Greco-Roman wrestling. MKS-organizing committee of students of the world.*

ЖАМУнун кызматкерлери 1993-жылдан баштап эбегейсиз зор жетишкендиктерге жетише алды. ЖАМУда ар тараптан жараткан ийгиликтерди бир эле дене тарбия жана спорт кафедрасынын кызматкерлерининин иштеринин негизинде эле баалап көрүүгө болот.

Башка кафедралар сыяктуу эле 1993-жылдан баштап бир педагогика илимдеринин кандидаты, бир тарых илимдеринин кандидаты, эки ЖАМУнун профессору, 6 дене 2 Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген машыктыруучусу, 2 спорттун чебери жана алардын баарысы 13 дене тарбия спортунун кызматкерлери илимий чөйрө менен машыгышат. 22 жылдан бери дене тарбия жана спорт кафедрасыны п.и.к. ЖАМУнун профессору Мойдунов Таирбек жетектеп келди. Ал эми 2016-жылдан бери Дооронов У.С. жетектеп келе жатат.

Биздин айтылып жаткан сөздөрүбүздү квалификациялык иштин мазмуну менен таанышкан мезгилде толук баяндалат.

- Негизинен илимий изилдөө мекемелеринин кенен жайылышы жана алардын дене тарбия жана спорт боюнча өсүү прогрессинин таасири келечекте жаңы коомдун адамдарын жогорку гармониялуулукта духовный жактан нравалык тарбиядан жаңы көз караштагы, жаштарды эмгеги жана башка сапаттарга тарбиялоо “Универсиада” олимпиадалык дивизиянын негизинде.
- Теманын практикалык мааниси спорттук жаштарды тарбиялоо спорттук уюштуруу сапаттары тарбиялоо усулдук-методикалык жактан алардын өнүгүүсүнө жардам берүү. Илимий практикалык жактан изилденген иш тажрыйбаларыны жаштарды тарбиялоо процессине колдоно билүү.

Студенттик жаштар спортунда тарыхый башталышы 1905-жылы эл аралык мелдештердин негизинде башталат.

1919-жылы Жаном Птитаноя негиздеген биринчи жолу конференция өткөрүлүп студент жаштар уюму түзүлгөн. Ушул түзүлгөн уюмдун коштоосунун демилгеси менен 1923-жылы биринчи жолу Парижде Бүткүл Дүйнөлүк студент жаштардын универсиадасы өткөрүлөт. Андан бир жылдан кийин Эл аралык конференция өткөрүлүп ошол эле студент жаштардын МКС уюштуруу комитети шайланып анын структурасы түзүлгөн. Алардын аракетинин ишмердүүлүгү МКС бир нече жолу мелдештер уюштурулуп жакшы натыйжасын бере баштайт.

Барган сайын мелдентин масштабы кеңейип Европа мамлекеттеринин студент жаштарынын арасындагы эл аралык деңгээлдеги мелдештер өнүгө баштаган. Ошол эле мезгилде Парижде

3 жолу, Финлндияда 2 жолу жана башка малекеттерде өткөрүлө баштаган.

Эл аралык студенттер, спортчулар федерациясына FISU уюштуруу милдети жүктөлгөн. Биринчи жолу FISU анын президенти доктор Полом Шлеймером 1947-жылы Парижде уюшулган.

Ал универсиадага көптөгөн мамлекеттер катышышкан. 1959-жылы аларга жаңы уюмдар кошулуп VIE жана FISU биргелешкен. Ошол эле жылы биринчи жолу Турин шаарында жайкы универсиада өткөрүлгөн. Ал мелдешке 965 спортчу катышкан жана башка континенттерден 45 спортчу келип катышышты. Бир жылдан кийин Францияда Шамони шаарында биринчи жолу кышкы универсиада өткөрүлгөн. Мелдеште 13 медал менен студенттер жаштар сыйланышкан.

А.С.Пушкин атындагы Жалал-Абад педагогикалык окуу жайы 1962-жылдан баштап, атайын орто маалыматтуу "Дене тарбия окутуучусу" деген адистикте адистерди тарбиялап келишкен.

Педагогикалык окуу жайы 1962-жылдан 1993-жылга чейин миңдеген дене тарбия адистерин жана атактуу спортсмендерди тарбиялай алды. Мисалы: спорттун чебери, дүйнөлүк мелдештердин катышуучусу Б. Амиракулов, Кыргыз Республикасына атагы чыккан атактуу спортсмендерди тарбиялап чыгарган.

Ошол мезгилде эмгектенишип, чоң ийгиликтерди жаратып иштешкен окутуучу машыктыруучулар: Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген машыктыруучулары Р.А.Килькеев, Т.Борбукеев, С.Исмаилов, О.И.Исманов, Э.Худайбердиев, А.Ташматов, Т.Мойдунов, А.Халилов, Б.Амиракулов булар "Дене тарбия кызматкерлеринин отличниктери", ошондой эле жаш машыгуучулардын ичинен Салаев Алтынбек дүйнөлүк деңгээлдеги 4 спортчуну даярдап, Кыргыз Республикасынын "Эмгек сиңриген машыктыруучусуна" татыктуу болду.

Окуу жайына кабыл алынган студенттерге университеттин 3 илимдин доктору профессор, 9 илимдин кандидаты, 5 спорттун чебери, 5 эмгек сиңирген машыктыруучулар билим беришет:

1. Худайбердиев Э.Х. Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген машыктыруучусу "Дене тарбия жана спорт кызматкеринин отличниги", "Эл агартуунун отличниги", ага окутуучу;
2. Ташматов А.Т. "Эл агартуунун отличниги" ага окутуучу;

3. Абдыкадыров М.А. м.и.к. профессор;
4. Төрөжанов А.Т. “Эл агартуунун отличниги”, “Дене тарбия жана спорт кызматкерлеринин отличниги”, Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген машыктыруучусу;
5. Абдылдаев А.А. м.и.к. профессор;
6. Таштанов М.А. “Дене тарбия жана спорт кызматкерлеринин отличниги”, волейбол боюнча спорттун чебери, доцень;
7. Саркаров Ш.М. “Эл агартуунун отличниги”, “Дене тарбия жана спорт кызматкерлеринин отличниги”, ага окутуучу;
8. Ажибаев К.Т. “Дене тарбия жана спорт кызматкерлеринин отличниги”, “Дене тарбия” кафедрасынын башчысы;
9. Момбаев С.М. “Дене тарбия жана спорт кызматкерлеринин отличниги”, ага окутуучу;
10. Салаев А. к.м.с. грек-рим күрөшү боюнча;
11. Нуржанов Р. Жеңил атлетика боюнча спорт чебери Кыргыз Республикасынын спортакиадасынын 4 жолку катышуучусу призеру;
12. Суленов К. шахмат боюнча машыктыруучу;
13. Камчыбеков А. футбол боюнча машыктыруучу, ага окутуучу;
14. Матов Жапаралы УШУ каратэ боюнча машыктыруучу

ЖАМУда 50дөн ашык кружоктор иштет: “Эне тил”, “Жаш педагог”, “Интеграл”, “Жаш физик”, “Нихол”, “Филолог”, “Биз англис тилин үйрөнөбүз”, “Көпүрө”, “Продвижение”, “Лингвист”, “Жаш журналист”, “Микро биолог”, “Био интелект”, “Экополис”, “Жаш экономист”, “Келечектеги программист”, “Сакура”, “ACVA”, “Geodic” дана башкалар. 1993-жылдан бери ЖАМУнун студенттери Республикалык “Ала-Тоо жазы”, “Ош азем түндөрү”, “Жалал-Абад азем түндөрү”, “Ырдайлы кыргыз ырларын” фестивалдарына катышып, бир канча жолу баш байге “Гран При”ни жеңип алган.

Ошондой эле ЖАМУнун студенттери чет өлкөлөрдө дүйнөлүк, Азия чемпионаттарына жана Кыргызстандын чемпионаттарына катышып, байгелүү орундарды алышты:

- Мирзакеримов Элгазы 2007-жылы Дохада өткөрүлгөн универсиадада бокс боюнча дүйнөлүк чемпионатка катышып, 4-орун алды жана 2007-жылы Чикагодо өткөрүлгөн бокс боюнча дүйнөлүк чемпионатка катышты;

- Жеңил атлетика боюнча Бекнбаев Тилек жана Төрөжанов Акмал Кыргыз Республикасынын терме командасынын катарына кошулду;
- Эргешов А. жана Нышанов Б. теннис боюнча Казакстанда өткөрүлгөн Эл аралык турнирде 2-орунду ээлешти.
- Абылкасымов Кубаныч, Саркаров Замир жана Зулпукаров Өмүрбектер грек-рим күрөшү боюнча Эл аралык чемпионатка катышып 2-3-орундарды ээлешти.
- Асанов Эсен ЖАМУнун Юридикалык факультетинин студенти грек-рим күрөшү боюнча дүйнөнүн чемпиону;
- Сулаймонов Каныбек грек-рим күрөшү боюнча дүйнөнүн чемпиону;
- Токторбаев Тынчтыкбек Туркияда өткөрүлгөн Азия чемпионатынын жеңүүчүсү;
- Абулгасыев Нурбек Борбордук Азия өлкөлөрүнүн чемпиону;
- Салаев Алтын дүйнөнү титиреткен грек-рим күрөшү боюнча Кыргыз Республикасынын "Эмгек сиңирген машыктыруучусу" наамына татыктуу болду. Азыркы мезгилде бир нече студенттерди дүйнөлүк мелдештерге даярдоодо;
- Далибаев Исламбек Азия биринчилигинин жеңүүчүсү, бокс боюнча спорттун чебери;

Ошондой эле, азыркы убакта 3 спортчубуз олимпиада мезгилдерине катышууга жолдонмо алууга даярданууда:

- Гүлсанам Сатарова жеңил атлетика боюнча Борбордук Азиянын бир нече жолку чемпиону;
- Ольга Шербакова Дт-1-16 тайпасынын студенти жеңил атлетика боюнча Бразилияда өткөрүлгөн олимпиаданын катышуучусу

Ошондой эле азыркы убакта спортчуларыбыз олимпиадалык деңгээлге катышууга жолдонмо алышууда.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Өмүзаков Д.О. "Физическая культура// В кн.: Киргизская ССР – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской энциклопедии. - 1982-Ст.253-283
2. Рзаев К.Т. "Спорт и интернациональное воспитание молодежи"- Баку: Знание, 1982- 50 ст.

3. Саралаев М.К. Азизбаев С.С. Развитие кыргызских национальных видов спорта и народных игр//В учебном пособии: История физической культуры и спорта в Кыргызской Республике.- Бищкек, 2002.С.195-211
4. Саралаев М.К. Воспитание через игры// Учитель Кыргызстана 1989, -№ 77, 22 декабря.
5. Саралаев М.К., Кийизбаев М.С., Мусалиева К.К. “Улуттук дене тарбия боюнча адистерди даярдоо проблемалары// В кн.: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 120-летию со дня рождения Кааба уулу Кожомкула.- Бишкек: КГАФКиС, 2008.-С.191-195.
6. Саралаев М.К. “Кыргыздын улуттук спортунун түрлөрү”, “Физкультура жана спорт”. Энциклопедия. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2002.- С.105-106.
7. Саралаев М.К., Мотукеев Б. “Дене тарбия жана спорт тарыхы”. – Бишкек, 1995- 294б.
8. Таникеев М.Т. Мир народного спорта. – Алматы: Адабият, 1999- 240 с.
9. Чухуров М.М. Интернациональное воспитание студентов в процессе занятий физической культурой и спортом // ТиПФК. - №1, 1979.-32 с.
10. Шарабакин Н.И., Курбаналиев Л.Суждение об особенностях и уровне нравственных проявлений студентов-спортсменов // В кн.: Физическая культура и спорт на пороге нового тысячелетия. – Бишкек, 2000. -С. 92-99
11. Шоломицкий Ю.С. Физическая культура и спорт советской Средней Азии и сопредельных странах востока. Авторитет. дисс. докт.... пед.наук. – М., 1972. – 51 с.
12. Абузяров Р.А. Физическая воспитание в школах Киргизии (с периода появления первых дореолюционных школ до Великой Отечественной войны). Автореф.дис. на соиск. учен. степ. канд. пед.наук. –Казань,1980, -18 с.
13. Азизбаев С.С. История развития физической культуры и спорта в Кыргызстане и международное спортивные связи (1924-2008 гг.). Автореф. на соиск. учен. спеп. канд. истор. наук. – Бишкек,2009.- 24 с.

14. Бобовская Т.Н. Исследования эффективности народных средств физческих упражнений. Автореф.дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук. – Фрунзе, 1967. – 24 с.
15. Абдуллаев М.Т. “Кыргыз элинин акыл өстүрүүчү оюндары // В кн.: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 120-летию со дня рождения Кааба уулу Кожомкула. – Бишкек: КГАФКиС, 2008. – С. 156-162.
16. Анаркулов Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность. – Бишкек, 2003. -284 с.
17. Абсалямов Г.Ш. Опыт рааботы физкультурных организаций РСФСР по развитию национальных видов спорта // Теория и практика физической культуры. -1962, -№ 6.
18. Азизбаев С.С., Саралаев М.К. Значение международных спортивных связей Кыргызстана в интернациональном воспитании молодежи. // В кн.: Физическая культура и спорт на пороге нового тысячелетия. – Бишкек, 2000. С. 127-132.
19. Визитей Н.Н. Сущность и социальные функции современного спорта. –М.: Советский спорт. 1988. – 78 с.

* * *

УДК 331

ЖАШТАРДЫ ЖУМУШ МЕНЕН КАМСЫЗДОО ЖАНА АНЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ
ОБЕСПЕЧЕНИЕ МОЛОДЁЖИ С РАБОТОЙ И ИХ ПРОБЛЕМЫ
THE YOUTH’S GUARANTEE WITH JOB AND THEIR PROBLEMS

Канатбек кызы А.
ЖАМУ, Майлуу-Суу колледжи,
32 АСОИиУ тайпасы
Жетекчиси: Осмоналиев И.Р

Аннотация: *Бул макалада мектепти, окуу жайларды аяктагандан кийинки жумушка орношуу маселелери: жумушсуздук, аны чечүү жана чет өлкөгө жумуш издеп кетип,түрдүү көйгөйлөргө кабылган элибиздин жашоо, турмушу каралды.*

Аннотация: *В этой статье рассмотрены проблемы выпускников средних, высших учебных заведении по трудоустройству и жизненные затруднения за границей молодежи и других граждан Кыргызстана, где оказались из-за безработицы.*

Annotation: *One of the educational institutions' problems of Kyrgyz Youth and the graduators of different colleges is unemployment. That's why the author of the article as the graduator of the college touches this problem and the ways of avoiding of it in her article.*

Ачкыч сөздөр: *жаштар, билим,бүтүрүүчү, жумуш, жумушсуздук, көйгөй,*
чет өлкөдөгү турмуш.

Ключевые слова: *молодежь, знание, выпускник, работа, безработица, проблема, жизнь за границей.*

Key words: *the youth, knowledge, graduater, job, unemployment, problem, the life abroad.*

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү болгондон баштап кыргыз элибиз көптөгөн кыйынчылыктарды башынан өткөрүп , дагы эле өнүгүп жатабыз. Өлкөбүздүн өсүп-өнүгүшү элибиздин ар тараптан өздөрүн өстүрүүсүнө жана эл аралык деңгээлдеги карым-катнаштарынын таасирдүүлүгүнө жараша болгондуктан, "Келечек жаштардын колунда!"- демекчи, жаштардын билимине көңүл буруу керек.

Учурда Кыргыз республикасынын мектептеринде 1 млн 18 миң (56,3%) окуучу, орто жана жогорку окуу жайларындагы студенттер билим алышууда, үй-бүлөлүк шартына же болбосо дагы башка шарттарга байланыштуу билим ала албагандардын саны арбын , ал эми билим алып, өз кесиби боюнча жумушка орношуп, айлык маянасы төмөн болгонуна карабастан ийгиликтүү иштеп жаткандардын саны 30% ды гана түзсө, калган 70% дагы жаштардын саналуулары ар түрдүү, туш келген жумуштарда иштешип, көпчүлүлүгү жумушсуздардын катарын толукташат.

Адамдын күчү – билимде. Билимдин тамыры ачуу, ал эми мөмөсү таттуу болот. Баарыбызга белгилүү болгондой согушта мылтык кандай керек болсо, жашоодо билим ошондой керек болот. Илимден эмес, билимсиздиктен коркуу керек. Биз эмне үчүн билим алабыз, мен жөн эле тамга таанысам болду же санаганды эле билсем болду деген инсандар да арабызда жок эмес. Билимди ар бир адам, эң биринчи, өзү үчүн, андан кийин гана үй-бүлөсүн, ата-энесин багуу, жакшы жашоонун ачкычын издөө, ой-максаттарына жетүү үчүн, өлкөбүздүн ар тараптан өнүгүүсүнө муштумдай болсо да өз үлүшүн кошсом деген максатта мектептен, андан кийин орто же жогорку окуу жайлардан жана башка чет өлкөлөрдөн билим алышат. « Билим алуу кымбат, бирок билимсиз калуу андан да кымбат » - деп белгилүү философ Сократ айткан. Адам билимсиз калуудан коркуу керек. Билим инсанды бактылуулукка алып барат. Билимдүү адам көйгөйдү көрүп, талдап, чече билет.

Жумушсуздук ар бир адамды ойлондурган, кайсы өлкө болбосун эң бир көйгөйлүү маселелердин бири болуп эсептелет. Жумушсуздук көйгөйү Кыргызстанды кеңири кучагына алгандыгы баарыбызга маалым. Расмий статистикага таянсак өлкөдө катталган калктын саны 6 миллион адам болсо, анын экономикалык активдүү катмарын 2 миллион адам түзөт. Быйыл жумуш берүү кызматында 8,3% же 205, 7 миң адам жумушсуз жаран катталган, алардын 51, 7% ы аялдар. Бишек шаарында–40,8 миң, Жалал-Абад областында - 38, 5 миң, Чүй областында – 35, 9 миң, Ош областында – 3, 2 миң , Баткен областында – 22, 3 миң, Ысык-Көлдө –17 миң, Нарында – 7,7 миң, Ош шаарында – 4, 3 миң ал эми Талас областында – 4 миң жумушсуз адам бар. Мекемелер жыл башынан бери 38 миң адамга жумуш сунуштаган. Бирок бош 1 орунга 13 адам талапкер болууда. Демек,

маселе дагы эле оор бойдон калууда. Өлкөбүздөгү жумушсуздуктун күндөн - күнгө күчөп баратканынын себебин көпчүлүк эл: биринчиден, өкмөттүн жаңы жумушчу орундарды түзүү боюнча иштиктүү аракети болбой жатканын айтып, сынга алышса, экинчиден, жумушсуздардын санын жогорку билими бар адистер да толуктоодо. Ошондой эле жумушсуздуктун башкы себеби катары жаштардын: 99 пайызы айлык маянанын аз болушун; 86 пайызы жумушчу орундарынын жоктугун; 85 пайызы жумушчу орундарга болгон бош орундар жөнүндө маалыматтын жетишсиздигин белгилешет. Мындан тышкары, айрым жаштар жумушсуздуктун кесепети катары өздөрүнүн кесиптик билимдеринин жана иш тажрыйбаларынын жетишсиздигин белгилеп: ар бир мекемедеги , ишканадагы жумуш орундары тааныш – билиштин күчтүүлүгү менен чечилээрин билдиришет.

Узак убакытка жумушсуз жүргөн жарандардын абалы көпчүлүк учурда «жакырчылыка» алып барат. Ошондон улам азыркы кезде жаштарыбыз жумуш издеп, «барсам эле бутума туруп кетем» деген ойдо, бара турган жагындагы жашоодон бейкабар чет өлкөлөргө: Орусияга, Казакстанга жана Турцияга кетип жатышат. Бирок ал жакка баргандардын жашоосу оорлошуп, кайра өз мекенине кетүүнү эңсеп, жумуш жоктугуна байланыштуу келе албай жүрүшкөдөрү да көп.

Азыркы учурда көпчүлүк жаштарыбыз Орусияга кетишүүдө. Жумуш издеп баргандарды кандай гана кыйынчылыктар, кырсыктар күтүп турганын эч ким билбейт. Кырсык айттырбай келет демекчи , Москва шаарында 2016 - жылдын 27 - августунда болуп өткөн өрт коопсуздугун факт катары токтолуп кетсем. Москва шаарынын Алтувиев шоссесинде жайгашкан басмакананын имартынан өрт чыгып, анын кесепетинен акча таап жакындарына жардам берип, бала-чакасын багуу, үй жай алып жаашоосун улантуу сыяктуу тилектери менен Орусияга кеткен 14 мекендешибиз кырсыктан улам кайтпай калды. Кырчындай жаш кезинде жашоосу менен кош айтышкан кыздарга аза күтүү күнү өлкөдө жарыяланган эле.

Эрте мененки саат 8 ге жакын түнкү нөөмөт менен күндүзгү нөөмөт алмашуу учурунда жумушчулар кийим которуучу жайга келишкен, бул учурда чырак жагылып андан чачыраган учкундардан шып өрттөнө баштаган, курман болгондор турган бөлмө жабык

болгондуктан куткаруучулар дубалды талкалап кирүүгө аргасыз болушкан. Өрттөнүп жаткан имараттагы адамдарга өзгөчө кырдаалдар министирлигинин кызматкерлеринен тышкары 6 мекендеш балабыз жардам берген. Орусиялык жалпыга маалымдоо каражаттары өрттүн келип чыгуу себебин электр жарыгынын эскилигинен экендигин маалымдаган. Анда Совет кезиндеги эски лампа болгон, заманбап жаңы лампалар жарылбайт. Мындан тышкары имараттын кошумча чыкмай эшиги толугу менен жыгач менен тосулуп калган. Окуя болгон күндөн баштап, өлкөдө аза күтүү күнү жарыяланып, журт жоготкон кыздарын жоктоп жатат, каза болгондордун уулуусу 45 жашта болсо, эң кичүүсү 17 жашта болгон.

Мындан тышкары, Турцияда жылына каттого алынган кыргыздардын саны 300гө жетсе, чыныгы эсеп боюнча 14 - 15 миң адам бар. Кыргызстан менен Турциянын келишими боюнча кыргыз жараны Турцияга барса, 30 күндөн ашык каттоосуз жүрбөшү керек. Каттоосу бүткөн күнү ал өлкөдөн чыгып кетиши керек болот. Каттоосу аяктаганга чейин ал кайрадан каттоосун жаңылаш керек. Кыргыз жарандары Турциянын Анкара, Стамбул жана Анталия шаарларында көп. Кээ бир кыргыз жарандарын 4–5 күн же болбосо 2-3 ай иштетишип, алдап, ар кыл шылтоолорду айтып, айлык акысын бербей иштен айдап жиберишет. Жашаганга жайы жок, иштегенге иши жок, тамак-ашы жок,

каттоого туруу үчүн документтерин жоготушуп, мекенине кайтууга акчасы жок уулдарыбыз эмгек кулчулугуна айланышат, ал эми кыздарыбыз болсо 18 жаштан 28 жашка чейинкилер сойкулук жолуна түшүүгө мажбур болушат.

Ошондой эле Сириянын аймагында эл аралык террорчулук уюмдар, ар кандай уюшкан топтор согушуп гана тим болбостон, башка жактардан жаш кыздарды алдоо жолу менен ал жака алып кетүүго аракеттерди да жасашууда. Барган кыздардын көбү ал жакта сексуалдык кулчулуктун жана жан кечтиликтин курмандыгы болушууда. Кетип жаткандардын көпчүлүгү 16 – 20жаш курагындагылар. Мындай куракта жаштар абдан ишенчээк, акылы токтоло элек мезгили болот. Ошондой курактан пайдаланып алардын башын айлантып башкаэле бизнес кылуу жебейишти элестеткен жашоону айтып чакырып жатышат. Сирияга аттанган жарандарыбыздынсаныканча экенин айтуу кыйын. Ал эми туугандары арыз менен кайрылып , жакындары тарабынан издөө салынгандар 70тин тегерегинде. Бул да так сан эмес, алардын баарын тең Сирияда жүрөт , тирүү же башка деп айтуу кыйын.

Жумушсуздуктан улам элибиз башка чет өлкөлөрдө гана эмес өзүбүздүн өлкөбүздө да жабыркоодо. Буга ушул эле жылдын 16 - январь күнү Бишкек шаарына караштуу Дача- суу айылында болгон каргашалуу кырсыкты айтсак болот. Ал жерде жашаган элдин көпчүлүгү Талас, Баткен жанан Ош областарынын тургундары болгон. Алар борбор шарыбызга бала - чакасын багу , жакшы жашоону энсеп, жумуш издеп келишип, жөнөкөй жумуштар менен иштешкен. Өзүлөрөнүн жашаган жерлеринде жумуш жоктугунан борбор калага иштегени келишкен. Мамлекетибиз калкты жумуш орду менен камсыздай албагандыгына бул кырсыктар түздөн-түз себепчи.

Жумушсуздук көйгөйү бир эле Кыргызстандын эле баш оорусу эмес. Жыл сайын дүйнөдө ишсиз отурган жаштардын саны 40 миллион адамдын тегерегинде. Мунун кесепети коомдогу

коопсуздукка, дүйнө экономикасына, элдин социалдык абалына терс таасирин тийгизет.

Жыйынтыктап кетчү сөз жумушка орноштурууну тартипке салуу:
-жумушка орноштуруучу жооптуу адамдар статистикалык маалыматтарды так берүүсү;
-так маалыматтарды теле берүү аркылуу жарыялап туруусу;
-жумуш берүү иш кана жаштарды туура кабыл алып, жумушка багыттоосу;
-жумушта жаштарды устаттардын колдоосу;
-жаш кесипкөйлөрдүн жумуштагы тартибинин мыйзам чегинде көзөмөлдөнүүсү;
-ийгиликтүү жумуш жыйынтыгынын белгиленип туруусу;
-жаш адистердин арасында иш тажрыйбасынын жайылтырылуусу сыяктуу иш аракеттер өз учурунда таасирдүү ар кандай формада аткарылып турса, келечектин адистери өз кесиптерин эрте өздөштүрүшүп мамлекеттин экономикалык, социалдык жана саясий, маданий жагдайларынан кабардар болуп эл кызматына өз салымдарын кошушат. Өлкөдө иштеп жаткан жарандардын көпчүлүк бөлүгү улгайган адамдар. Жумуш ордунда эмгектенип, иштеп жатканда негизен алганда эркектер 63ко, аялдар 58 жашка жеткенден кийин пенсия алып, өзүлөрүнүн жумуш ордуларын жаш адистерге бошотуп берүүлөру керек. Ошону менен бирге эгерде өзүбүздүн өлкөбүздө ар төрдүү мекеме, иш каналар, завод, фабрикалар курулуп иштетилсе анда биз элибизди жумуш орду менен камсыздай алмакпыз деген ойдомун.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Макраэкономика: конспект лекций Т.А.Фролова. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2006
2. Зайкин А.Д.Ремизов КС. Экономика - правовая организация оплаты труда при преходе к рынке
3. Ивашековский С.Н. Макроэкономика. И: Дело. 2002 , 360
4. Kabarlar.org, azattyk.org, kg/maalymat, youtube.com, turmush.kg, sputnik.kg.

* * *

УДК 82.0+37.091.31

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ МАҢКУРТЧУЛУКТУН ТАРБИЯЛЫК МААНИСИН ОКУУЧУЛАРГА ЖЕТКИРҮҮНҮН ЖОЛДОРУ
ПРИЕМЫ ПЕРЕДАЧИ УЧАЩИМСЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ МАНКУРТИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙТМАТОВА
THE WAYS OF DELIVERING TO THE PUPILS THE UPBRINGINGS OF MANKURT IN CH. AYITMATOV'S WORKS

Мураталиева К.
ЖАМУ, филология факультети
Кт-1-13 тайпасы
Жетекчиси: Токурова А.

Аннотация: *Макалада Ч. Айтматовдун мектепте окутулган чыгармаларындагы маңкуртчулук проблемасын окуучуларга кантип жеткирүү боюнча пикирлер камтылган.*

Аннотация: *Статье расскрывается приемы передачи учащимся проблемы манкуртизма в обучении произведении Ч. Айтматова.*

Annotation: *This article deals with Ch. Aitmatovs works which raises the problem ol mankurt an hou tu induite it to the pupils .*

Ачкыч сөздөр: *манкурт, парз, кайдыгерлик, акыл-эс, дүйнө таанымы.*

Ключевые слова: *манкурт, долг, равнодушие, разум, мирово знание.*

Key words: *mankurt, debt, indifference, mind world, knowledge.*

Биз кечээги күнүбүздү эстейбиз, бүгүнкү күнүбүздү көрөбүз, бирок эртеңки күн кандай болоорун билбейбиз. Айрым инсандар өз замандаштарынан айырмаланып акылы, баамдоосу, ойлоосу, көрө билүүсү тарабынан алда канча озуп, эртеңки күндү баамдай алышат.

Мына ошондой инсандардын бири – Айтматов Чыңгыз Төрөкулович. Бул инсан чыгармаларын бөтөнчө бир лирикалык нукта, философиялык терендикте, психологиялык тактыкта жаратат. Ал

чыгармалары аркылуу окурманга өзгөчө эстетикалык ырахат тартуулап, канааттануу берип, учурдун проблемалары туурасында активдүү ойлоонууга аргасыз мажбур кылат.

Маалыматым тагыраак болуу үчүн алгач мен сиздерге Ч.Айтматовдун мектепте окутулган чыгармалары жөнүндө маалымат берип өтсөм:

5-класста -“Атадан калган туяк” аңгемеси- (3 саат)

6-класста -“ Биринчи мугалим” повести- (5 саат), “ Бетме-бет”- (5 саат).

7-класста -“ Эрте келген турналар” повести- (6 саат)

9-класста -“Саманчынын жолу”, Ак кеме” повесттери -(8 саат)

11-класста -“ Жамийла”, “Делбирим”,” Тоолор кулаганда”, “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат- (20 саат).

Бүгүн мен сиздер менен бөлүшүүчү ойлорум Айтматовдун мектеп программасына киргизилген чыгармаларындагы маңкуртчулук проблемасын окуучуларга жеткирүү боюнча болмокчу.

Жазуучу өзүнүн чыгармаларына “маңкурт” деген түшүнүктү киргизген. Бул түшүнүктү жазуучу улуу “Манас” эпосубуздан алгандыгы белгилүү.

Анда жаш баланын башына шире кийгизишип, аны акыл-эсинен ажыратышат. Ал эми бүгүнкү күндө башына кийгизилген ширесиз эле маңкурт болгон адамдар арабызда аз эмес. Бул турмуш чындыгы десек жаңылышпайбыз. Жазуучу дээрлик ар бир чыгармасында бул көйгөйдү окурманга жеткирүүгө аракет кылган. М: “Кылым карытар бир күн” романын алалы, анда бапестеп багып чоңойткон атасын, акыркы сапарга узатуудан да өз керт башынын кызыкчылыгын жогору койгон Сабитжан жана өз аброюн жогорулатып, сый-урматка ээ болуу үчүн бир үй-бүлөнүн коломтосун бузуп, бир инсандын өз жанын кыюуга жеткирген Таңсыкбаевдердин образдарынан көрүүгө болот. Кыргыздар эзелтен аманатка кыянат кылбаган, өлгөн адамдын акыркы керээзин кандай шартта болбосун сөзсүз аткарышкан. Айрыкча бул көзү өткөн адамдын перзенттеринин мойнундагы абдан чоң милдети болуп саналат. Сабитжан ал милдетин сезип да койгон жок. Атасы Казанкаптын керээз кылып “менин сөөгүмдү Эне-Бейитке койгула” деген кеби аны эч убайымга салбады, тескерисинче мүмкүн болушунча кайсы жерге болбосун атасынын сөөгүн жашыра салып шаарга тезинен кетүүгө аракеттенди. Ал эми

Таңсыкбаев болсо өз керт башынын кызыкчылыгы үчүн ынтымактуу жашаган бир үй-бүлөнү жок кылып, эки баланы атасыз жетим калтырды. Мындай куру аброй үчүн ар кандай жаман иштерге барган адамдар бүгүнкү күндө коомубузда көбөйгөндүгү абдан өкүнүчтүү. “Маңкурт” деп ушуларды атасак болот.

Мындан сырткары жазуучу “Акыры замандын аталышы” деп атаган чыгармасы “Кыямат” романын мисалга алсак. Бул чыгармада “маңкуртчулук” идеясы өтө жогорку деңгээлде берилген. Адамдардын жаратылышка тийгизген терс таасири, бир бөтөлкө жинди суу үчүн Базарбайдын жасаган акмактык иши, бөлтүрүктөргө кол салышы, Бостондун жашоосун астын- үстүн кылып кыяматка айлантышы жазуучуну өзү канчалык каалабаса да адамдарды эки буттуу айбандар деп атоого мажбур кылган.

Буга кошумча “Ак кеме” повестиндеги Орозкулду да мисалга алсак болот. Ал өз кызматынан кыянаттык менен пайдаланып, жаратылышка аеосуз кол салганы аз келгенсип, колдо бар алтынды баалабаган, туура ой жүгүртө албаган адам. Ал эми “Бетме-бет” повестиндеги Ысмайылдын образы да маңкуртчулукка бир топ жакындап барат. Анткени, Ысмайыл согуштан качканы аз келгенсип, Тотойдун жетим балдарынын эки көзү төрт болуп күтүп жаткан боз уюн уурдайт. Апасынын өлгөнүн көрөт, бирок, апасына топурак сала албайт.

Маңкуртчулук темасын түшүндүрүп берүүдө салттуу жана инновациялык методдорду шайкеш колдонуп, жазуучунун берейин деген идеясын түшүндүрүп берүүгө болот.

Биз педагог болгондуктан биздин максатыбыз коомдогу өзгөрүүлөр, кайдыгерлик менен адилеттүүлүк, маңкуртчулук жана акыл-эс, дүйнө тааным тууралсында окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүп, өнүктүрүүгө багытталган.

Билим берүүчүлүк:

Сабакты баштоодон мурун “Акыл чабуулу” оюнун ойнотуу жакшы натыйжа берет. Мында негизинен талкуулоонун эркин формасы болуп, анын негизги максаты-анализдебей жана талкуулабай туруп ойлорду чогултууну камсыз кылуу болуп саналат. Мында тема айтылат жана андан кийин окуучуларга суроо берилет: “Төмөнкү учурда сен эмне кылмаксың...?” Андан кийин окуучулар өз ойлорун сунуш кылышат.

Талкуу уюштуруу аркылуу дагы биз окуучулардын өз ара аракеттенишине, өз ойлорун эркин айтууга, бири-бирин сыйлап, сөзүн угууга үйрөтөбүз.

Мындан сырткары сабактын жүрүшүндө “Синквейн” түздүрсөк болот. Ал аркылуу окуучуларды сөздү таамай-так тандап, ойду кыска жана нуска айтууга жетиштиребиз.

М: 1. Маңкурт

2 .Аң сезимсиз, кайдыгер

3. Жашайт, өзүн гана ойлойт, өткөндү унутат

4. Коомго пайдасынан да зыяны көп

5. Адам

Окуучуларды жуп-жубу менен иштетүүгө да болот. Бул ыкмада алар пикир алышат жана өз ойлорун бөлүшүшүп, натыйжада бир жыйынтык чыгарышат.

М:1. “Кылым карытар бир күн ” романындагы Сабитжан кандай адам?

2.”Кыямат” романындагы Базарбайга кандай баа бере алабыз, анда адамдык жакшы сапаттар барбы?

3. Бүгүнкү күндө коомубузда мындай адамдар барбы, болсо кимдер же кандай адамдар деп ойлойсуңар? деген сыяктуу проблемалуу суроолорду берип, өз алдынча ойлонууга убакыт беребиз, андан соң жуп-жубу менен пикир алышып, бир жыйынтыктуу ой айтууга мүмкүнчүлүк беребиз.

Ал эми топторго бөлүп иштетүү окуучуларды өздөрүн эркин кармоосуна, бири-бири менен пикир алышуусуна, өз ойлорун тартынбай айтуусуна шарт түзөт. Мисалы: окуучуларды төрт топко бөлүп 1-топко “Бетме-бет” повестиндеги Ысмайылдын образы, 2-топко “Кыямат” романындагы Базарбайдын образы, 3-топко “Ак кеме” повестиндеги Орозкулдун, 4-топко “Кылым карытар бир күн” романындагы Сабитжандардын образдарына кластер түзүүнү тапшырма беребиз жана убакытты белгилейбиз. Окуучулар бул мезгилге чейин ар бул каармандардын баары менен таанышышат, ошондуктан буларга мүнөздөмө бере алышат.

Буларды эмне себептен “маңкурттар” деп атагандыгын түшүндүрүшүп, азыркы турмушубуздагы адамдар менен салыштырышат. Натыйжада окуучулар маңкурттуктун кесепетин көрө алышат жана андан туура жыйынтык чыгара билүүгө тарбияланышат. Мындан сырткары бул нерселерди окуучуларга мындан да тереңирээк түшүндүрүп, эстеринде сактоо үчүн кино фильмдерин көрсөтүү да ашыкча болбойт.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Айтматов Ч. 3-том, -Б., 2009.
2. Култаева У. Окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү методикасы Б.: Айат-2006
3. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. Фрунзе., 1984.
4. Муратов А. Адабият- ыйман сабагы. Б., 1993.
5. Ишекеев Н. Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы. Б., 2014.
6. Айтматов Ч. 4-том, -Б.,2014

* * *

УДК 37.091.31

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ ИНТЕРНЕТА В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
БАШТАЛГЫЧ КЛАСС МУГАЛИМДЕРИНИН САБАККА ДАЯРДАНУУСУНДА ИНТЕРНЕТ РЕСУРСТАРЫН КОЛДОНУУ
THE INTERNET EDUCATIONAL RESOURCES IN TRAINING OF ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS

Нажимиддинова У.
ЖАГУ, ФПИТ, группа: П 1-15
Руководитель: Шишкараева А.К.

Аннотация: *Современный этап развития начального образования связан с широким использованием современных информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и возможностей, предоставляемых глобальной сетью Интернет. Использование системы порталов позволяет более эффективно организовать работу педагогов, поскольку на порталах собраны и систематизированы наиболее востребованные ресурсы.*
Используя их, учителя, ученики и родители смогут получить доступ к качественным учебным и методическим материалам, сократить время на поиск требуемой информации.

Аннотация: *Башталгыч класстарда билим берүү заманбап тенологияларды, интернет ресурстарды колдонуу менен натыйжалуу жана пайдалуу. Антени учурдагы педагогикалык интернет порталдарында сабакты чыгармачылык менен натыйжалуу өтүүдө керектелген эң эффективдүү ресурстарды табууга болот.*
Аларды колдонуу менен мугалимдер гана эмес, окуучулар жана ата-энелер дагы керектүү маалыматты издөө үчүн убаыты көп коротпой, сапаттуу китеп же методикалык материалдарды ала алышат.

Annotation: *The current stage of development in primary education is associated with extensive use of modern information and communicative technologies (ICT) and opportunities provided by the internet. The use of a portal system allows more efficient to organize work*

of teachers, as portals of collected and systematized the most popular resources. Teachers, students and parents will be able to access high quality of education and teaching materials to reduce time for searching the required information.

Ключевые слова: *Интернет-ресурс - это ресурс глобальной компьютерной сети, образовательные интернет-порталы, интенрент-сайты.*

Ачкыч сөздөр: *Интернет-ресурс бул – глобалдык компьютер тармагы, билим берүүчү интернет-порталдар, интернет-сайттар.*

Key words: *The Internet resource is a resource of global computer network, educational Internet portals, intenrent-websites.*

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСА

Традиционно в рамках Интернета понятие «образовательный ресурс Интернет» трактуют очень широко. С интернет ресурсами выгодно и полезно во всех деятельностях, и конечно же в образовании начальных классов.

С одной стороны, Интернет-ресурс — это ресурс глобальной компьютерной сети, следовательно, имеется возможность передавать представленную в цифровом формате информацию на большие расстояния посредством сетевого оборудования. К сожалению, скорость передачи информации имеет физические ограничения, что влечёт за собой ограничения на объём передаваемых файлов.

Вместе с тем, развитая инфраструктура Интернет предоставляет такие возможности, как:

1. Охват широчайшей аудитории (не только кыргызстанскую, но и международную).
2. Оперативное обновление информации.
3. Использование непосредственных ссылок на другие ресурсы Интернет.
4. Широкое распространение информации о существовании ресурса с помощью информационно-поисковых систем сети Интернет.

Следует также подчеркнуть, что, говоря об образовательных ресурсах сети Интернет, имеются в виду веб-сайты (точнее, набор гипертекстовых документов), грамотное структурирование которых

позволяет существенно повысить эффективность работы с информацией.

Поэтому:

1. Создание сетевых образовательных ресурсов требует особого технического и концептуального подхода. Способ их создания в корне отличается от технологии создания прочих образовательных ресурсов.
2. Любая информация, взятая из другого вида ресурса, должна быть соответствующим образом преобразована для включения ее в информационный образовательный ресурс сети Интернет.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИНТЕРНЕТ-ПОРТАЛЫ

Подключение школ к сети Интернет порождает ряд проблем, требующих немедленного разрешения. В их числе подготовка и переподготовка педагогов к осуществлению профессиональной деятельности с использованием телекоммуникаций, обеспечение системы образования качественными информационными ресурсами, опубликованными в сети Интернет, а также информирование педагогов и обучаемых о способах доступа к таким ресурсам.

В этом направлении уже многое сделано. Сформирована система подготовки учителей в области информатизации образования, созданы образовательные порталы, разработаны и опубликованы в сети электронные образовательные ресурсы практически по всем школьным дисциплинам.

Образовательные порталы, создаваемые в сети Интернет, оказывают все большее влияние на повышение эффективности использования средств ИКТ в обучении школьников.

Отсутствие системного подхода к размещению информационных ресурсов в сети Интернет, а также отсутствие единообразия в решении психолого-педагогических, технологических, эстетических, эргономических и ряда других проблем при разработке и использовании образовательных информационных ресурсов приводит к практическому неиспользованию преимуществ телекоммуникационных средств в целях повышения качества образовательного процесса в системе общего среднего образования.

Частично разрешение данной проблемы может быть осуществлено на основе разработки и внедрения комплексных информационных образовательных порталов (интегрированных Web-систем). В этом

случае такие порталы, объединяя в себе основные информационные ресурсы, имеющие высокую образовательную ценность, могли бы стать «точкой входа» в современные телекоммуникационные системы для всех лиц, так или иначе связанных с образованием.

Как выше упомянуто, использование системы порталов позволяет более эффективно организовать работу педагогов, поскольку на порталах собраны и систематизированы наиболее востребованные ресурсы. Используя их, учителя, ученики и родители смогут получить доступ к качественным учебным и методическим материалам, сократить время на поиск требуемой информации, изучить особенности классификации информационных ресурсов сети Интернет.

Полезными могут оказаться собранные на порталах ссылки на ресурсы, содержащие контактную информацию об учреждениях образования и отдельных педагогах, новости сферы образования, объявления об олимпиадах, конкурсах, конференциях и других мероприятиях, в которых регулярно принимают участие учителя и школьники.

Большинство наиболее качественных информационных ресурсов, использование которых повысило бы эффективность общего среднего образования каталогизировано на образовательных интернет-порталах. Например в настоящее время в России уже выработана организационная схема создания системы образовательных порталов, имеющая свои особенности.

Во многих случаях, используя системы поиска, рубрикации и каталогизации, которые имеются практически на любом образовательном портале, педагоги и школьники могут существенно упростить *поиск информационных ресурсов,* требуемых для образовательного процесса. Поиск ресурсов с помощью порталов надо осуществлять, учитывая то, что на портале используется единый профессиональный подход к формированию:

- размещения сходных функциональных элементов;
- функционального и художественного дизайна информационных страниц;
- системы регистрации и аутентификации посетителей и редакторов;
- новостных лент;

- сервиса публикации материалов;
- механизма присоединения файлов и дополнительной гипермедиа-информации к публикуемым материалам;
- технологии контекстного поиска и предоставления информации для корректной работы общей поисковой системы образовательного портала;
- индексации заданного набора сайтов;
- механизм последовательной детализации информации;
- правил и приемов включения в информационные ресурсы и образовательный портал дополнительных подразделов и рубрикаторов.

При разработке электронных образовательных ресурсов, создании и поддержке систем дистанционного обучения, автоматизированных систем управления образовательными учреждениями используется специализированное программное обеспечение — так называемые инструментальные программные средства.

Образовательными ресурсами, эффективными с точки зрения достижения целей образования, являются опубликованные в сети Интернет электронные версии энциклопедий, словарей и справочников. Достаточно очевидна практическая значимость этих ресурсов для подготовки занятий, организации внеучебной и внеурочной деятельности, досуга школьников.

Заключение

Современный этап развития сферы образования характеризуется массовым внедрением информационных и телекоммуникационных технологий в деятельность всех участников образовательного процесса. Информатизация является одним из основных факторов, заставляющих образование совершенствоваться. Развиваются содержание и методы обучения, меняется роль педагога, который постепенно превращается из транслятора знаний в организатора деятельности обучаемых по приобретению новых знаний, умений и навыков. Существенным средством информатизации выступают образовательные информационные ресурсы, опубликованные в сети Интернет. Не случайно их своевременное и корректное использование

всеми специалистами, работающими в системе образования, служит залогом эффективной подготовки учащихся.

Реализован ряд проектов, направленных на развитие телекоммуникационной среды сферы образования. Во многих регионах страны существенно расширен круг образовательных учреждений, обладающих полноценным доступом в Интернет. Существенные успехи достигнуты в области повышения квалификации работников образования и подготовки членов формирующегося информационного общества. Большая работа проведена в направлении совершенствования содержания образования и содержательного наполнения электронных изданий и ресурсов. В рамках этой работы сформирована система образовательных порталов, разработаны профессиональные комплекты электронных образовательных ресурсов, созданы и развиваются сайты, предоставляющие доступ к информационным ресурсам практически по всем школьным дисциплинам.

Список использованной литературы:

1. Образовательные ресурсы сети Интернет для основного общего и среднего (полного) общего образования. Каталог. — М.: Федеральное агентство по образованию, 2006.
2. Образовательные ресурсы сети Интернет: Каталог / Под ред. А.Н. Тихонова. – М., 2006.
3. www.hool-collection.edu.ru
4. www.it-n.ru
5. www.nachakla.onfo
6. www.classmag.ru

* * *

УДК 81’271.1

ТИЛ АДЕБИ-ДИЛ АДЕБИ
КУЛЬТУРА РЕЧИ – ЭТО ДУХОВНОЕ БОГАТСТВО
THE SPEECH CULTURE SHOWS THE SPIRITUAL WEALTH

Саматов Э.
ЖАМУ, Майлуу-Суу колледжи
21 ЭС тайпасы
Жетекчиси: Тойчубекова Г.Ж.

Тил адеби дилден чыгат, аны билгин!
Тил ойго куралдыгын эстей жүргүн!
Оолугуп “айтылган сөз – атылган ок.”
Ой жүгүрт, адамдар бар эчен түркүн!
(Т.Г.Ж.)

Аннотация: *Бул баяндамада адамдардын мамилелерин кеби аныктагандыктан, баарлашууда сөздөрдүн мазмуну адамдын ички дүйнөсүн чагылдырып турары жөнүндө жазылат. Айрыкча педагогдор тарбиялануучулары жана башкалар менен баарлашууда тилдин тазалыгын сактоосу; ыплас сөздөрдүн ордуна эне тилин чет тилдерине салыш-тырып, окуу- тарбия чөйрөсүндөгүлөргө өзүн өзү ар тараптан өстүрүү сунушталат.*

Аннотация: *Эта статья о речи человека, которая отражает духовный мир говорящего, поэтому люди, особенно, педагоги должны следить за своей речью в общении с воспитанниками и другими. Автор вызывает развивать родной литературный язык в сопоставлении с иностранными языками. Это воспитывает культуру в человеке.*

Annotation: *This article is about the people’s speech culture. The people’s speech shows the spiritual wealth of the person who has spoken. The author of the article calls everybody, especially, the teachers to be careful in their speech in communication with the students and other people. He also calls to learn foreign languages comparing with the native one. It brings up the people more cultural.*

Ачкыч сөздөр: *кеп, тил тарыхы, кыргыз жана чет тилдери, сөз маданияты, көп тилдүүлүк , мамилелер, жан дүйнө байлыгы.*

Ключевые слова: *речь, история языка, кыргызский и иностранные языки, культура речи, многоязычие, отношения, духовное богатство.*

Key words: *speech, language history, Kyrgyz and foreign languages, speech culture, polyglots, relations, spiritual wealth.*

“Жаш муундарды тарбиялоодо: окутуп үйрөтүү, издентүү максатында түрдүү усулдарды, ыкмаларды өз ыгы, эрежеси менен педагогикалык этиканы, анын принциптерин эске алып, ишенимдүү

пайдалансак көздөгөн максатыбызга жетебиз. Жаштарыбыздын өз алдынча ой жүгүртүүсүнүн ар тараптуулугуна, б. а., бир эле суроого көп жактуу жоопторду берүүгө болооруна аларды ынандырып, машыктырууга терең көңүл буруп, келечек- кадрларыбыздын жекече пикирлерин баалап, алардын коомдогу өзгөрүүлөргө болгон көз караштарын байытып, түрдүү пикирлерин угуп талдап, жашоонун туура жолуна багыттоо – педагогдордун **коомдук жана кесиптик жагынан өзгөчө милдеттеринин бири** жана баса белгилеп кетүүбүз керек: **окутуунун Кыргызстандагы заманбап талабы.” (Т.Г.Ж.) -** деген пикирди Майлуу- Суу колледжинин бир конференциясында угуп, жаштар – өзүбүздүн жашоо- турмушубуздагы жүрүш- турушубузду жакшыртуу менен, тилди туура пайдалануу максатында: тилдин ажарын ачып, кооздугуна маани берип, бири – бирибизге сый мамиле жасап, сөздүн баркын көтөрүү үчүн, сөз маданиятын

өнүктүрүүгө чакыргым келип, ушул “**Тил адеби – дил адеби”** темасынын үстүнөн иштедим эле. Себеби биз өнүккөн өлкөлөрдүн катарынан Мекенибизди көргүбүз келсе, тил маданиятыбызды кесиптик билимибизге жана жан дүйнөбүздүн байлыгына айкалыштырып, өстүрүүбүз абзел.

“Кыргызстан, азыр, чет өлкөлүк санаалаштар үчүн дүйнөдөгү тынч, көңүлдүү, кызыктуу эс алуучу мамлекеттердин бири.” (президент А.Ш.Атамбаевдин отчеттук баяндамасынан, 2017- жылдын 3-апрелиндеги телеберүүдөн алынды.) Бул маалыматты уккандан кийин темамдын актуалдуулугуна көзүм жетип, биз - улуу, кичүү – баарыбыз: үй бүлөдө, окуган же иштеген жерибизде, коомдук жайларда, деги эле бардык **мамиле** – баарлашуу болгон жерлерде **тил адебине көңүл бурабызбы?** –деп кайра- кайра өзүмө суроо берип, изденүүмдү күчөттүм. Адам баласы өзгөчө жандуу, татаал “аппарат” экендигине таянып, **бизге даяр келген тилибиздеги сөздөрдүн баркына жетип,** ар тараптан өзүбүздү өстүрүп, билимибиз менен , **биринчиден,** алакандай, бирок, кылымдарды багынткан улуу кыргыз элин жана ыйык Мекенибизди коргоого татыктуу атуулдардан болуп; **экинчиден,** башка мамлекеттин өкүлдөрү менен байланышууда дүйнөлүк цивилизациядан кабардар экенибизди маалымдаган сабаттуулугубуздун зарылдыгын түшүндүм. Сабаттуулуктун тарыхка тиешеси барбы?

Тилдин жаралуу тарыхына кайрыла кетсем: бир нече маалыматтарга таянып, дүйнө жүзүндөгү тилдердин саны 4 000 ден 6 000ге чейин экендигин, азыр 4000ден ашууну колдонула тургандыгын жана лингвисттер тарабынан тактала электигин билдим. Эмне үчүн адам баласы дүйнө жүзүндөгү башка тирүү жандардан айырмаланып, сөздүн жардамы менен тил аркылуу мамилелешет? Кантип тил жаралды? – деген суроолорума ар түрдүү жоопторду алдым. Алардын бири: сөз тамгадан, тамга тыбыштан турса, ДОБУШ алгачкы адам баласына бир нерсе өтө керек болгондо, күчүркөнүп үн чыгаргандан пайда болуптур. Сөздөр элестүү буюмдарды же кыймыл – аракеттин сүрөттүү көрүнүштөрүн чагылдырышып, адамзаттын жашоо – турмушун баяндашат.

Байыркы элестүү, сүрөттүү сөздөрдү бузуп, тамгаларды алмаштырып, алфавитти оңдогон сайын, **алгачкы ар бир сөздүн өзүнө тиешелүү күчтөрү жоголот** экен. Фергана өрөөнүндөгү ачык асман астындагы **саймалуу таштардын айрымдарындагы СҮРӨТ**ТҮҮ СӨЗДӨР:

Окумуштуулар бул маселелердин үстүнөн көп теорияларды жаратышса дагы, маалыматтардын баары али такталбагандыктан биз изденет турбайбызбы?! Биз сүйлөгөн тилдеги сөздөрдү жараткан адамдардын канчасынан кабарыбыз бар? Кыргыз улуту пайдаланган сөздөр кантип бизге жетти? Алардын жаратылышы үчүн кимдер кантип эмгектенип, түйшүктөнүштү экен? Билбейбиз!

Кыргыз тилибиздин тарыхын алсак, кандай гана татаал жолдорду басып өтпөгөн. Бирок, сыймыктанып айта кетчү **жаңылык: дүйнө жүзүндө кыргыз тилин өнүктүрүүнүн үстүнөн иштөө 1- орунда экен,** учурда, бизге билинбеген менен, интернеттеги **маалыматтар** боюнча **өтө активдүү** жүрүп жатыптыр. Азыркы тынч жашоонун кадырына жетүү үчүн изденүүбүз керек. "Изденүүдөн ийгилик жаралат. Канча адамдардын изденүүлөрүнөн жаралган ийгиликтери менен биз жашап жатабыз. Аларга биз карызбыз. Бизден кийинкилерге дагы жагымдуу жаңылыктарды калтырышыбыз керек. Бул биздин милдетибиз"- дейт, Тойчубекова Гүлсада Жолчубековна, англис тили окутуучубуз.

" Орто кылымдын V кылымында Кыргыздар Чыгыш Теңир –Тоодон Түштүк Сибирге журт которуп, 6-8 кылымдарда Миң- Өзөн ойдуңунда Эне- Сай кыргыз мамлекетин негиздешкен. Бул мамлекет тууралуу Орхон-Эне-Сай кыргыз жазмалары бизге маалымат берет. Эне- Сай кыргыз мамлекетинин **алгачкы ажосу Барсбек** болгон. Барсбек башында турган Эне- Сай кыргыз мамлекети саясий, экономикалык, маданий жактан өнүккөн. Алыскы, жакынкы мамлекеттер менен байланыш түзүп, Улуу Жибек Жолу аркылуу соода жүргүзүп, өздөрүнүн **40 тамгадан** турган **руно** аттуу жазмасын " колдонушкан. Ошол учурда **25 жаштагы Барсбек, жан дүйнөсүнөн жалындап чыккан сөздөрдү айткан.** Ал саптар:

Аттан аттын неси артык,
Ашыра баскан изи артык.
Эрден эрдин неси артык,
Эр сайышта күчү артык.
Хандан хандын неси артык,
Калкым деп күйгөн иши артык!!! -

деген таамай, курч айтылган ыр саптарынын өзүндө эле кандай дем, күч, улуттук намыскөйлүккө, сапаттуулукка, эрктүүлүккө чакыруу, үндөө жатат. Бул саптар маанилүүлүгүнөн **нукура кыргыз тилинде** эл ичинде сакталып, бизге жетип олтурат.

Барсбек, Ынанчу Алп Билге , алгачкы кыргыз башкаруучуларынын уулдарынан болсо да, 4 бир тууганы менен атасынан эрте жетим калган. Ал сейрек кездешүүчү **Умай бег** аттуу наамды туугандары менен алып жүргөн. Тышкы татаал саясий кырдаалдардын шарттарында мамлекеттик маселелерди жеке кызыкчылыгынан жогору койгон. Акылынын, тилинин курчтугу, кайраттуулугу, чечкиндүүлүгү менен **VIII кылымдын башында** кыргыздарды башкарып турган. Мамлекеттик деңгээлге **асыл сапаттары** менен жеткен. Кыргыздардын **мамлекеттүүлүгүнүн** эң бийик чокусу **840-924-ж.ж.** болуп, бул мезгил **Улуу Кыргыз Дөөлөтү** деп тарыхта калды. **Улуу Кыргыз Дөөлөтүн** кыргыз баатырларынын бири **Тапу Алп Сол** жетектеп, **мамлекетти башкаруу тартиптерине чейин ойлонуштуруп, так иш алып барып, орду менен башкаргандыктан**, анын **мамлекеттик административдик башкаруу системасы** болгон. Ошол жылдардан ушул күнгө чейин биз кыргыздарга таандык **тилибиз** менен иш жүргүзүп, улут, эл катары "бирде толуп, бирде төгүлүп, же чачылып, кайра чогулуп", биригип, өсүп, өнүгүп келдик. Кыргыздардын кылымдарды карыткан бай тарыхы, бул **тарыхты** ушул күнгө чейин **жеткирген кыргыз тили** учурдагы "жаңы кыргыздарга" сабак б.а. "кулагына күмүш сырга, көкүрөгүнөн кетпес тумар" болуучу илим. Демек, тарыхты билүү- сабаттуулуктун мекенчилдик бир тарабы.

Кыргыз эли МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ СТАТУСУН 1989- жылы, 23- сентябрда алып, быйыл **28 жыл болот**. 2009- жылдагы тактоолор боюнча Кыргызстанда **3млн. 830 миң 556 адамдын эне тили-**

кыргыз тили; кыргыз тилинде **эркин сүйлөндөр- 271 миң 187**, алардын **212 миң 63өөсү Кыргызстандык өзбектер**. Кыргызстанда кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн **жалпы саны- 4млн.568 миң 480 б.а. 6 млн. элдин 3,2си** КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ СҮЙЛӨГӨН АДАМДАР. Ооба, чет өлкөлүк кыргыздарды кошкондо мамлекеттик тилде **сүйлөгөндөрдүн саны көп,** бирок **мамлекеттүүлүктү бекемдөөдөгү тилдин тазалыгы боюнча сапатычы** деп кээде ойлонууга аргасызбыз! Кыргыз тилинин байлыгына, курчтугуна, образдуу сүрөттөөлөргө ыңгайлуулугуна, анын кыргыз элинин татаал тарыхтуу турмушунан ар кандай кырдаалдарга байланыштуу алынганына баарыбыз эле маани берип, биле бербейбиз. Ошондуктан тилибизди колдонгондо, аны баалоого мидеттүүбүз: **биринчиден,** кыргыз тили мугалимдери, **экинчиден,** жалпы эле филологдор, **үчүнчүдөн,** жетекчилер, төртүнчүдөн, кыргыз тилине кызыккандар айлана-чөйрөгө карап, сөз укугу болсо да, бул укук башкаларга да тиешелүүлүгүн эске алып, тил адебин же маданиятын сактап туура колдонууга машыгышыбыз зарыл. Аталган топтор кыргыз тилин барктап, эч кимди кемсинтпей, маданияттуу баарлашканга жетишишсе, эл ээрчийт, көпчүлүк жакшы, жагымдуу нерсени колдойт. Мени төмөнкүдөй тилдик көрүнүштөр көп ойлондурат. Турмуштан алынган мисалдар толтура: эркектерибиз “Энеңди ...” ж.б. уят сөздөр менен сөгүнсө, “Өлүгүңдү ...” же “Өлүкканаңды ...” - деген жоопторду аялдардан угабыз. Алибетте, айрым адамдар ыпылас сөздөрүн жакпаган адамдарына “жаадырып” алышса жеңилдеп, жыргап калышат. Ал эми ушакташканда баарына жаңы аттарды коюп чыгабыз. Биздин арабызда “жетим”, “ шүмшүк” сыяктуу сөздөрдү көп колдонушат. Алибетте, ар бир адамдын мүнөзүндө оң жана терс сапаттары бар. Бирок биз ал адамдын кемчиликтерин туура эмес, мазактай турган сөздөр менен кемсинтүүгө укугубуз жок. Эч бир адам өзү жөнүндө жаман сөз уккусу келбейт. Неге адам баласы өзү уккусу келбеген сөздөрдү башка бир адамга айтат?-деп көп ойлонуп калам. Көп жерде “Келечек жаштардын колунда”-дешет. Бирок, ошол келечектин ээлерин – жаштарды тилди туура пайдаланууну, таза сүйлөөнү бардык эле ата-энелер үйрөтүп, кам көрүп жатышабы? Ал эми, биз –жаштар көчөдө болобу, же коомдук жайлардабы, бири бирибиз менен чатакташа кетсек эле, оозго алынбай турган сөздөр менен сөгүнүп баштайбыз. Ошондо сөгүнүү боюнча же болбосо, ким

канча уят сөз билгени жөнүндө сынак, жарыш жүрүп жаткандай сезилип кетет. Ошол учурда бизди байкап турган ини-карындаштарыбыз биздин оозубуздан чыккан сөздү угуп, жаттап алып, үйрөнүп жатышпайбы. Ошол сөздүн маани-мазмунун түшүнбөй туруп, колдонгондор көп кездешет. Чет тилдин жакшы, пайдасы тийе турган сөздөрүн үйрөнбөй туруп, алардын жаргон сөздөрүн, уят сөздөрүн жаттап алып, сүйлөө модага айланып бараткандай. **2017-жылы "Ыйман, адеп жана маданият" жылында маданиятту мамиле өркүндөйт деген ишенимдемин.** Адабий тил ыплас, уят сөздөрдөн башкалары менен деле өнүгөт. "Ириген ооздон, чириген сөз чыгат"- деп, сөздүн кадырына жеткен сабаттуу акылмандар айтып кетишкен. Айрыкча, тилчи окутуучулардын оозунан тарбиялануучунун шагын сындырып, кемсинткен айыптоолорун; башка адамдарды билип, билбей жаманатты кылып, уяттуу, маданиятсыз сөздөр менен ушактаганын укканда, адашып мугалим болуп калган эмеспи?- деп ойлойм. Адамды кемсинткен ыпылас сөздөрдү айткандан көрө чет тилдерине маани берип, тил байлыгыбыздын сапатын жакшыртсак болбойбу? Эне тилибиздин адабий тилинде так, таза сүйлөө максатында чет тилдерине салыштырып, машыксак болбойбу?- деген ойлорго келем.

Чет тилдерин билүү байыркы замандардан эле жогорку маданияттуулуктун белгиси болгон. М: мен билген полиглоттор: 1.Евпатордо VI к. падыша Понта Митридат 22 тилде сүйлөгөн. 2. Клеопатра б.з.ч.169 - 30-ж.ж., Египеттин акыркы ханшасы грек, латын тилдери менен 10 тилди билген. 3. Копенгаген университетинин

профессору лингвист Расмус Кристиан Раск 230 тилде сүйлөп, алардын бир нече ондогонуна грамматикалык сөздүктөрдү түзгөн .

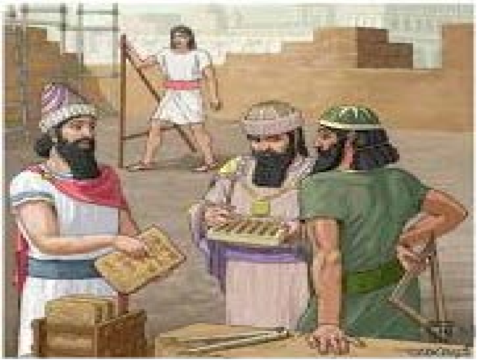

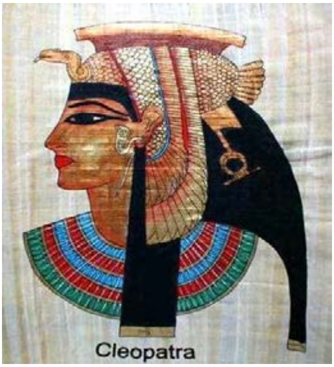

Учурда кыргыздардын ичинде бир нече чет тилдеринде сүйлөгөндөрдүн саны көбөйүүдө. Гиннес рекорддор китебинде : **Турусбек Мадылбай 30дай** тил билип, алардын катарында **жансыз (учурда сүйлөнбөгөн)**: санскрипт, авеста, латын, жаканий, байыркы түрк, эски славян тилдери ж.б. болушкан. **Т.Мадылбай** кыргызча жазат, орус, немис, англис тилдерине өзү которот. Италияда жашаган **Цицерон – Козубеков Улан** испан, француз, англис, немис, италия, орус тилдерин билет. Жапонияда жашаган **Сейтек Качкынбай 15 тил** билет.

Жыйынтыктап айтканда: “ Канча тил билсең, ошончо адамсың.” Өзүбүздү өстүрөлү. Чет тилдерин үйрөнүү менен, алардын каада – салтына, жашоо- турмушуна күбө болобуз.

Чет тилдерин үйрөнүүнүн сырларына көңүлүңүздөрдү бурамын: 1. Кызыгуу; 2.Тилдин жалпы теориялык түзүлүшүн; 3. Тилдер тобун; 4. Грамматикалык өзгөчөлүктөрүн билүү. **Көп тилдүүлүктүн артыкчылыгы:** 1. Эске тутум жакшырат. 2. Аң- сезим өсөт. 3. Көп тилдүүлүккө кызыгуу күчөйт. 4. Чечкиндүүлүк өнүгөт. 5. Убакытты баалоо жөндөмү пайда болот. 6. Тез, кыска, жыйынтыктуу сүйлөө көндүмдөрү жаралат.7 . Өзүнө кызыктуу

жашоону камсыздайт. Ал эми мен англис тилин үйрөнүүм үчүн: 1.Кызыгуу; 2. Күчтүү педагог; 3. Талыкпаган эмгек; 4. Убакытты бөлүштүрө билүү; 5. Акча каражаты; 6. Күн сайын оозеки айтуу, окуу, кайталоо жана жазуу менен машыгуу талап кылынарын түшүндүм. Тил адебин өнүктүрүүгө болгон дилимдеги ойлорумду сиздер менен бөлүшүп, **тил адебинин, сөз маданиятынын** тазалыгы коомго таасирин тийгизерине, элибиздин **сабаттуулугуна салым** кошоруна ынандырып кетким келет. Ошондуктан, элибиз: **"Жакшы сөз жан эритет, жаман сөз жан кейитет"**- дешет. Тил- артында из калтыруучу байлык. Тил адеби- дил адебин камсыздайт! Эгер биз тилдин маданияттуулугун колдосок!

Эскертүү: фактылуу маалыматтар интернет булактарынан, телеберүүлөрдөн алынып, жеке пикирлер берилди.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. www.super.kg.
2. www.bbc.com
3. www.vesti.ru.
4. www.openlanguage.ru.
5. www.peoples.ru.

ТЕЛЕБЕРҮҮ: А.Ш.Атамбаевдин отчеттук баяндамасынан, 2017-жылдын 3- апрели.

ТИЛ, ТАРЫХ , МАДАНИЯТ берүүлөрү пайдаланылды.

* * *

УДК 502.1

ИЗУЧЕНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В КЫРГЫЗСТАНЕ
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ГЛОБАЛДЫК ЭКОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ИЗИЛДӨӨ
OF GLOBAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN KYRGYZSTAN

Шерматова Ш.
ЖАГУ, Филологический факультет.
группа: Чт-1-15
s.shermatova@bk.ru
Руководитель: Осмонова К.

Аннотация: *Статья посвящена к году нравственности, воспитания и культуры. В данной статье рассмотрены глобальные проблемы экологии в Кыргызстане. Поставлены несколько вопросов о причинах экологических проблем и их решения. А также были приведены некоторые идеи о предотвращении экологического кризиса.*

Аннотация: *Бул статья ыйман, адеп жана маданият жылына карата жазылды. Ушул статьяда Кыргызстандагы глобалдык экологиялык проблемалары каралды. Экологиялык көйгөйлөр, алардын келип чыгыш себептери жана аларды чечүү маселелери жөнүндө.Ошондой эле экологиялык кризистин алдын алуу жөнүндө бир нече идеялар.*

Annotation: *The article is devoted to the year of morality, upbringing and culture. This article examines the global environmental problems in Kyrgyzstan. Several questions were posed about the causes of environmental problems and their solutions. And also some ideas were presented on the prevention of the ecological crisis.*

Ключевые слова: *Глобальная экологическая проблема, загрязнение, окружающая среда, вредные вещества, ресурсы Земли, природа, промышленная революция, горные территории, атмосфера, гидросфера.*

Ачкыч сөздөр: *Глобалдык экологиялык проблема, булгануу, айлана чөйрө,зыяндуу заттар, Жер ресурстары,табият,иштелип чыгуу революциясы, тоолуу жерлер,атмосфера,гидросфера.*

Key words*: Global environmental problem, pollution, environment, harmful substances, Earth resources, nature, industrial revolution, mountain areas, atmosphere, hydrosphere.*

Сегодня я хочу затронуть тему, волнующую лично меня и, к сожалению, не волнующую основную массу людей. Я говорю о глобальных проблемах человечества и планеты Земля в целом, которые вызвал человек своей деятельностью.

В настоящее время экология превратилась в одну из главенствующих междисциплинарных синтетических наук, решающую актуальную проблемы современности - изучение взаимоотношений человечества с окружающей средой.

Это связано, прежде всего, с негативными экологическими последствиями воздействия антропогенных факторов на биосферу Земли: парниковый эффект, кислотные дожди, истощение озонового слоя. Как известно, человек - это высокоразвитый биологический вид. Его высокий интеллект вследствие эволюции позволил ему приспособиться к любым условиям окружающей среды и защититься от практически любой угрозы со стороны внешнего мира, благодаря чему его популяция расширилась на всю нашу планету.
Однако, по мере развития человека (а это развитие происходит в геометрической прогрессии), мы наблюдаем деградацию других видов организмов, а также постепенное умирание планеты в целом.

Уникальность природы Кыргызстана обусловлена внутриматериковым расположением страны, отдаленностью от морей и океанов, расчлененностью рельефа и высоким положением над уровнем моря. Эти и многие другие причины предопределили многообразие природных комплексов.

Сложное строение рельефа и уникальные экологические условия способствовали большому разнообразию животного и растительного мира. Кыргызстан - горная страна, особо уязвимая к природным и антропогенным воздействиям, переживает сложный период перехода к рыночной экономике. В политике экономических реформ, наряду с социальными аспектами, жизненно важно учитывать

экологические факторы. В целом экологическая ситуация в КР достаточно устойчивая и относительно неплохая. Однако существует ряд экологических проблем, характерных для горных территорий, а также для стран с отсталой экономикой. Если сейчас не позаботиться о решении этих проблем, то довольно скоро может возникнуть ситуация, когда территория КР станет зоной экологического бедствия или катастрофы.

Сегодня Кыргызстан остаётся одной из стран мира, где природа ещё относительно хорошо сохранена. Это было бы действительно большой потерей и болью, если бы эта страна стала жертвой человеческой небрежности и бесхозяйственности, как можно это увидеть во многих других местах мира. Но угроза эта всё, же уже существует: мусор, рассыпанный на природе, доказывает, что у населения Кыргызстана в целом не всегда есть ответственное и сознательное отношение к земле и природе. К несчастью, эта проблема существует везде и важно о ней говорить сегодня так же, как и о других экологических проблемах для того, чтобы найти новые пути их решения.

Атмосферный воздух в КР на большей части территории очень чист, а местами является даже эталонно чистым, что связано с низким уровнем развития промышленности, особенно таких «грязных» отраслей теплоэнергетика, металлургия, машиностроение. Цветная металлургия КР хоть и имеет относительно высокую долю в ВВП, однако не наносит значительного ущерба атмосфере. Уровень развития автомобильного транспорта в целом также относительно невысок, несмотря на то, что это основной вид транспорта в КР. Главным загрязнителем воздуха на остальной территории КР также является автотранспорт. Свою лепту вносят и цементные заводы, особенно Кантский цементно-шиферный комбинат, и некоторые др. промышленные предприятия.

Гидросфера

Поговорим о внутренних водах КР, т.к. ни морей, ни океанов, ни их частей на территории КР нет. Экологическая ситуация на большинстве объектах гидросферы довольно благополучная. Однако кроме загрязнения встают проблемы с истощением рыбных богатств, запасов подземных вод, сокращением площади ледников и пр.В КР около 30 000 рек и ручьев. Большинство из них настолько чисты, что

их можно использовать для нужд населения без или с незначительной очисткой. Загрязняются реки, в основном , отходами животноводства. К сожалению, очень часто человек забывает о том, что в погоне за добычей текущих благ, он уничтожает среду, в которой находится, что потом ему же (а если точнее: его потомкам) выйдет это боком.
Давайте рассмотрим, какие проблемы наиболее актуальны в данный момент, какая именно деятельность человека эти проблемы создает, и какие последствия она может принести.

1 Загрязнение воздуха.

Одна из самых актуальных глобальных экологических проблем человечества. Нетрудно догадаться, что львиную долю этой проблемы создают предприятия тяжелой промышленности. Любая фабрика или завод, для деятельности который требуется сжигать большое количество топлива, выбрасывает остатки этого топлива в атмосферу. После, им помогают транспортные средства, которые так же сжигают бензин. И всем этим «коктейлем» из выхлопов дышим мы с вами.

Чем это вредно и к чему может привести?

а) банальное загрязнение легких — все эти остатки сожженного топлива представляют собой тяжелые вещества, оседающие в легких, что может привести к тяжелым заболеваниям . хочется отметить, что и сам человек не редко помогает этим веществам, «подсыпая» в легкие сажу от табачного дыма; А потом и жалуется на свое здоровье или на судьбу, если ему недолго жить осталось.

б) возникновение раковых опухолей — даже сейчас трудно определить причины появления рака у человека, однако многие доктора утверждают, что львиная доля заболеваний раком кроется в радиации, которая находится в воздухе; думаю, нетрудно догадаться, откуда она там берется;

в) мутации — самое страшное, на мой взгляд, к чему может привести воздействие грязного воздуха на организм человека, ведь в таком случае меняется ДНК человека, что может привести к нежелательным отклонениям в организме не только самого человека, а и всех его потомков; согласитесь, никому не хочется обрекать своих детей на неполноценную жизнь, уже начиная с самого их рождения. Просто стоит вспомнить о страшном случае в Чернобыли в 1986году. Это все было же из – за химических заводов и конечно же из-за

неосторожности служащих. Но потом какие последствия они оставили и оставляют до нынешних дней. Городу дали название «Мертвый» Можно еще много говорить о последствиях влияния грязного воздуха на организм человека.

Я думаю, многие слышали об этом явлении. Известно, что до начала промышленной революции доля углекислого газа в атмосфере составляла 0,026%. В данный момент она равна около 0,04% и продолжает расти в геометрической прогрессии. Это происходит опять же вследствие сжигания топлива в больших количествах, основным продуктом процесса которого и является углекислый газ. В природе переработкой углекислого газа обратно в кислород занимаются зеленые растения — деревья, кустарники и прочие, однако все мы прекрасно знаем, как сейчас к ним относится человек.В итоге, увеличение концентрации углекислоты в атмосфере и приводит к парниковому эффекту — увеличению температуры на всей планете.И хоть изменения на 1-2 градуса нам, людям, не критичны, все же на полярных широтах такие перемены вызывают таяние льдов в больших количествах, что поднимает уровень мирового океана, и берега материков просто-напросто затапливаются безвозвратно, со всеми плодородными землями и остальным добром людей.

Как помочь природе?

- Резко ограничить доступ в окружающую среду ядовитых и вредных веществ
- направить усилия на уменьшение в ней накопленных ранее токсических, канцерогенных, мутагенных и радиоактивных соединений.
- вести разъяснительную агитацию среди населения
- как можно больше проводить озеленительных и очистительных мероприятий
- Каждый из нас может сделать очень и очень многое для сохранения чистоты воздуха и воды.

Человечество изменило естественное течение процессов в биосфере планеты. Гонясь за производственными успехами, мы получили глобальные экологические проблемы. А ведь ресурсы Земли очень ограничены, и истощив запасы Земли, мы можем просто навсего исчезнуть, как уже исчезли многие виды растений

и животных…Если мы хотим выжить, борьбу с загрязнением окружающей среды надо вести уже сегодня — завтра будет поздно!.

Список использованной литературы:

1. Кошоев М.К Опасные природные явления: «Илим»1996.-3с
2. Вготский В.А. Прикладная экология «Феникс»Ростов-нА –Дону 1996.-244с
3. Соколов В.Е раздел «Биосфера и человек.» , «Феникс» 2000.-20-22с
4. Источники интернет: http://www.larevuefranco-kirghize.com
   http://www.studfiles.ru
   http://revolution.allbest.ru
5. Бродский А.К. Общая экология / А.К.Бродский. – М.:Издательский центр «Академия», 2007.
6. Методы анализа и управления эколого-экономическими рисками: Учеб.пос./Под ред. Н.П. Тихомирова. - М.: Изд-во ЮНИТИ, 2003. – 350с.

* * *

УДК 629.2

ТЕМИР ТҮТҮКТӨРДҮ ИЙҮҮЧҮ АРБАЛЕТ ТИБИНДЕГИ УНИВЕРСАЛДУУ СТАНОК
FEATUES OF THE USE IN THE MANUFACTURE AND METAL STRUCTURES OF THE ARBALEST TYPE

Мехманкулов А.
ЖАМУ, Кочкор-Ата колледжинин
ТОЭ-1-15 тайпасы
Жетекчиси: Юсупжан уулу И.

Аннотация: *Берилген макалада төмөнкү мүнөздөмөлөр каралды:Темир түтүктөрдү ийүүчү арбалет тибиндеги универсалдуу станоктун механикалык жол менен кыймылдуу жана кыймылсыз конструкцияларды ийүүдө, пресстөөдө жана тургузууда колдонуунун иштөө принциптеринин өзгөчөлүктөрү иштеп чыгарылды.*

Annotation: *In this article the characteristics are considered; Features of the application, the principle of the crassbow type of the crassbow during mechanical manufacture, during pressing and installation of metal structures by a mobile and fied method.*

Ачкыч сөздөр. *Шыкап толтуруучу май насос, гидробөлүштүргүч, жогорку басымдагы шланг, гидроцилиндр 85 Е, калптар темир түтүктөр, арбалет.*

Key words. *Gear oil pump, hydraulic distributor, high-pressure hand cylinder 85 E, attachments, pipes, arbalest.*

1. Киришүү жана максатынын койулушу.

Ар түрдүү өндүрүштөрдө чыгарылган арбалет сымал темир түтүктөрдү ийүүчү станоктор, түтүктөрдү жана профильдерди гана керектүү абалга келтире алат.

1-Сүрөт

2-сүрөт

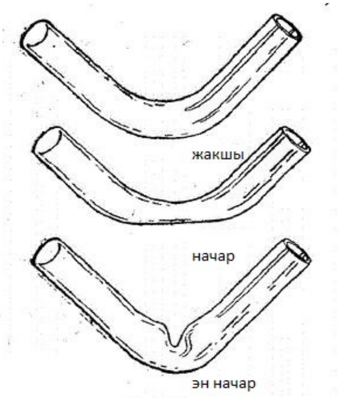

3-сүрөт

Ал эми сунушталып жаткан темир түтүктөрдү ийүүчү арбалет тибиндеги станок универсалдуулугу менен айырмаланып, турак жайларды курууда жана техникалык шаймандарды оңдоп түзөөдө, ар түрдүү түтүктөрдү ийүү жолу менен ар кандай формага келтирүү, пресстөө жана көтөрүү жумуштарын аткарууга багытталган.

Бул жумуштун максаты- стационардык чоң көлөмдөгү темир ийүүчү станокторду кичине көлөмгө келтирип, мобилдик жол менен колдонууга ыңгайлаштыруу.

Азыркы мезгилде Мамлекетибизде кыргыздын үрп-адаттары, салттарына ылайык байыртадан бери кыргыз арнаменттери менен жашап жаткан кыргыз үйлөрүн темир түтүктөрдүн жана профильдердин жардамында жасалгалоо адатка айланып турган учур. Ошондой эмерек буюмдарды, тетиктерди жасоодо, негизинен эле үй жай курууда жумуштарды жеңилдетүү максатында темир ийүүчү станокко муктаждык өтө чоң.

2. Станокту жасоонун негизги себептери.

Темир түтүктөрдү ийүүчү станокту жасоо төмөнкү себептерден улам пайда болду.

1. Орто кесиптик билим берүү программалары боюнча техникалык багыттагы адистиктер үчүн практикалык жана лабораториялык сабактарды өтүүдө сунушталган станок көргөзмө курал катары окуу процессине киргизилди.
2. Бул станокту материал таануу, техникалык механика, гидравлика жана башка кесиптик сабактар үчүн иштөө абалындагы макет катары пайдаланылат.
3. Автомобилдерди техникалык жактан тейлөөдө жана оңдоодо шкифтерин, подшипниктерин, шестерняларын жана ушул сыяктуу тетиктерин чыгарууда, пресстөөдө колдонулат.
4. Турак жайды жасалгалоодо жумуш жеңилдетилет.
5. Жумуш жүрүп жаткан жердин өзүндө тетиктерди даярдоо.
6. Темир түтүктөрүнөн керектүү формаларды жасоо.
7. Темир конструкциялардан жасалган боз үйдүн кереге, уук, түндүктөрүн ийип жасоо.
8. Турак жайларда суу менен жылытуу системасындагы жылытуучу түтүктөрдү ар кандай абалдагы өлчөмдөрдө ийүү.
9. 1000кг чейинки жүктөрдү ордунан жылдыруу, көтөрүү.
10. Стандарттык эмес шаймандарды даярдоо.
11. Чакан, ыңгайлуу, арзан жана көп функцияналдуу станок жасап чыгуу.

3. Универсалдуу станоктун техникалык түзүлүштөрү:

1. Шыкап толтуруучу насос 1 даана
2. Гидроцилиндр 85 Е 1 даана
3. Жогорку басымдагы шланг 2 даана
4. Рычаг 1 даана
5. Металдык пластина 2м
6. Техникалык тиш (палец) 2 даана
7. Чыгырык (ролик)4 даана
8. Ар түрдүү, функцияларды аткаруучу калптар. 4 даана

1- Сүрөт

1 2 3

4 5 6

1-2-3- Станоктун жалпы көрүнүшү**.**
4- Профиль ийүү үчүн саптоо жана чыгырыктары.
5- Чыгырыктардын техникалык тиштери. (палецтер)
6-Темир түтүктөрдү ийүү үчүн саптоо жана чыгырыктары
7-Ар түрдүү, функцияларды аткаруучу саптоо.

7

1. Темир түтүктөрүн ийүүчү станоктун иштөө принциптери.

Темир түтүктөрүн ийүүчү станоктун негизги механикалык энергиясынын булагы болуп,шыкап толтуруучу май насосу эсептелет. Шыкап толтуруучу май насосунан май бөлүштүргүч аркылуу гидроцилиндрге барат. Андан кийинки кызматы гидроцилиндрдин огун түртүп чыгарып кайра киргизип турат. Аталган насостунтүртүү

күчү 1000 кгчейинки жумушту аткарат. Станоктун огунун учундагы саптоо (насадка) темир түтүктөрдүн диаметрине жана темир ийүүчү станоктун кызматына карап орнотулат.

Пластинага салынуучу палецтер, туурасынан жайгашкан пластинадагы тешикчелерге, темир түтүктүн диаметринин өлчөмүнө жараша жылдырылат. Палецтер менен саптагычтын арасына темир түтүктү киргизип, насостун рычагын кол менен кыймылга келтирүүдө, түтүктү каалагандай абалгаийип алабыз. Түтүктү чоң же кичине өлчөмдө ийүү үчүн палецти эки тарапка жылдыруу менен ишке ашырылат.

Станокто темир түтүктөрүн ийүү үчүн төмөнкү функциялар аткарылат:
Гидроцлиндрдин учундагы саптоосун жана роликтерин ийилүүчү түтүктүн диаметрине жараша орнотобуз. Ийилүүчү түтүкчөнү саптоо менен роликтердин арасына киргизебиз. Шыкап толтуруучу насостун рычагын кыймылга келтирүүдө жогорку май басымы пайда болот, басымдын негизинде гидроцлиндр артка же алдыга кыймылга келет. Бул процесс гидробөлүштүргүчтүн рычагын жылдыруу менен ишке ашырылат. Саптоо менен роликтин арасындагы темир түтүкчөнү октун сыртка чыгуусунун негизинде, каалаган формага ийип алабыз. Ар түрдүү диаметрдеги түтүкчөлөр, жумуру темирлер, профилдер жогоруда көрсөтүлгөн иштөө принциби менен аткарылат. Профилди ийүү өзгөчөлүктөрү атайын жасалган саптоосу жана роликтери менен айырмаланат.

Пресстөө жолу менен окторго тетиктерди отургузуу- тетик отуруучу октун диаметрине, октун узун-кыскалыгына жараша жасалган атайын саптоону алмаштыруу жолу менен жумуш аткарылат. Пресстелип олтурулган тетиктерди тартып чыгаруу жолу төмөнкүдөй ишке ашырылат. Атайын жасалган саптоо чыгаргычтын негизинде тартуу басымы менен суурулуп алынат.

Вертикалдык жумуш аткарууда станоктун горизонталдык абалы вертикалдык абалга өзгөрүлөт. Жумуштун татаалдыгына жана жеңилдигине жараша саптоолор да өзгөрө берет.

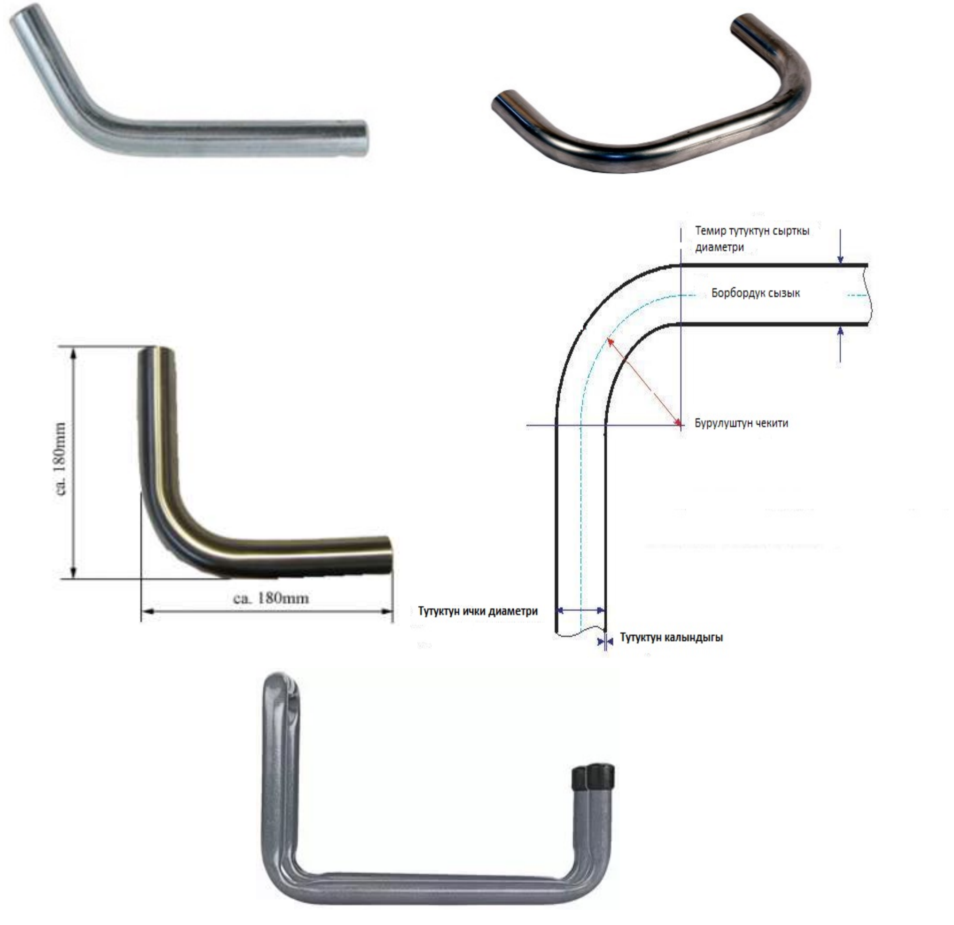

4-Сүрөт.

5.Жыйынтыктоо.

Бул жасалган темир ийүүчү станок ар кандай көлөмдөгү түтүктөрдү, арматураларды жана профилдерди ийүү менен чектелип калбайт. Башка темир түтүктөрдү ийүүчү станоктордон сунушталган станоктун айырмачылыгы жана өзгөчөлүктөрү төмөндөгүчө:

Айыл чарба техникаларынын, автомобилдердин жана башка ордунан жылбай иштөөчү (стационардык) машиналардын подшипниктердин, шестерналарын, шкифтерин, жана ушул сыяктуу тетиктерин тартып чыгарууга жөндөмдүүлүгү;

- Ошондой эле жогоруда көрсөтүлгөн тетиктерди пресстеп ордуна отургузууга ыңгайлаштырылып саптоосу жасалган;
- Домкрат катары вертикалдык абалда орнотулуп ар кандай 1000кг га чейинки жүктөрдү көтөрүү жумуштарын аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ;
- Станоктун гидравликалык шыкап толтуруучу май насосунун гидробөлүштүргүчүн, гидроцлиндрин жана жогорку басымда иштөөчү шлангтарын табуу оңой жана арзан баада турат.

  Себеби: Темир түтүктөрдү ийүүчү станоктун негизги тетиктери айыл чарба техникаларынын жана автомобилдердин, тетиктеринен алынып жасалган.
- Башка станоктордон айырмачылыгы ар түрдүү саптоосу (насадка) менен айырмаланат;
- Станоктун жумуш аткаруусу вертикалдык жана горизонталдык абалда жумуштун ыңгайына жараша,саптарды алмаштыруу жолу менен өзгөчөлөнөт.
-

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Балакшин Б. С. Теория и практика технологии машиностроение. В 2 кн. трубогиб арбалетного типа, 1999.г
2. Лапкин А.Г. Католог деталей автомобилей ГАЗ-66-01, ГАЗ-66-05.
3. Просвирнин А.Д. Руководство по эксплуатации ГАЗ-66-11 и его модификации.
4. Силаев П.А. Краткий словарь-справочник ремонтника.
5. Цыбин П.А. Шанаев И.Ф. Гидравлика и насосы.

* * *

УДК 681.527.75

МАЙЛУУ-СУУЙСКИЙ ЛАМПОВЫЙ ЗАВОД
МАЙЛУУ-СУУ ЛАМПА ЗАВОДУ
MAILUU-SUU LAMP FACTORY

Мураталиева А.
ЖАГУ, Майлуу-Сууйский колледж,
группа: 31 СВТ
Руководитель: Абдиев А.Т.

Аннотация: *Свет играет важную роль в жизни каждого человека*

Аннотация: *Адамдын жашоосунда жарык өзгөчө ролду ойнойт.*

Annotation: *Light plays an important role in the life of every person.*

Ключевые слова: *лампа накаливания, светодиодная лампа, драйвер, светодиод, тело накала, световой поток, сила тока, освещенность, технология, производство, люминисцентная лампа.*

Ачкыч сөздөр: *кызытма лампалар, диоддук лампалар, драйвер, диод, кызытма, жарык агымы, токтун күчү, жарыктык, иштеп чыгуу, өндүрүү, люминисценттик лампа.*

Key words: *bulb, LED lamp, driver, LED, the body of the filament, luminous flux, current, illumination, technology, production, fluorescent lamp.*

Введение

Конец 20-го века ознаменовался революционными изменениями в технологиях освещения. Твердотельные источники света, или светодиоды, уже прочно заняли свое место в секторе монохромного освещения, найдя свое применение в автомобильных тормозных фонарях, светофорах, дорожных знаках, вывесках и указателях. Изучение нововведений в этой области становится год от года все актуальнее и более необходимо. Последние достижения базовой полупроводниковой технологии позволяют светодиодам в настоящее время составлять серьезную конкуренцию существующим

источникам белого света. Вдобавок к долговечности и низкому энергопотреблению, они обладают целым рядом преимуществ перед существующими на сегодняшний день и широко используемыми источниками света. Небольшие размеры делают спектр их применения необычайно широким. Несколько светодиодов, объединенных в одну форму, способны заменить обычную лампу накаливания: расположенные по прямой, они могут освещать большие площади по периметру и т.д. Как источник света для наружного и декоративного освещения, они обладают рядом уникальных достоинств, среди которых точная направленность света и возможность управления ветом и интенсивностью излучения. Все это позволяет предположить, что наступившее третье тысячелетие станут по праву называть эрой светодиодной техники.

Ни один из источников освещения не может "похвастаться" такой колоритной историей, широким спектром применения и стремительным развитием технологии как светодиоды. Первые светодиоды появились в 1962 году, а в 1968 - первая светодиодная лампочка для индикатора Monsanto и первый дисплей от Hewlett-Packard. Световой поток их был слабым, всего 0,001 лм и цвет только 1976 году были получены оранжевые, желтые и желто- зеленые светодиоды, яркие настолько, что их можно было разглядеть и при солнечном свете. До 1985 года они использовались исключительно в качестве индикаторов, со световым потоком всего лишь 0,1 лм на одну точку. С 1985 года их световой поток увеличился до 1,1 лм и они уже стали применяться в качестве отдельных световых элементов, таких, например, как лампы в автомобилях. В 1990 году светоотдача полупроводников достигла уже 10 лм/Вт, что позволило им стать адекватной заменой лампам накаливания.

Получение светодиодов с все большей световой эффективностью становится возможным за счет поиска и использования новых материалов с большей светоотдачей и цветовым спектром. Первым появились светодиоды (GaAlInP) с цветами от красного до желто-зеленого и светоотдачей 20 лм/Вт. В 1993 году японская корпорация Nichia объявила об открытии высокоэффективного мате риала голубого цвета свечения - нитрида галлия (GaN) [1]. Это означало, что теперь светодиоды освоили практически весь видимый цветовой спектр. Это

существенно расширяло области их применения и делало возможным создание белого света путем комбинирования красных, зеленых и голубых светодиодов.

Для того чтобы осуществить прорыв на рынок общего освещения, требующего от источников световой поток порядка 1000 лм и выше, необходимо было добиться дополнительного увеличения световой эффективности зеленых и особенно, синих светодиодов. Это стало возможным в начале 2000-х годов.

Светодиоды считаются реальной заменой ламп накаливания и галогенных ламп, световая отдача серийных белых светодиодов достигает 186 лм/Вт [3], а экспериментальные мощные светодиоды уже сейчас обладают световой отдачей в 231 лм/Вт [4]. То есть, сейчас световая отдача светодиода более чем в 20 раз больше чем у обычной лампы накаливания и в 2 раза больше, чем у люминесцентной лампы [5].

В настоящее время, благодаря широкой номенклатуре светодиодов, производители светодиодной светотехнической продукции кроме светодиодных ламп-ретрофитов, предназначенных для замены традиционных источников света, и светодиодных световых приборов, выпускают достаточно широкую гамму светодиодных источников света, которые позволяют расширить области применения светодиодного освещения. К ним относятся светодиодные модули (кластеры), светодиодные линейки, светодиодные ленты, светодиодный дюралайт.

Майлуу-Сууйский ламповый завод

ОсОО Майлуу-Сууйский завод производит многочисленные виды ламп. Начиная от обыквенных ламп накаливания до современных светодиодных. Наши лампы отличаются от других высоким качеством и занимает ведущие позиции в производстве электротехнической продукции. Продукция завода сертифицирована международным требованиям стандартов системы менеджментов качества ISO 9001-2008, которая ежегодно подтверждается независимыми экспертами по качеству, также имеет Российский и Кыргызский сертификат. Ввиду того что, последнее время многие страны переходят на светодиодные лампы предприятия освоен выпуск данной продукции. Конструкция ламп состоит из диодного

филамента, стеклянной колбы, которая наполнена инертными газами, стеклянные ножки и цоколем с драйвером внутри.

Почему продвинутые люди выбирают светодиодные лампы?

Есть следующие преимущества:

Низкое энергоупотребление. Благодоря новым технологиям по сравнению с обычными лампами светодиодной лампе нужно 10Вт для того, чтобы осветить помещение равносильной лампе накаливания 100Вт. Вследствии чего вы только на электроэнергии сэкономите несколько раз больше. Нет ультрафиолетового и инфракрасного излучения. В светодиодных лампах ультрафиолетовое излучение отсутствует, что делает их более безопасным для глаз по сравнению с люминисцентными лампами.

Безвредность. Светодиодные лампы более безопасны по сравнению с энергосберегающими лампами, в которых содержится ртуть.

Высокая механическая прочность и вибропрочность. Светодиодная лампа устойчивы к механическим воздействиям ударам и вибрациям. Они полностью заменяют лампы накаливания существующих в обычных светильниках.

Пожарная безопасность. Светодиод низковольтный электроприбор, который практически не нагревается, а значит электро и пожаро безопасен.

Длительный срок службы. Отсутствие нити накала и газоразрядной среды обуславливает фантастический срок службы светодиодов, свыше 10 000 часов или более двух лет непрерывной работы. Это в сто раз больше, чем у лампы накаливания и до 10раз больше, чем у люминисцентной лампы.

Нечувствительность к низким и очень низким температурам. Диапазон температуры эксплуатации светодиодов от -20 до +60 градусов по цельсии.

Выбирая светодиодные лампы вы экономите свои средства до 90%. Приобретая лампы накаливания, автомобильные лампы и светодиодные вы поддерживаете промышленность Кыргызской Республики, тем самым даете возможность развиваться электротехнической промышленности и шагать, со временем, в новую жизнь, применять новые технологии в производстве ламп.

Самый широкий выбор светодиодных лампочек выпускаются в электроламповом заводе Кыргызстана, который находится в городе Майлуу-Суу. Этот завод последние годы работает новейшими технологиями, которых привезли из европейских стран. Руководство электролампового завода постоянно сотрудничают с зарубежными странами, таких как Россия, Китай, Австрия, Германия и.т.д.

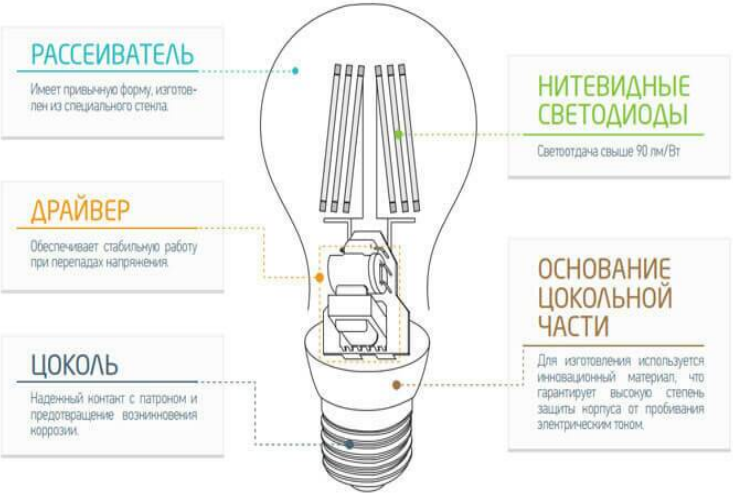

Заключение; Если мы жители Кыргызстана не будем покупать нашу продукцию, то наша экономика пойдет в убытки. Наш завод - жизнь нашего города и его жителей. Экономика города зависит от завода. Если его не будет, думаю, наш город просто перестанет не только цвести, а существовать. Поэтому, чтоб поддержать экономику завода и жизнь города покупайте отечественные лампы современной технологии нашего завода. Этот электроламповый завод – единственный в Кыргызстане! МЫ ДАРИМ РАДОСТЬ СВЕТА!

Список использованной литературы:

1. Основная информация взята из интернета.
2. Режим доступа: http:// YouTube.com

* * *

УДК 656.13

РАЗРАБОТКА СТЕНДА ДЛЯ ИСПЫТАНИЯ РУЛЕВОГО УПРАВЛЕНИЯ АВТОМОБИЛЯ
АВТОУНААНЫН РУЛДУК БАШКАРУУСУН СЫНООЧУ СТЕНДДИ ИШТЕП ЧЫГУУ
DEVELOPMENT OF THE STAND FOR STEERING TESTING OF THE VEHICLE

Раимов А.
ЖАГУ, Естественно-технический факультет,
группа: ОБДк-1-13
Руководитель: Эргешов Б.Т.

Аннотация: *В статье рассмотрены испытания и исследования рабочих процессов в рулевых управлениях автомобильного транспорта.*

Аннотация: *Макалада автоунаанын рулдук башкаруусунун иштөө процесстерин сыноо жана изилдөө каралган.*

Annotation: *In the article tests and researches of working processes in steering controls of motor transport are considered.*

Ключевые слова: *стенд, испытание, исследование, рулевое управление, износ, качество автомобиля, конструкция автомобиля, техническое состояние автомобиля, точность определения характеристик, доводка вновь создаваемых конструкций рулевого управления.*

Ачкыч сөздөр: *стенд, сыноо, илимий-изилдөө, рулдук башкаруу, жешилүү, автоунаанын сапаты, автоунаанын курулушу, автоунаанын техникалык абалы, мүнөздөмөлөрдү аныктоо тактыгы, жаъыдан курулган рулдук башкарууну тактоо.*

Key words: *stand, test, research, steering, wear, car quality, car design, vehicle technical condition, the accuracy of the definition of characteristics, fine-tuning of newly created steering designs.*

Автомобильный транспорт в Кыргызской Республике в силу ряда причин приобретает все большее значение. Автомобили широко

используются во всех областях народного хозяйства выполняют значительный объем транспортных работ, а точнее служит для перевозки грузов и пассажиров. Автомобили имеют широкий спектр применения в различных средах и различных климатических условиях и в связи с этим подвергаются нагрузкам. Поэтому техническое состояние автомобиля как и всякой другой машины в процессе длительной эксплуатации не остается неизменным. Оно ухудшается в следствии изнашивания деталей и механизмов, поломок и других неисправностей, что приводит к понижению эксплуатационных качеств автомобиля.

Основным средством уменьшения изнашивания деталей и механизмов и предотвращения неисправностей автомобиля, т.е. поддержание его в должном техническом состоянии, является своевременное и высококачественное выполнение технического обслуживания и ремонта, как капитального так и текущего. Техническое состояние так же зависит от условий хранения автомобиля.

Знание всех факторов и закономерностей изменений технического состояния автомобилей позволяет правильно организовать работы по повышению его мощности и долговечности, путем своевременного и высококачественного технического обслуживания.

Разработка относится к технике испытания и исследований рабочих процессов в автомобильных рулевых управлениях и может быть использовано как в процессе доводки вновь создаваемых конструкций рулевых управлений, так и в процессе эксплуатации и ремонта для контроля и диагностики их эксплуатационных свойств. Изобретение направлено на повышение точности определения характеристик испытуемого рулевого управления и психофизиологических затрат водителя на управление. Сущность: стенд содержит раму сварной конструкции, опирающейся через опору на мост с шинами регулируемого давления и балластным нагружателем моста вертикальной нагрузкой, а через поворотный механизм на ось гидроцилиндров поворота стенда, рулевую колонку, связанную с рулевым механизмом, который через продольную тягу связан с гидроцилиндрами, гидронасос, связанный через клиноременную передачу с электродвигателем и через

распределительное устройство с силовым цилиндром, перемещающимся сиденьем водителя, установленного на тележках со стопорами на раму стенда, электроизмерительную аппаратуру, электрически связанную с датчиками давления жидкости, устройство, задающее угол поворота стенда и отслеживающее устройство.

Недостатком конструкции стенда является несоответствие характеристик изменения угла поворота рулевого колеса реальному из-за наличия гармонического задатчика угла поворота рулевого вала, невозможность исследования психофизиологических затрат водителя на управление автомобилем, изменения кинематической характеристики рулевого управления в широких пределах.

Основная цель изучение разработки повышение точности определения характеристик испытуемого рулевого управления и психофизиологических затрат водителя на управление.

Поставленная цель достигается тем, что стенд для испытания рулевого управления автомобиля, содержащий раму с балластным нагружателем и закрепленным на ней посредством опор мостом с шинами с регулируемым давлением воздуха, систему гидравлического усилителям испытуемого рулевого управления, электроизмерительную аппаратуру, снабжен гидравлической системой, обеспечивающей поворот стенда, механически связанной через механизм поворота со стендом, устройством, задающим угол поворота стенда, и устройством отслеживания угла поворота стенда, электрически связанным с электроизмерительной аппаратурой, а сиденье водителя выполненно перемещающимся и установлено на раме стенда.

На фиг. 1 представлен вид стенда сверху для испытаний рулевых управлений; на фиг. 2 вид сбоку; на фиг. 3 кинематическая схема стенда.

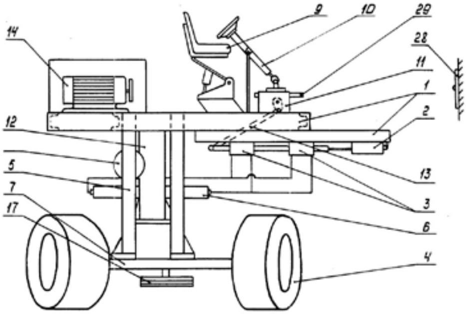

фиг.1

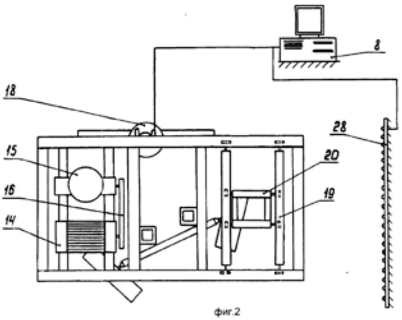

фиг.2

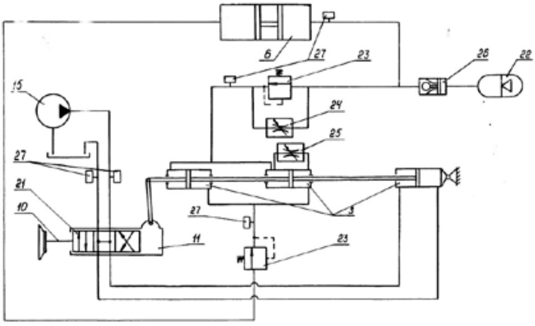

фиг.3

Стенд содержит раму 1 сварной конструкции, опирающуюся через опоры 5 на мост 7 с шинами 4 с регулируемым давлением, балластный нагружатель моста вертикальной нагрузкой 17, поворотный механизм 18 с гидроцилиндрами 6 поворота стенда и осью 12, связанной с рамой 1, на которой установлены подвижные тележки 19 и 20 с фиксаторами положения относительно рамы 1, причем на подвижной тележке 20 установлено сиденье водителя 9, рулевая колонка 10 и рулевой механизм 11 с гидравлическим распределителем 21 испытуемого рулевого управления, который через продольную рулевую тягу 13 связан с гидроцилиндрами 3, гидронасос 15, связанный через клиноременную передачу 16 с электродвигателем 14 и через распределитель 21 с силовым цилиндром 2, механически связанным с гидроцилиндрами 3, электроизмерительную аппаратуру 8, электрически связанную с датчиками давления жидкости 27, устройство 28, задающее угол поворота стенда, и устройство 29 отслеживания угла поворота стенда, электрически связанное с электроизмерительной аппаратурой 8, гидроаккумулятор 22 с

запорным клапаном 26, ограничительные клапаны 23 давления жидкости и дроссельные клапаны 24 и 25.

Стенд работает следующим образом.

Для проведения эксперимента задается положение водителя относительно центра поворота путем перемещения сиденья водителя относительно стенда и последующей его фиксации, в шинах 4 устанавливается необходимое давление воздуха, балластным нагружателем 17 создается необходимая статическая нагрузка, дроссельным краном 24 обеспечивается соответствие стенда реальным динамическим характеристикам автомобиля, включается устройство 29 отслеживания угла поворота стенда, выполненное в виде лазерной указки, на экране 28 включается светодиод, соответствующий заданному углу поворота стенда. При повороте рулевого колеса 10, связанного с распределительным устройством 21, жидкость, нагнетаемая гидронасосом 15, поступает в одну из полостей силового цилиндра 2, шток которого жестко связан со штоками гидроцилиндров 3. Под действием давления рабочей жидкости в силовом цилиндре 2 перемещаются штоки гидроцилиндров 2 и 3, вытесняя жидкость из гидроцилиндров 3 в гидроцилиндры 6 поворота стенда, которые с помощью механизма 18 поворота стенда осуществляют его поворот в ту или иную сторону. С помощью ограничительных клапанов 23 происходит регулирование давления жидкости в магистралях, дроссельным клапаном 25 изменение кинематических характеристик рулевого управления. Данные с датчиков 27 поступают на электроизмерительную аппаратуру 8, где происходит их анализ и обработка. Поворот стенда осуществляется до момента, когда луч лазерной указки 29 совпадает с включенным светодиодом на экзаре 29.

Таким образом, в предлагаемой конструкции стенда обеспечивается исследование кинематической характеристики испытуемого рулевого управления в широких пределах, влияние места водителя на управляемость автомобиля и на психофизиологические затраты водителя на управление.

Стенд для испытания рулевого управления, содержащий раму с закрепленным на ней посредством опор мостом с колесами с переменным давлением, балластный нагружатель моста вертикальной нагрузки, гидросистему испытуемого рулевого управления и

электроизмерительную аппаратуру, отличающийся тем, что он снабжен гидравлической системой поворота стенда, механически связанной через механизм поворота со стендом, устройствами, задающими угол поворота стенда, и устройством отслеживания угла поворота стенда, электрически связанным с электроизмерительной аппаратурой, а сиденье водителя выполнено перемещающимся и установлено на раме стенда.

Проанализировав данную работу можно сделать следующие выводы.

Стенд для испытания рулевого управления автомобиля, содержащий раму с балластным нагружателем и закрепленным на ней посредством опор мостом с шинами с регулируемым давлением воздуха, систему гидравлического усилителям испытуемого рулевого управления, электроизмерительную аппаратуру, снабжен гидравлической системой, обеспечивающей поворот стенда, механически связанной через механизм поворота со стендом, устройством, задающим угол поворота стенда, и устройством отслеживания угла поворота стенда, электрически связанным с электроизмерительной аппаратурой, а сиденье водителя выполнено перемещающимся и установлено на раме стенда.

Список исполоьзованной литературы:

1. Александров А. Техническое нормирование труда на автотранспорте: Учебник для ВУЗов/ А.Александров. -М: Транспорт, 2000.-168с.;
2. Манусаджянц О.И. Автомобильные эксплуатационные материалы: Учебник для вузов/ О. И. Манусаджянц.- М. «Транспорт» 2001.-441с.;
3. Шугуров Л. М. Автомобили страны советов: учебник для втузов/ Шугуров Л. М.- М.: «Издательство ДОСААФ» 2000.-213с.;
4. Гмурман В. Руководство к решению задач по теории вероятности и математической статистике / Гмурман В. -М: Высшая школа, 2001.-97с.

* * *

УДК 635

МАЛИНАНЫ ӨСТҮРҮҮ АГРОТЕХНОЛОГИЯСЫН ҮЙРӨНҮҮ
ОБУЧЕНИЕ АГРОТЕХНОЛОГИИ ВЫРАЩИВАНИЯ МАЛИНЫ
TRAINING AGRICULTURE OF RASPBERRY REDUCTION

Таалайбек кызы А.
ЖАМУ, Табигый -техникалык факультет,
Б-1-1-13 тайпасы,
Жетекчиси: Б. Ж. Жээнбекова

Аннотация: *Кийинки убактарда тамак – аш катары колдонулуучу маданий өсүмдүктөр жана алардын негизинде даярдалган азыктарды колдонууга кызыгуу арбын. Калктын маданий өсүмдүктөргө кызыгуунун себеби, аларды колдонууда кошумча терс таасир пайда кылбай, организмге жеңил таасир көрсөтүүчү биологиялык активдүү заттардын болушу, ошондой эле ууландыруучу заттын аздыгы. Демек, биз маданий өсүмдүктөрдү өстүрүү технологиясын үйрөнүүдө, экологиялык жактан таза, сапаттуу жана экономикалык жактан киреше келтире турган азыктарды өндүрүп, жергиликтүү калкка жайылтуу.*

***Аннотация**: В следующий раз, используется в качестве культурной пищи, подготовленный на основе растений и их продуктов используют большой интерес. В дополнение к использованию интерес населения, культурных растений, так как они не оказывают негативного влияния, которые влияют на организм может легко быть биологически активными веществами, а также с низким содержанием токсичных ингредиентов. Таким образом, мы должны научиться культурной технологией производства сельскохозяйственных культур, качество, экологически и экономически жизнеспособной производить продукты, которые могут получить прибыль, распределение местного населения.*

***Annotation:** Next time, used as a cultural food, prepared on the basis of plants and their products use great interest. In addition to using the interest of the population, cultivated plants, since they do not have a negative effect that affect the body can easily be biologically active substances, and also with a low content of toxic ingredients. Therefore, we*

must learn the cultural technology of agricultural production, quality, environmentally and economically viable to produce products that can profit, the distribution of the local population.

Ключевые слова: *суперфосфат, малина, фермеры, посадка, вредители, агротехника*

Ачкыч сөздөр: *суперфосфат, малина, фермер, көчөт, зыянкеч, агротехника*

Key words: *Superphosphate, raspberries, farmers, planting, pest control, agronomics*

2015-жылдын баштап Жалал-Абад, Чүй, Баткен, Ош *облустарында малина өстүрүлүп,* фермерлери гектарлап өндүрүп, долларлап киреше алып жатканы баарыбызга ачык айкын. Айыл жергесинде бардыгы үй-бүлөөсүн камсыздоо иретинде эрте жаздан кеч күзгө чейин дыйканчылык менен алек. Малина өстүрүшүп, күнүмдүк оокатын таап келери жана да малинадан жашоо шарттары жакшырып, жакшы пайда алып жаткандыгы белгилүү. Алгач тигип баштаганда малинаны өстүрүү технологиясын жергиликтүү калк жакшы өздөштүрө албай келишкен. Азыркы убакта малина өстүргөндө калктын 65 пайызы өстүрүү технологиясы жакшы өздөштүрүп, жолго сала алынган барыбызга белгилүү. Биз сөз кылып жаткан малина – көп жылдык бадал түркүмүнө кирген өсүмдүк. Көлөкөнү көп жактырбайт, жарыкты сүйөт. Кышкысын суукка чыдамдуу. Эгер жер үстүндө калың кар болсо, ал –30 градустан ашык суукка да туруштук бере алат. Күзүндө эки жылдык сабактары жашоосун аяктайт. Анын ордуна жаңы жаш сабактары чыгат. Ал эми бир жылдык жаңы жаш сабактары экинчи жылы түшүм берет. Эскисинин ордун жаңы сабактардын алмаштыруусу 10 жылга чейин улантылат. Бирок 13-15 жылдан соң түшүм бербей калат [1].

Изилдөөнүн максаты: малинаны өстүрүү технологиясын үйрөнүү менен аны жергиликтүү калкка жайылтууну жана экономикалык жактан эффективдүү экологиялык жактан таза, азык-түлүктөрдү өндүрүп, элге жеткизүүнү сунуштоо.

Изилдөө объектиси: Жумаев Мамасали фермерден малинаны өстүрүү технологиясын үйрөнүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Интернет булактарынан жана илимий –популярдык адабияттардан малинаны өстүрүү технологиясын үйрөнүү жөнүндө материалдар менен таанышуу, топтоо.
2. Фермерлерден малинаны өстүрүү технологиясын үйрөнүү.
3. Жергиликтүү калкка малинаны өстүрүү тенологиясын үйрөнүүнү сунуштоо.

Изилдөөнүн теориялык базасы: илимий адабияттар, семинар, конференциядагы материалдар, илимий макалалар, интернет булактардан алынган материалдар, фермерлердин кеңеши колдонулду.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн этаптары:

1. Акыркы 2010-2016 – жылдардагы адабият булактарын салыштыруу, өстүрүү технологиясы боюнча материал топтоо, изилдөө методдорун аныктоо.

2. Тажрыйбанын негизинде изилдөө иштерин жүргүзүү март-ноябрь айлары 2016-2017-жылдары.

3. Алынган маалыматтарды анализдөө, жалпылоо, жыйынтык чыгаруу, май 2017-жыл.

Изилдөө методдору: Биологиялык эксперимент, анализ жүргүзүү.

Изилдөөнүн жаңылыгы: Маданий өсүдүктөрдүн бири болгон малинаны өстүрүү технологиясы боюнча кеңири изилденген эмес.

Биз сөз кылып жаткан фермер Жумаев Мамасали 2010 – жылдан бери малинаны өстүрүп келе жатат. Ушул жыл аралыгында 15 сотик жерден 3 жылы өстүрүп, 30 сотике чейин жеткирип 2015-2016 жылдары 1 млн. таза киреше алган. Ушул жылы да улантылып өстүрүлүүдө. Бул өсүмдүктү өстүрүү агротехнологиясы боюнча сөз кылсак. Малинаны өстүрүүдө көбүнчө чанактуу өсүмдүктөрүнөн кийин өстүрсөк жакшы натыйжа берет. Малинаны өстүрүүдө эң алгач жер тилкесин тандап алуу керек. Малинаны өстүрүүгө жер тилкесин тандоодо:

- ✓ *жарык жакшы тийген,*
- ✓ *нымдуулук жетиштүү болгон,*
- ✓ *борпоң топурактуу, отоо чөбү жок жер тилкеси тандалып алынат.* Бирок 1-1,2 метр терeңдиктеги суу чыккан жерге тигүү

сунушталбайт. Себеби ашыкча нымдуулук өсүмдүктү чиритип жиберет (1-сүрөт).

Даяр болгон жер тилкесине малинаны отургузуу ыкмасы. Малинаны отургузуунун эки ыкмасы бар жазында жана күзүндө. Көчөттөрдү отургузууда көчөттөрдү бүчүрү чыкканга чейин отургузуу керек. Бул негизги талап. Түп кылып отургузууда көчөттөрдүн аралыгы 0,5-0,7 метр, ал эми удаа кеткен катардын ортосу 1,5- метр, болууга тийиш.

1-Сүрөт. Көчөттөрдү отургузуу схемасы

Көчөттөрдү отургузуп жатканда чуңкурдун диаметри 40-50 сантиметр, тереңдиги 30-40 сантиметр болот (1-сүрөт). Казылып алынган чуңкурдун жарымын жер семирткич менен *(суперфосфат 10-16 грамм, күкүрт кычкылдуу калий 20-30 грамм же 2-3 килограмм кык 1-чарчы метрге)* толтурулат да, көчөт 2-3 сантиметр тереңдикте көмүлөт.

Жаңы отургузулган ар бир көчөткө 5-6 литр суу куюп туруу керек. Отургузган көчөттү жерден

2-Сүрөт. Көчөттөрдү отургузуу жана кыркуу схемасы жогору карай 15-20 сантиметр калтырылып, калган сабак бөлүгү кыркылат *(2-сүрөт).*

Отургузуу мөөнөтү:

- *Чүй, Талас облустарында – марттын соңу, апрелдин башы.*
- *Ысык-Көл, Нарын облустарында – апрелден тарта.*
- *Ош, Баткен жана Жалал-Абад облустарында – марттан тарта.*

Өсүмдүккө кам көрүү

Семиртүү жана жумшартуу, сугаруу

Жазында жана күзүндө жер семиркичтер менен байытып туруу керек. 2-3 килограмм кык же 4-5 килограмм өсүмдүк чириндиси жетиштүү. Жайкысын 4-5 ирет топурагын бошотуп, отоосунан арылтуу зарыл. Малинаны сугарууда орто эсеп менен 4-5 жолу сугарылат. Бирок аба ырайына жараша чара көрүү зарыл. Өтө ысык учурда эрежеге ылайык жумасына бир ирет сугаруу талап кылынат [2,3.].

Малина зыянкечтери жана оорулары- малинанын оорулары көбүнчө нымдуулуктан пайда болгон дат, көк жана малина дидимелласы оорулары менен жабыркайт. Алар сабактарын, жалбырактарын жабыркатып, чиритет. Ал эми анын зыянкечтери болуп**, т**ля, күбө, коңуз – булар өсүмдүктүн негизги душмандары. Алар жаш бутакчаларын, сабагын, жалбырагын, гүлүн жешет. Зыянкеч жана илдеттер менен күрөшүүдө төмөндөгү ыкмалардын негизинде өсүмдүктү коргоп калууга болот:

- *агротехникалык коргоо ыкмалары;*
- *биологиялык коргоо ыкмалары;*
- *химиялык коргоо ыкмалары.*

Агротехникалык коргоо ыкмалары.

- *тигүүгө илдетсиз көчөттөрдү колдонуу;*
- *малинаны жакшы шамалдаган жана жарык жерлерге өстүрүү, калың жерлерин суюлтуу;*
- *жер семирткичтерди туура колдонуу же колдонуудан баш тартуу.*

Биологиялык коргоо ыкмалары.

- *кык, же атайын даярдалган компосторду колдонуу,*

Мында фермер колдонуу эрежелерин так жана туура аткаруу керек. Ошондой эле чарба жетекчиси ар бир химиялык дарылардын өзгөчүлүктөрүн билип, ошого жараша препараттарды колдонуусу дурус. Анткени химиялык дарыларды көп колдонуудан:

- *айлана-чөйрөнүн булганышы;*
- *өсүмдүктөрдүн күйүп кетиши;*
- *фермерлердин ооруга жана аллергияга чалдыгышы;*
- *өсүмдүктүн түшүмүн жогорулатып, сапатын жоготушу мүмкүн.*

Пестицид жана биопрепаратты колдонуп, илдеттерге жана зыянкечтерге каршы күрөшүүдө белгиленген регламенттерди так колдонуу зарыл [4].

Түшүмдү жыйноонун өзгөчөлүгү малинанын жемиштерин терүү маанилүү. Мөмөсү өтө бышып кетүүгө жол бербеш керек, анткени жемиштердин сапаты гана начарлабастан түшүмү да азаят. Күндүз же кечинде жыйноо керек. Шүүдүрүмдө болбойт. Көрүнүшү жакшы болуш үчүн мөмөсүн бир литрлик банкага же анча чоң эмес желим идишке чогулткан оң. Күзүндө катуу суук түшөөргө бир ай калганда малинаны жалбырагын чаап таштоо керек. 5-7 см түбүнө жеткирбей. Алынган эски жалбырактарды тазалап, талаадан чыгарып өрттөп таштоону сунуштайбыз. Анткени эски жалбыракта илдет оорулар, зыянкечтин тукумдар сакталат.

Жыйынтыктоо иретинде малинаны өстүрүү менен жергиликтүү базар экономикасын көтөрү жана кошумча киреше табууга өбөлгө түзүлөт демекчимин. Азыркы убакта Кыргызстанда жер тилкелерин иштетүү эми гана жолго коюлууда. Кыргыз калкы бакубат жашоосу үчүн өсүмдүктөрдү өстүрүү технологиясын үйрөнүү менен экономиканын өнүгүсүнө да чоң салым кошот [1].

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Звонарев Н. М. //Малина, ежевика. Сорта, выращивание. - М., 2011.- 128 б.
2. Пустырский, И.Н. // Земляника и клубника. М., 2000.-34 б.
3. Ястребов И. И. // Приусадебный сад и огород.- Фрунзе, 1990,-114 б.
4. Найзабеков Б. // Практикалык кеңштер: Бакча малинасы.- Бишкек, 2007.-52-115 б.
5. Интернет булактары: http://www.7dash.ru., http:magc-plant.ru

* * *

УДК 577 18

АНТИБИОТИКТЕР ДЕГЕН ЭМНЕ ЖАНА АЛАРДЫ КАНДАЙ КОЛДОНУУ КЕРЕК?
ЧТО ТАКОЕ АНТИБИОТИКИ И КАК ИМИ ПОЛЬЗОВАТЬСЯ?
WHAT ARE ANTIBIOTICS AND HOW TO USE THEM?

Арстанбек уулу С.
ЖАМУ, Табигый техникалык факультет
группа: В-1-14
Жетекчи: Ташматова А.

Аннотация: *Антибиотиктердин ар бири инфекциянын өзгөчө бир түрүнө жараша ар кандай таасир этет. Бардык эле антибиотиктерди колдонуунун зыяндуу жактары да бар. Бирок кээ бири башкаларына салыштырмалуу өтө коркунучтуу болот. Андыктан антибиотиктерди тандоодо жана колдонууда өтө сак болуңуз.*

Аннотация: *Интересные и различные антибиотики, инфекция затрагивает разные по ползти. Все антибиотики имеют опасность в их использовании. Но для некоторых, чем другие могут быть очень опасны. Будьте осторожны при выборе и использовании очень распространенных антибиотиков.*

Annotation: *Interesting and different antibiotics, infection affects different according to a crawl. All antibiotics have dangers in their use. But for some than others can be very dangerous. Be careful in choosing and using a very common antibiotics.*

Ачкыч сөздөр: *Антибиотиктер, инфекция, пенициллин, эритромицин, тетрациклин, левомицин, стрептомицин, сульфаниламиддер, ампициллин, вирус, инфекция, реакция, бактерия, компресс, зелёнка.*

Ключевые слова: *Инфекции, антибиотики, пенициллин, эритромицин, тетрациклин, ампициллин, левомицин, стрептомицин, сульфаниламиды, бактерии, вирусы, инфекции, реакции, компрессы, генцианвиолет.*

Key words: *Infection, antibiotics, penicillin, erythromycin, tetracycline, levomitsin ampicillin, streptomycin, sulfonamides, bacteria, virus, infection, reactions to, compresses, gentian violet.*

Антибиотик (греч. αντι – каршы + βιος - жашоо) – өсүмдүк, жаныбар жана микроорганизмдер пайда кылуучу жана микробдорду олтуруучу же анын өсүшүнө, көбөйүшүнө тоскоолдук кылуучу заттар.

Келип чыгуу тарыхы.

1928 - жылы Александр Флеминг оору чакыруучу бактерияларды изилдөө убагында нандын бетиндеги стафилакоктордун колониясын чонойтуп ал кээ бирлери жөнөкөй плесенден уулангандыгына күбө болгон. Ар бир плесендин айланасы чектелип, анын ичинде бактерия болбогондугун анын негизинде Флеминг плесень жаны антибиотик экендигин байкаган. 1929-жылы 13-сентябрда Лондон университетинде, Медициналык изилдөөчүлөрдүн чогулушунда жаны антибиотикти жарыялаган. Бирок ал жарыяланса да, медиктерди кызыктырган эмес. Эмнеге дегенде пенициллин өтө туруксуз болуп, ал кыска убакыттын ичинде сапаты бузулган.

1938-жылы Оксфорд университетиндеги окмуштуулар Говард Флори жана Эрнст Чайн таза пенициллинди ала алышкан. Көптөгөн медикоменттерди кошуунун жыйынтыгында.1943-жылы экинчи дүйнөлүк согуш убагында пенициллинди массовый өндүрүш болгон. 1945-жылы Флеминг, Флори жана Чайндарга Нобель сыйлыгы берилген.

Антибиотиктин кайсы топко кирерин, кандай ооруларга каршы колдонуларын жана тура колдонуу үчүн кандай сактык чараларын аткаруу керектигин билбей туруп, анны эч качан колдонбоңуз.

Антибиотиктерди эгерде тура колдоно билсек, антибиотиктер ото маанилүү жана пайдалуу дары болуп эсептелет. Антибиотиктер менен сульфа (сульфаниламид) дарылары бактериядан пайда болгон белгилүү бир инфекцияларга жана ооруларга каршы колдонулат.

Антибиотиктердин түрлөрү көп. Кеңири таралган, белгилүү антибиотиктерге:

- Пенициллиндер
- Ампициллиндер

- Тетрациклиндер
- Стрептомицин
- Левомицетин
- Эритромицин
- Сульфаниламиддер

Антибиотиктерди колдонуу эрежелери

1. Эгерде антибиотикти катип жана кандай ифекцияларга каршы колдонуу керектигин так билбесеңиз анда, колдонбоңуз.
2. Сиз дарылаганы жаткан инфекциялага каршы берилүүчү антибиотикти гана колдонушуңуз керек.
3. Антибиотикти колдонордун алдында анын зыяндуу жактары жана бардык сактык чаралары жөнүндө билип алганыңыз оң.
4. Антибиотиктин керектүү гана дозасын бериңиз (аны ашык да, кем да берүүгө болбойт). Дарынын дозасы айбандын оорусуна, жашына же салмагына жараша өлчөнөт.
5. Эгерде антибиотикти таблетка түрүндө ичиргенде жакшы жардам берсе, анда аны сайып берүүнүн эч муктаждыгы жок денеге дары саюуну өтө зарыл болгондо колдонуңуз.
6. Антибиотикти оорудан толук айыкмайынча же ысытма басылып, инфекциянын башка белгилери тарагандан кийин да, жок дегенде 2 кун ичирүү керек.
7. Эгерде антибиотиктин таасиринен улам тери исиркектенип кычышса, дем алуу орлосо же башка бир терс (коркунучтуу) реакция жүрсө, анда оорулуу малга антибиотикти ичирүүнү дароо токтотуп, андан кийин бул антибиотикти эч качан колдонбошу керек.
8. Антибиотиктерди өтө зарыл, башка айла жок болгон учурда гана колдонуңуз. Эгерде жөнү жок көп жана узакка пайдалансаңыз, алардын дарылык касиети жоголо баштайт.

Антибиотиктердин белгилүү бир түрлөрүн колдонуу эрежелери

1.Пенициллинге аллергиясы бар айбандарга эритромицин антибиотигин же сульфаниламид сыяктуу бактерияга каршы дарыларды колдонуңуз.

2.Пенициллин же кен таасирлүү башка антибиотик менен дарылаcа боло турган ооруларга тетрациклин, ампициллин же тар таасирлүү башка антибиотиктерди колдонууга болбойт. Кен

таасирлүү антибиотиктер тар таасилүү антибиотиктерден айырмаланып, бактериянын көптөгөн түрлөрүн жок кылып коюшкан.

3.Левомицетинди дайыма өмүргө коркунуч туудурган ич келте ооруларга гана колдонуңуз. Левомицетин күчтүү жана коркунучтуу дары болгондуктан, аны эч качан жеңил сыркоолорго колдонбоңуз, жаны туулган айбандарга да эч качан бербеңиз.

4.Тетрациклинди же левомицетинди эч качан денеге сайууга болбойт.

5.Стрептомициндин пенициллин менен аралашмасы (ампициллин жокто же инфекциялардын башка бир өзгөчө түрлөрүнө колдонулушу мүмкүн, бирок эч качан демейдеги суук тиймеге, тумоого же дем алуу жолунун кеңири таралган вирустук инфекцияларына колдонулбаш керек.

6.Стрептомицин тобундагы бардык дарылар (канамицин, гентамицин кошулуп) ото уулуу болушат. Коп учурларда алар жеңил инфекцияларга каршы сунушталып, пайдасынан зыяны көбүрөөк болот. Андыктан бул дарыларды максаттуу түрдө коркунучтуу инфекцияларга гана колдонуңуз.

7.Ампициллин сыяктуу антибиотиктер денеге пайдалуу бактерияларды кайра калыбына келтирип, денедеги бактериялардын табигый тең салмактуулугун демейдеги абалына жеткире алат.

Эгерде антибиотик жардам бербесе, эмне кылуу керек?

Кеңири таралган инфекциялардын көбүнө антибиотиктер дароо же бир-эки күндүн ичинде таасир эте баштайт. Эгерде сиз колдонуп жаткан антибиотик жардам бербесе, мунун төмөнкүдөй себептери болушу мүмкүн;

1. Ал сиз ойлогондой оору эмес. Чаташып, башка дарыны колдонуп жатышыңыз мүмкүн. Адегенде кандай оору экенин тактап билип, андан кийин туура дарыны колдонуңуз.

2.Антибиотиктин дозасы туура эмес өлчөмдө берилиши мүмкүн. Муну текшериңиз.

3.Бактериялар сиз колдонуп жаткан антибиотикти тоготпой калышы мүмкүн (демек, бул антибиотик зыяндуу бактерияларды жок кыла албайт). Бул оруну дарылоого сунуш кылынган башка антибиотиктерди колдонуп корунуз.

4.Бул оруну кантип дарылоону анча жакшы билбей жатышыңыз мүмкүн. Эгерде оорулуу малдын абалы оорлоп баратса, ветеринардык врачка жардамга кайрылыңыз.

Антибиотиктерди ченеми менен колдонуунун мааниси

Бардык эле дарыларды колдонуунун оз ченеми болуш керек. Бул айрыкча, антибиотиктер үчүн өтө маанилүү (төмөндөгү себептерден улам):

1.Уулануу жана зыяндуу реякциялар. Антибиотиктердин пайдасы да, зыяны да бар. Алар бактерияларды жок кылып тим болбостон, денеге да залакасын тийгизиши (аллергиялык реякцияны пайда кылат, денени ууландырат) мүмкүн. Антибиотиктерди жөнү жок колдонуудан жыл сайын көптөгөн айбандар өлүмгө учурашат.

2. Табигый тең салмактуулуктун бузулушу. Денедеги бактериялардын баары эле зыяндуу эмес. Алардын кээ бири дененин кадимкидей иштөөсүнө жардам берет. Антибиотиктер көп учурда зыяндуу бактериялар менен кошо пайдалуу бактерияларды да жок кылып коюшат. Антибиотик берилген жаш айбанда оздун же теeринин кычыткы инфециялары өрчүйт. Мунун себеби, антибиотиктер кычыткыны жөнгө салуучу бактерияларды да кошо кырып койгондугунда. Ошондой эле себептерден, ампициллинди же кен таасирлүү башка антибиотиктерди узак кабыл алган малдардын ичи өтүшү мүмкүн. Антибиотиктер тамак сиңирүү үчүн зарыл болгон бактериялардын кээ бир түрлөрүн жок кылып, ичегидеги бактериялардын тен салмактуулугун бузат же башкача айтканда, ичеги дисбактериозуна алып келет.

3. Дарыга туруштук берүү. Антибиотиктерди ченеми менен колдонуу эмне үчүн керек? Анткени, антибиотиктерди канчалык көп, узак колдонсо, алардын пайдалуу таасири да ошончолук азаят.

Бир эле антибиотик эч жөнү жок кайра-кайра колдонула берсе, бактерия ага көнүп калат да, акырында антибиотикти такыр эле тоготпой калат (бактерияны өлтүрө албай калат). Демек, бактериянын жаңы тукумдары антибиотикке туруштук берип калышат.

Азыр дүйнөнүн бардык жерлеринде көптөгөн коркунучтуу оорулар антибиотиктерди тоготпой калышты (аларга туруштук бере башташты). Мунун негизги себеби, антибиотиктердин жеңил илдеттерге каршы өтө көп колдонулуп жатканында.

Жеңил илдеттердин көбүнө антибиотиктерге колдонуунун эч кереги жок. Теринин женил илдеттеринин демейде суу (самын колдонуп), ыссык компресс менен же жашыл дары (зеленка) сүйкөп эле айыктырса болот. Көп учурда ич өткөктө антибиотиктер менен дарылоонун зарылдыгы жок. Алар кайра зыян келтириши мүмкүн. мындай, учурда суюктукту коп ичирип, жаш малдарга маал малы менен жетиштүү өлчөмдө, бат-бат азык берип туру керек.

Жыйынтык

Бул докладдын негизинде, антибиотиктер, адамдардын жана жаныбарлардын организмине оң таасирин гана эмес тура эмес колдонсо тез таасирин тийгизээрин билдик. Андыктан антибиотик колдоноордо медицина кызматкерлеринен жана ветеринардык-медицина кызматкерлеринен консультатция алып, андан кийин гана колдонуңуз.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Мазгов И. фармакология 1989г. Москва
2. Лазарева Д. Н. Действие лекарственных средств при патологических состояниях. М., 1990.
3. Лакин К. Н., Крылов Ю. Ф. Биотрансформация лекарственных веществ. М., 1981.
4. Лоуренс Д. Р., Бенитт П. Н. Клиническая фармакология. М., 1991.
5. Машковский М. Д. Лекарственные средства. М., 2005. Т. 1, 2.
6. Сотскар Р. С, Бандакар С. Д. Фармакология и фармакотерапия. М., 1986.
7. Федюкович Н. И. Современные сахароснижающие препараты. Минск, 1998.
8. Федюкович Н.И. Фармакология: Учебник для медицинских училищ и колледжей. — 5-е изд. — Ростов на Дону: Феникс, 2007.
9. Харкевич Д. А. Руководство к лабораторным занятиям по фармакологии. М., 1988.

* * *

УДК 633.88

ЧАЛКАН-КРАПИВА ДВУДОМНАЯ-U+RTICADIOICA ДАРЫ ӨСҮМДҮГҮНҮН НООКЕН РАЙОНУНДА КЕЗДЕШИШИ ЖАНА ЭЛДИК МЕДИЦИНАДА КОЛДОНУЛУШУ
РАСПРОСТРАНЕНИЕ КРАПИВЫ ДВУДОМНАЯURTICADIOICAВ НООКЕНСКОМ РАЙОНЕ И ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ
RASPR1:49 PMOSTRANENIYEKRAPIVYDVUDOMNAYAVHOOKENSEOIOBLAST'IISPOL'ZOVANIYINARODNOYMEDIUNE

Байышбек кызы А.
ЖАМУ, Медициналык колледжи
"Дарылоо иши "бөлүмүнүн
ЛД-2-15 тайпасы
Жетекчиси: Боркошова С.М.

Аннотация: *Бул макалада изилдөөнүн актуалдуулугу изилдөө обьектиси, предмети, максаты, милдети, күтүлгөн жыйынтык жазылды .*

Чалкан өсүмдүгүнүн Жалал-Абад облустунун Ноокен районунун айылдарында кездешүүсү берилди.Чалкан дары өсүмдүгүнүн элдик медицинада колдонулушу жана химиялык курамы айтылды .

Чалкандан даярдалган гербарийлер, тундурма , эритмелерди, кээ бир ооруударга колдонулгандыгы жана эксперименттин жыйынтыгы берилди.

Аннотации: *В этой статье показаны актуальность исследования, объект исследования, цель и предмет исследования результаты исследования.*

Растение крапива встречается во многих местах района НоокенЖалал-Абадской области.Использование растение крапивы в народной медицине показан его химический состав. Изготовление гербарий из крапивы показано использование крапивы и его настоя в виде лечения некоторых болезней. Данырезультатыэкспериментов.

Annotation: *This article shows the relevance of the study, the researchobject, purpose and object of the study, the results of research. Nettle plant is found in many places of the district Nooken Jalal-Abad oblast.The use of nettle plant in folk medicine and its chemical composition pokzalos. Manufacturing herbarium nettle and reflected the use of nettle and its infusion in the treatment of certain bolezney. Danyexperimentalresults.*

Ачкыч сөздөр: *Флора, медицина, фармакогнозия, фитотерепия, БАД, эксперимент, интернет, гербарийлер, иммунитет, аш көк.*

Ключевые слова: *Флора, медицина, фармакогенозия, фитотерепия, БАД, эксперимент, иммунитет, гербарии, интернет, петрушка.*

Key words:*Flora, medicine, pharmacjgenesis, phytherapy, herbary, internet parsl.*

I. Актуалдуулугу: Дүйнөдөгү маданий өсүмдүктөрдүн келип чыгуу борборунун бири болгон Борбордук Азия айыл чарба жана дары өсүмдүктөргө абдан бай. Өлкөбүздүн медицина тармагында өсүмдүктөрдөн дары препараттардыбиологиялык активдүү кошулмаларды алууда негизги булактардын бири флора кызмат кылат.

Жалал-Абад облустунун флорасы республикада негизги орунду ээлейт. Бул токойлор өсүмдүктөргө абдан бай. Табыйгый дары өсүмдүктөрдөн жасалган биологиялык активдүү кошулмалар, бирикмелер, тундурмалар жана ширелер адамдын организими үчүн абдан пайдалуу.

Медицинанын жетишкендигине карабастан дары өсүмдүктөр жана препараттар организимге жеңилирээк таасир этет, кошумча терс таасирлерди бербейт. Акыркы убакта дарылоонун көп түрүндө синтетикалык, химиялык препараттар терс таасирин берүүдө, кээ бир оорулар үчүн жаман абалга алып келүүдө. Элдик дарылоонун каражаты кээбир күчтүү жана эскирген оорулар үчүн байыркы элдик медицина эффективдүү таасир берүүдө.

II. Изилдөө обьектиси: Жалал-Абад облустуна караштуу Ноокен районунун айылдары: Тоскоол-Ата, Кочкор-Ата, Бүргөндү.

III. Изилдөө предмети: Фармакогнозия-фитотерепияалык препараттарды туура пайдалануу.

IV. Изилдөөнүн максаты: Ноокен районунун Тоскол-Ата жаратылыш токойунун даары өсүмдүктөрүнөн (**чалкан-крапива двудомная urtika dioica**) алынуучу биологиялык активдүү кошулмалардын, тундурмалардын жана ширелердин организимге тийгизген оң таасирин изилдөө. Чалкан дары өсүмдүгүнүн экологиялык жактан таза жаратылыш аймагынан жыйноонун мезгилин, сырьёну кургатуунун жана пайдалануунун ыкмаларын үйрөнүү. Дары-дармек өсүмдүктөрүнүн ичинен чалкан дары өсүмдүгүнүн элдик медицинада кандай ооруларга дарылык касиети бар экендигин илимий медициналык жана илимий булактардан изилдеп жана интернеттен керектүү маалыматтарды жыйноо жана жазуу .

V. Изилдөөнүн негизги милдетери: Илимий элдик медициналык адабияттардан, фондук материалдарды жана нукура элдик маалыматтарды интернет булактарынан изилдөө менен темага дал келгенин алуу**.** Талаа экспедициясына чыгуу (Тоскол- Ата Кочкор-Ата, Бүргөндү айылына) жана чалкан дары өсүмдүктүн жалбырагын, тамырын жыйнап, гербари жасоо жана тамырын жалбырагын кургатып, элге сунуштоо.

VI. Практикалык мааниси:1. Изилдөөнүн жыйынтыгында теориялык-практикалык жактан адамзаттын организимине зарыл болгон, биокошулмалардын тундурмалардын, кайнатма ширелердин жана биопрепаратардын даярдалуусу жана пайдалануусу жөнүндө медицина багытындагы студенттерге жана жалпы элге сунуштоо

Чалкан-крапива двудомная Urtica dioica,Чалкандар тукуму-Urticaceae,
Дарылык сырьёсу-жалбырагы.

Чалкандын гүлдөрү бир жыныстуу, майда жөнөкөй, төрт бөлөк гул кабыгы мешок сыяактуу, бутактуу топ гүлгө топтолгон. Мөмөсү бозомтук сары жумуртка сымал жангагча гүл калканчанын ичине жайгашкан. Май-Сентябрь айларында гүлдөйт. Чалкан Кыргызстандын бардык калк жашаган жерлерде облустун нымдуу жерлеринде Арстанбап–Ата, Кара-Алма, Ноокен районунун

айылдарында бактардын арасында, арыктын бойлорунда отоо чөп катары жолугат.

Даярдоо:

Чалкандын жалбырактарын гүлдөгөн мезгилинде жыйнашат. Көбүнчө чалканды чаап же кыркып салышат да, соолутушат, дүүлүктүргөн ачуусу жоголгондо жалбырактарын кол менен сыйрып алууга болот. Сырьёнун жакшы желдеткичи бар тунуке чатырлардын же бастырмалардын алдына кагазга же кездемеге жука кылып жайып кургатышат. Күнгө кургатууга болбойт, анткени жалбырактары оңой майдаланылат.Жалбырактын борбордук тамырчалары жана жалбырак саптары упурап сына баштаганга чейин кургатылат.[1]

Химиялык курамы: Жалбырактары витаминдерге бай С, К, В2 витаминдери, каротин (А-провитамин) понтотен кислотасы, органикалык кислоталар, өзгөчө кумурска кислотасы, хлорофилл, ашаткыч заттар, уртицин-гликозиди, гистамин, азоттуу негиздердин тактары, фловоноиддер, микроэлементтер, ситостерин, мом жана темир туздары көп.

Колдонуу: Суудагы демдемеси жана суюк экстрак түрүндө ички органдардан кан акканда кан токтотуучу препарат катары колдонулат. Чалканды кан токтотуучу таасири анда К витамини болушу менен шартталат. Жалбырактары поливитаминдүү чөп кошулмалардын курамында жана ошондой эле "аллахол" препаратынын курамына кирет. Чалкан теринин (жараны айыктыруучу жана заттардын алмаштыруусун жакшыртуучу дары катары колдонулат. Чалкан ошондой эле организимде темир жетишсиз болуп анемия менен ооруганда жана ичеге-карын ооруларында да пайдаланылат.[4]

Демдөө ыкмасы:

Бир чоң кашык майдаланган жалбырагын бир стакан кайнак сууда 25 минут демдеп, кийин оoздун ичин чайкоого болот. Чалкан кандын уюу деңгээлин жогорулатып гемоглобулиндин санын көбөйтөт жана **кандагы канты** азайтат. Мындан тышкары заара кубалоочу, жаратты бат айыктыруучу, организимди чыңдоочу касиетке ээ.

Чачка кам көрүү жана төгүлүүнүн алдын алыш үчүнчалкандын кургатылган жалбырагын 6 аш кашык алып, үстүнө 1 литр сууга кайнтып тундуруп алып чачты жууса болот. Жумасына 2 жолу жууганга болот жана мыкты натыйжаны берет. **Баалуу азык** жаш жалбырагынан жана жаш бутактарынан щи даярдап, жалбырагынан

салат жасаса болот.**Чалкандан салат:** жалбырагын жууп, ачуу дамы кетиши үчүн 30 мүнөт муздак туздуу сууга чылап коюу зарыл. Анан жалбырактарын туурап салат катары колдонсо болот**. [2]**
Даярдоо: Жалбырактарын 5 минута кайнак сууга салуу кажет. Андан соң чыгарып алып майдалап тууроо керек.

Илимий теманын үстүндөгү экспедиция.

Жетекчибиз Боркошова Сабира Муктаровна менен биргеликте 2017-жылы март, апрель айларында ийримдеги кыздар, балдар менен чогуу илимий теманын үстүндө иштөө үчүн Тоскол- Ата, Кочкор-Ата, Бүргөндү айыл аймагын изилдеп чыктык. Бул жерден чалкандын жалбырагын, тамырын жыйнап келдик. Гербарий жасоо үчүн даярдап кургаттык. Дары чалканды медициналык колледжинин №211 канасында кургаттык.

Кочкор –Ата, Тоскол-Ата, Бүргөндү аймагындагы экспедиция.

2016-2017-жылдындагы апрель, май айында жетекчи менен биргеликте 3 студент жана мен сиңдим менен чогуу экспедицияга чыктык. Бул жерден чалкандын жалбырагын тамырын, жыйнап келдик.

62 жаштагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин медициналык колледжинин окутуучусу Токонов Тынчтыкбек агайга жүргүзүлгөн эксперимент.

Токонов Тынчтыкбек агай акыркы 2016- жылдан бери кант диабети менен ооруп жүргөн, агай буга чейин ооруканада дарыланып, бир топ дарыларды ичкен. Азыркы күндө да ичип жатат, агайдын кандагы

кантын нормасы 13-8 кийин 14-7 болгон. Ал эми азыркы учурда чалкандан даярдалган тундурманы ичип жатат.

17 жаштагы Жалал-Абад облустунун Ноокен районунун Бүргөндү айылынын тургуну Байышбек кызы Айданага жүргүзүлгөн эксперимент.

Менин бир тууган синдим Байышбек кызы Айдананын чачы калың кайратуу эле жакынкы аралыктан бери төгүлө баштаган. Теориялык билимдин негизинде синдиме чалкандан тундурма жасап бердим, жумасына 2жолу тундурма менен чачын жууп, чачы төгүлбөй калды, эң сонун натыйжа берүүдө.

15 жаштагы Жалал-Абад облустунун Базар-Коргон районунун тургуну Алимова Элизагаэксперимент.

Байкемдин үйүнө 2016-жылдын 5-апрелинде конокко барсам синдим аябай ооруп температурасы көтөрүлүп жатыптыр, мен анын колундагы сыздоок экенин көрдүм да, бак ичиндеги жаңыдан чыга баштаган чалкандан үзүп келдим, андан соң аны жууп алган билимиме таянып, чалкандан жанчып жаратына бинт менен таңып койдум, бат эле 3-4күн ичинде айыгып калганын билдирди.

Изилдөөнүн жыйынтыгы:

1.Жалал-Абад облустунун Ноокен районунун аймагынан жыйналган чалкан дары өсүмдүгүгүнөн биокошулма, тундурма бирикмелер даярдалып жана гербарийлер жасалды.

2.Чалкандан алынган биокошулма, тундурма бирикмелердин кайсыл ооруга жардам берерин, жана колдонорун билип, кант диабетине, тери жарат оорусуна (сыздоок) күнүмдүк тамак ашта салат катары, чач түшө баштаганда, организимге оң таасирин кайсыл учурда көрсөтөрүн илимий жактан изилденип сунушталды.

3. Ар бир адам өзүнүн ден-соолугу үчүн абдан жакшы кам көрүүсү зарыл, ар дайым эле дары препараттарды колдонуу бир жагына оң таасир берсе, экинчи жагына терс таасир бериши мүмкүн.

4. Ошондуктан чалкан дары өсүмдүгүнөн алынган тундурма, бирикмелерди, салаттарды ар бир инсан өзүнүн ден-соолугун сүйсө, жогоруда көрсөтүлгөн ыкма боюнча үй шартында оңой даярдап колдонсо болот. Табияттагы дары чөптөрдөн алынган биологиялык активдүү кошулмалардын организим үчүн туура пайдаланса, эч кандай терс таасири жок. Сиздер үчүн биздин сунушубуз жакшы натыйжа берет деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттардын тизмеи:

1. Алимбаева П. К.Нуралиева Ж.С "Дартка дабаа өсүмдүктөр". Бишкек 1991-жыл 128. 41-42-43бет.
2. Давлетмуратов .С. Утенияазов К. Лекврственная растения в Каракалпакии, применяемые в научной медицине Нукус (Каракалпаки) "Каракалпакстан" 1990 г. стр.34 – 35-36 стр.
3. Кыргызстандан чыккан гезит-журналдар Супер ИНФО 15- бет.
4. Кузнецова М.А. Рыбачук И.З.Учебная литература Фармакогнозия 1 часть 228 стр.239-240-241-242-243

* * *

УДК 576 89

АНТИПАРАЗИТАРДЫК КАРАЖАТТАРДЫН ТААСИРИНИН ЖАНА КОЛДОНУУСУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ВОЗДЕЙСТВИЯ АНТИПАРАЗИТАРНЫХ ВЕЩЕСТВ
FEATURES OF USE AND EFFECTS OF ANTIPARASITIC SUBSTANCES

Беркулов Э.
ЖАМУ, Табигый техникалык факультет
Гр: В-1-14
Жетекчиси: Ташматова А.

Аннотация: *Кыргызстанга алынып келинген жаны антипаразитардык дарылар алып келинген дарылар менен тааныштыруу жана аларды ветеринариялык иште колдонуунун принциптерин түшүндүрү камтылды.*

Аннотация: *Произведено ознокомление с использованием с новопривезенными в Кыргызстан новыми антипаразитарными препаратами, и методами их использования в ветеринарии.*

Annotation: *Introducing new antiparasitic medicines that transporting to Kyrgyzstan and theit using in veterinary.*

Ачкыч сөздөр: *Антигельминттер, афсорбция, некроз, дезинфекция, фармакодинамика, паразитардык, инвазиялык, экстенс*

эффектүүлүк, интенс эффектүүлүк, физиологиялык процесс, аноэроб, ректалдык, дегельминтизация, эпизоотия.

Ключевые слова: *Антигельминты, некроз, афсорбция, дезинфекция, фармакокинетика, паразитарные инвазии, физиологические процессы, дегельминтизация, эпизоотический, рекатальный, аноэроб, экстенс эффективный, интенс эффективный.*

Key words: *Anthelminthes, necrosis, absorption, disinfection, pharmacokinetics, parasitic infestations, physiological processes, dehelminthization, epizootic, recatal, anaerobic, extensive effective, intensively effective.*

Мителерге каршы дары каражаттары

Антигельминттик каражаттар (анти-каршы, гельминт-курт) деп малдын организмин мите курттардан арылтуу максатында колдонулуучу дары заттары аталат. Ветеринарияда мите курттардын тузулушунун жана биологиясынын өзгөчөлүктөрүнө, ошондой эле мителик кылуучу ордуна жараша ар кандай фармакодинамикага жана мителерди кыруу жөндөмүнө ‘neħrey’ дары заттары колдонулат.

Антигелминттердин таасир беру механизми дагы эле толук изилденип бүтө элек. Муну табигый көрүнүш катары эле карасак болот, себеби колдонулуучу дары заттары түркүн жана мите курттардын биологиялык өзгөчүлүктөрү дагы ар башка. Дарылардын мите курттарга каршы эн бир баалуу тасирлерин ḃу бири болуп шартталган же тандалган адсорбация менен мите курттун денесинде некрозду пайда кылып же митени айрым бир физиологиялык тутумунун дарыга өтө сезгичтиги. Мындай таасирдин түрүнүн баалуулугу мите курттун физиологиялык процесинин оз убакытка эле иштен чыгып калышы анда кайтарылгыс өзгөрүүнү пайда кылат же өлүмгө алып келет. Ушундай тасир берүүчү көптөгөн уу дарылар кандайдыр бир деңгээлде малга дагы жагымсыз таасир тийгизет. Ошондуктан мындай учурда эффективдүүлүгүн жогорулаатуучу жана жагымсыз таасирин азайтуучу бардык шарттарды так колдонуу талап кылынат. Көп сандаган анти гелминттиктер нерв-булчуң процесинин тескелүүсүн бузат. Мисалы курамында сантонин, ареколин бар дарылар тасма курттарда узакка созулган наркотикалык абалды, ал эми жумуру курттарда параличти пайда кылуучу дуулугууну жаратат.

Белгилүү бир убакыттан соң мите курттардын айрым бир бөлүгүнүн жашоо тиричилиги кайра калыбына келет. Эгер ушул убакыттын ичинде ичинде мите курттарды организмден чыгаруу чаралары өз убагында жүргүзүлсө, анда дезинвазия эфективдүү аткарылган болот.

Акыркы жылдары мите курттардын өзүнчө бир кубаттуулук же пластикалык процесстерин бузуучу атайын антигельминттер синтезделүүдө (анаэроб дем алуусун бузуу, гликолиздин ырааттуулугун бузуу, ферменттик процесстерди начарлатуу жана башка)

Мителерге жагымсыз шарт түзүү менен, айрым бир антигельмиттиктер аларды өлүмгө дуушар кылса, экинчилери шал кылат, үчүнчүлөрү катуу дүүлүктүрөт жана башка ушул сыяктуу. Ар кандай фармакодинамикадагы каражаттар белгилүү бир митенин түрүнө гана так таасири бар.

Дары заттарынын антигельмиттик таасири түркүн даражада байкалат. Кайсы бир антигельминттиктер организмди мителерден толук арылтса, айрым бир антигельминттер толук арылта албайт. Ошондуктан тигил же бул дарынын эфективдүүлүгүн төмөнкүдөй кылып эсептөө кабыл алынган: экстенс эффектүүлүк (ЭЭ) тигил же бул мите курттардан толугу менен арылган малдын пайызы; интенс эфектүүлүк (ИЭ) – организмден чыгарылган мителердин, жумурткалардын, личинкалардын, санынын организмдеги баштапкы абалындагы бардык санына болгон катышынын көрсөткүчү.

Мындан тышкары, мите курттардын бөлүнүп чыгуу көрсөткүчү дагы колдонулат, бул мите куртардын кандайдыр бир деңгээлден чыгып кетүүсү байкалган малдардын пайызы.

Малдар үчүн уулуу эмес антигельминттер жок. Көпчүлүк учурда дары каражаттарынын антигельминттик дозасы азыраак денгээлде ууланууну пайда кылат жана ошондой эле аййрым бир учурда дары уулуу да болушу мүмкүн.

Дарынын касиеттеринин ичинен анын ээрүү даражасы, синуусу жана органикалык заттарга туруктуулугу эң чоң мааниге ээ. Дарылардын сууда жакшы ээрүүсү тамак сиңирүү органдарындагы мите курттар менен күрөшүүдө жагымсыз фактор болуп эсептелет, себеби мындай шартта дары затын мите курт дагы, ичеги дагы өзүнө сиңирип алат. Ал эми айрым бир учурда дары заты мите куртка караганда ичегиде көбүрөөк сиңиши мүмкүн.

Антигельминттик каражаттар мите куртардын анатомия биологиялык өзгөчөлүктөрүнө жана алар кайсы тайпага тийешелүү экендигине жараша таасир берет. Антигельминттик каражаттар малдын түрүнө жараша ар кандай уулуу таасирге ээ болгондуктан, аларды тандоодо малдын түрү дагы чоӊ мааниге ээ болот. Мисалы, тооктор үчүн уулуу болгон төрт хлорлуу комуртек иттер үчүн дагы анча уулуу эмес, ал эми койлорго берүүгө өтө этият болуу керек болсо, уйларга берүүгө болбой. Мындан тышкары, бир эле мите курттун тирүү малдын бир түгүндө оӊой эле дарыланса, башка бир түрүнө кыйындыкка турат. Мисалы, мышык менен иттин аскаридоз сантонин 70-90% эффективдүүлүктү берсе, түлкүлөрдүн аскаридозунда 40-50% гана эффективдүүлүктү бере алат.

Малды дарылоодо мите курттар жайгашкан чөйрөөдө антигельминттердин концентрациясы мителерди ишеничтүү жок кылууга жетишээрлик болуусу зарыл. Ошондуктан дарыны тандоодо анын дозасы жана колдонуу формасы белгилуу бир даражада мителердин жашаган жери менен шартталат. Ичегинин ичинде жайгашкан мителерге таасир этуу кыйын, ал эми мителер бордо, дем алуу органдарында, өзгөчө мээде, булчуӊ этте, тутумдаштыргыч ткандарда жайгашса аларга таасир этүү өтө татаал. Мителер бир эле учурда коп сандаган малдарды жабыркаткандыктан, аларды дарылоо жалпы түрдө жүргүзүлөт. Бул чараларды мүмкүн болушунча эффективдүү болуп, мал озу дарылоодон азырак жабыркашы мүмкүн үчүн дарыны колдонуу эрежеси так сакталышы керек.

Дарыларда берүүнүн ыкмаларын жана формалары мите курттар менен болгон ооруударда чон мааниге ээ. Дарылар оозу аркылуу порошок, таблетка, дроже, суспензия, эритме, тоют менен, капсула түрүндө зонддун жардамы менен берилет. Мите курт жоон ичегиде жайгашкан учурда айрым бир дарылар ректалдык жол менен берилет, ал эми мителер ткандарда болсо дары булчуӊ этке сайылат.

Антигелмиттиктер бир баш малга өзүнчө жана көп баш малга чогуу дагы колдонулат. Жакшы эрибеген дарылар үчүн алардын кандай көлөмгө чейин майдаланышы жана ичегиде канчалык денгээлде текши жайгашкандыгы чоӊ мааниге ээ. Мындай дарыларды эмульсия түрүндө берсе жакшы эффект болот. Антигелминттерди беруунун ырааттуулугу дарынын өзүнө жана ал ооруга жараша болот. Мите курттар тоют сиӊирүү органдарында жайгашса, дарыны бир же

эки жолу беру жетиштүү, ал эми мителер ткандарда жайгашкан учурда коп ирет берилет. Бир дозаны болуп берүүдө мал аны жакшы көтөрөт, ошондой эле айрым учурда эффективдүүлүгү да жогорулайт. Антигелминттик каражаттар түзүлүшү боюнча да, касиети боюнча да ар башкача болушат. Айрым бирлери антигелминттик катары гана белгилүү болсо, айрым бирлери кошумча касиетке ээ. Көпчүлүк антигелминттиктер көптөгөн мителерге таасир берет бирок ар кандай деңгээлде.

Малдарды дегельминтизациялоонун жыйынтыгында ылаңдын бардык белгилерин жоголуп, тоют сиңирүүсү жана зат алмашуусу жакшырып, мунун жыйынтыгында кунардуулугу жогорулайт.

Профилактикалык дегельминтизациянын эпизоотияга каршы чараларды өткөрүү планын негизинде жөргүзүү зарыл.

Инвазия пайда болгон учурда диагноз аныкталаары менен дарылоо дегельминтизациясына киришүү керек. Андан соң колдонулган дары каражатынын экстенс инвазиясын жана интенс инвазиясын аныктап, эгер муктаждык болсо дарылоону кайталап өткөрүү керек.

Профилактикалык дегельмитизация – бул план менен өткөрүлүүчү иш чара, ал эми дарылоо аргасыздан жасалуучу иш.

Инвазия көпчүлүк учурда мал жайтка чыккан маалында – жайында, бир аз азыраак куз жана жаз мезгилдеринде пайда болуп, мэзгилдик мүнөзгө ээ.

Жыйынтык: Бул докладдын негизинде антигелмиттиктердин паразиттерге, инвазиялык ыландарга эффективдүү таасир берип жаныбарлар арасында ыландардын азаюусуна жардам берет экендигин түшүндүк.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Балткайс Я. Я., Фатеев В. А. Взаимодействие лекарственных веществ. М., 1991.
2. Бароян Р. Г. Клиническая фармакология (для акушеров, гинекологов). М., 1997.
3. Белоусов Ю. Б., Моисеев В. С, Лепахин В. К. Клиническая фармакология и фармакотерапия. М., 1993.
4. Кевра Н. М. Растения против радиации. Минск, 1993.

5. Кукес В. Г. Клиническая фармакология. М., 1991. Курбат Н. М., Станкевич П. Б. Рецептурный справочник врача. Минск, 1998.
6. Курлович Л. Д. Основы фармакологии (практикум). Минск, 1997.
7. www.wikipedia.org

* * *

УДК 619

ЖАНЫБАРЛАР ЖАНА АДАМДАР АРАСЫНДАГЫ БРУЦЕЛЛЕЗДУН ЖУГУУ ЖОЛДОРУ, САКТАНУУСУ ЖАНА КАРШЫ КҮРӨШҮҮ СТРАТЕГИЯСЫ
ПУТИ ЗАРАЖЕНИЯ БРУЦЕЛЛЕЗОМ МЕЖДУ ЖИВОТНЫМИ И ЧЕЛОВЕКОМ ПРЕДОХРАНЕНИЕ И СТРАТЕГИЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ БОЛЕЗНИ
WAYS OF TRANSMISSION OF BRUCELLOSIS BETWEEN ANIMALS AND HUMANS AND PROTECTION STRATEGY TO COMBAT THE DIEASE

Жумабеков А.
ЖАГУ, Табигый техникалык факультет
группа: В-1-13
Жетекчиси: Исмаилов К.

Аннотация: *Бул докладда бруцеллез оорусунун маалыматы жана азыркы учурдагы Жалал-Абад обласындагы эпизоотологиясы. жана ага каршы колдонулуучу био препараттарды пайдалануу жактары кеңири камтылды*

Аннотация: *В докладе привидены эпизоотологические ситуации и ваксинации бруцеллеза на территории Жалал-Абадской области.*

Annotation: *In the report, ghost epizootic situations and waxing of brucellosis in the territory of the Jalal-Abad region.*

Ачкыч сөздөр: *Эпизоотия, Эпидемия, КБР, аборт, дезинфекция, серология, бурсит, абсец.*

Ключевые слова: *Эпизоотия, Эпидемия, КБР, аборт, дезинфекция, серология, бурсит, абсец.*

Key words: *Epizootic, Epidemic, CBD, abortion, disinfection, serology, bursitis, abscess.*

Кыргыз Республикасында бруцеллез айылчарба малдарынын жана үй айбандарынын дээрлик бардык түрүндө катталууда. Өзгөчө бодо жана майда малдардын бруцеллезу – эпизоотологиялык жана эпидемиологиялык чоң мааниге ээ. Жалал-Абад, Баткен, Ош облустарында, элдер арасында жана жаныбарларда оорунун жогорку деңгээли байкалууда. Өзгөчө копту абалды, ооруган адамдардын 25% балдар жана 18-ге чейинки өспүрүмдөр түзгөндүгү жаратууда. Ушуга байланыштуу бруцеллез менен күрөшүү үчүн, жаңы ыкмаларды жана каражаттарды издөө ветеринардык илимдин жана жалпы коомдун актуалдуу проблемасы болуп калууда.

Түзүлгөн кырдаалга байланыштуу, бруцеллез чыгатурган очокторду алдын алуу жана аны жок кылуу үчүн натыйжалуу иш-чараларды уюштурууда, эфективтүү иш алып бару керектиги келип чыкты.

Бруцеллез (лат. brucellosis) - жаныбарлардын жана адамдын нерв, жүрөк-кан тамыр системасын жана сөөк-муундарын жабыркатуучу жугуштуу оору. Бруцеллёзду бруцелла уруусундагы бактериялар козгойт. Ал сырткы чөйрөнүн таасирине (суукка) туруктуу келет.Азыр бруцеллёз социалдык уй-булолук ооруга айланып жатат, жылына 4,-4,5 мин киши ооруйт, бул тукумсуздукка алып келип, калктын генофондуна терс таасирин тийгизуудо

Бруцеллездун козгогучу болуп Brucella уруусуна кирген микроорганизмдер эсептелет. Эл аралык классификация боюнча Brucella уруусу өз алдынча алты түрдөн турат. B. melitensis түрү - кой-эчкилерде, B. abortus - бодо малда, B. suis – чочкодо, B. neotomae – чөлдөгү бадал келемишинен табылган. B. ovis түрү кочкорлордон, ал эми B. canis – иттерден бөлүнүп алынган. Бул бруцеллездун 6 түрүнүн ичинен, адам баласы үчүн 3 түрү, атап айтканда B. melitensis, B. abortus, B. suis чоң коркунучту туудурат.

Адам баласына жана жаныбарларга өзүнүн патогендүүлүгү боюнча - B. melitensis түрү чоң мааниге ээ.

Мындан сырткары бруцеллалардын түрлөрүнүн бир жаныбардан экинчисине өтүшү да эпизоотологиялык белгилүү бир мааниге ээ. B. melitensis түрүнүн кой-эчкиден уйга, чочкого

өткөндүгү, B. suis түрүнүн – чочкодон эчкиге жана койго өткөндүгү аныкталган.

Бруцеллалар - шар, таякча сымал формада болушат. Алардын шар формасындагысынын чоңдугу 0,3-0,6 мкм, ал эми таякча сымалдары 0,6-2,5 мкм болот. Бруцеллалар сырткы чөйрөдө туруктуу болушат.

Бруцеллаларды кайнатканда жана дезинфекциялык көптөгөн каражаттардын таасири астында өлүшөт.

БРУЦЕЛЛЕЗДУН ДҮЙНӨДӨ ТАРАЛЫШЫ

Азыркы учурда бруцеллез жаныбарлар арасында Жер ортолук деңиз бассейниндеги өлкөлөрдө, Кичи Азияда (Турция, Иран), Түштүк, Түштүк-Чыгышта (Индия, Лаос) жана Борбордук Азияда (Казахстан, Кыргызстан), Африкада, Борбордук жана Түштүк Америкада (Мексика, Бразилия, Чили, Парагвай, Гватемала, Колумбия) кеңири тараган.

Ошол эле учурда Европада, Англияда, Данияда, Германияда, Финляндияда, Швецияда, Норвегияда, Швейцарияда, Чехословакияда, Румынияда, Австралияда жана Японияда бул ооруну айыл чарба малдарынын арасында толугу менен жок кылууга жетишишкен. Болгарияда, Югославияда бруцеллезго каршы жеткиликтүү иштер жасалууда, ошонун натыйжасында ылаң айрым региондордо гана сейрек катталууда.

АДАМДАР ЖАНА ЖАНЫБАРЛАР АРАСЫНДАГЫ БРУЦЕЛЛЕЗДУН КОЗГОГУЧУНУН НЕГИЗГИ ЖУГУУ ЖОЛДОРУ ЖАНА ӨТКӨРҮҮ ФАКТОРЛОРУ

Өткөрүү жолдору

Контакттуу (жандыктарга же алардан алынуучу продукцияларга контакт болгондо - жабыркаган же жабыркабаган тери аркылуу).

Контакттуу жана ооз аркылуу (оозго бруцелла менен булганган кир колду салганда ж. б.).

Алиментардык (жетиштүү кайнатылбай даярдалган – сүт, каймак, быштак, брынза жана эт азыктарын колдонгондо).

Аба-чаң аркылуу (бруцеллалары бар - жүндү, терини иштеткенде, мал сарайларды тазалоодо, лабораторияда бруцелла культурасы менен иштеген учурда ж. б.).

Өткөрүү факторлору

Аборт болуп өлүү түшкөн күмөн, анын чөбү, каканак суусу жана Сырткы чөйрөнүн булганган объектилери - кык, төшөлгө, топурак, турмуш тиричиликте жана өндүрүштө колдонулуучу шаймандар.

Мал чарбасынан алынуучу продукциялар: сүт жана сүт азыктары, эт жана эт азыктары, жүн, тери ж. б.).аркылуу

Бодо малдагы бруцеллездун белгилери

Уйлардын бооз мезгилинин экинчи жарымында музоо салышы бруцеллездун белгиси болуп эсептелет. Ылаң чоң малдар арасында негизинен аборт кылган уйдан чыккан нерселер аркылуу тарайт (аборт болгон күмөн, эмбриондун суюктугу жана жатындан чыккан нерселер аркылуу). Мал тууганда бөлүнүп чыккан нерселерде абдан көп сандагы жугуштуу бактериялар топтолуп кошо бөлүнүп чыгышат. Ылаң өтө жугуштуу жана соо малдарга ооруган малдан тез эле жугуп бат эле жайылат. Ылаңга чалдыккан мал адата бир эле жолу музоо салат, калган учурда кадимкидей эле тууй берет. Бирок ал уй ылаңды алып жүрүүчү жана таркатуучу болуп кала берет.

Кой-эчкидеги бруцеллездун белгилери

Майда малдагы бруцеллездун клиникалык негизги белгиси болуп койлордун козу салышы эсептелет. Ылаңдан таза эмес оторлордо мындай патологиялык көрүнүш туут бүткөндөн кийин деле байкалат.. Мындай оторлордон жаш токтулардын абортту көп байкалат. Ылаңга чалдыккан кой-эчкилер козгогучту алып жүрүүчү болуп кала беришет, ошол эле учурда козгогучту сүтү менен жана тууганда жатындан бөлүнүп чыккан нерселери менен кошо бөлүп чыгара беришет. Ылаңдаган эчкинин сүтүндө Бруцеллдин концентрациясы, койдукуна караганда жогору болот. Клиникалык диагностиканын орду - кой-эчкидеги аборт болгон учурларды убагында аныктоодо, патматериалдарды, жана кандын сары суусун серологиялык, бактериологиялык изилдөө үчүн өз убагында текшерүүдө турат. Мындан сырткары майда мал кармаган фермада аборт болгон учурда, керектелүүчү механизмдер оң абалда жана дезинфекцияга колдонулуучу каражаттар өз ордунда болуусу зарыл. Аборт жасаган малды өзүнчө кармай турган жайдын болгону эпизоотиялык чоң мааниге ээ. Бул жумуштар клиникалык диагностиканын ажырагыс курамдык бөлүгү болуп эсептелет

Чочкодогу бруцеллездун клиникалык белгилери

Чочкодогу бруцеллездун мүнөздүү белгиси болуп, аборттун массалык түрдө өтүшү эсептелет. Аборт чочконун бооз мезгилинин биринчи жарымында да, экинчи жарымында да боло берет (көбүнчө 10-12 жумалык бооз мезгилинде). Мегилжиндер аборт болгон күмөндү жеп салгандыктан, бооз мезгилинин башталышында болгон аборттор байкалбай өтүшү мүмкүн. Аборт жасаган чочконун кыйналып калтырак басканы байкалып, көбүнчө жатышат. Сүткө толуп чыккан желининен 4-5 күнгө чейин сүт агат. Айрым учурларда аборттон кийин чочкодо арткы бөлүгүнүн жана буттарынын шал болгону, тери астындагы кыртышта абцесс, муундарда бурсит, гигрома пайда болгону байкалат. Каман чочколордо бруцеллезго мүнөздүү болуп орхит жана эпидидимит пайда болуп, энинин бирөө же экөө тең чоңоюп кетет.

Иттеги бруцеллездун клиникалык белгилери

Brucella canis - бруцелланын иттерге тийиштүү түрү болуп эсептелет. Иттер ылаңдаган малга же алардын продуктыларына контакт болгондо Br. abortus, Br. melitensis жана Br. suis түрлөрүн жуктурушат. Иттерге Br. abortus жана Br. melitensis түрлөрүнүн жугушу оңой деп эсептелет. Иттер, мышыктар, жапайы айбандар бруцеллалар бар материалдарды (күмөн, чөбү, каканагы) жеп - инфекцияны механикалык таркатуучулардан болушат. Br. canis иттерде аборту, орхитти, эпидидимитти жана простатитти пайда кылат. Ошол эле учурда ылаң байкалбай өтүшү да мүмкүн, ит аборт жасаганда же тукумсуздуктун белгилери билингенде гана ылаңга күмөн санашат. Br. canis адамдарга да жугат, бирок сейрек учурда.

Кочкорлордогу инфекциялык эпидидимиттин (Br. ovis) белгилери

Ылаң курч же өнөкөт формада өтөт. Курч өткөндө, кочкорлордун жалпы абалы начарлап, тоютка табити тартпайт, дененин температурасы 41- 42°С жетет жана эндин жана анын придаткасынын экссудативдик сезгенчи байкалат. Эндери 3-5 эсе чоңоюп кетет. Калта экссудаттын толгонуна байланыштуу сезгенип бир нече эсе чоңоюп кетет. Калтанын териси чыңалып ысып жана кызарып чыгат, ооруксунат. Эндин придаткасынын бир жак бөлүгү, кээде эки жак бөлүгү тең тооктун жумурткасындай болуп чоңойгон учурлары кездешет. Спермиогенездин бузулушу, койлордун

боозушун төмөндөтөт. Ылаң башталгандан 2-3 жума өткөндөн кийин жогорудагы белгилер жоголуп температура калыбына келет, калтанын шишиги кичирейет, бирок формасы баштыка окшоп калат жана ылаң өнөкөткө айланат.

Жылкыдагы бруцеллездун клиникалык белгилери

Жылкылар Br. abortus же Br. suis түрүн жуктурушу мүмкүн, бирок бул боюнча ылаңдаган жылкынын эпизоотологиясы же патогенези жөнүндө маалымат өтө аз. Ириндүү бурсит, жалпыга белгилүү өркөчтөгү спускной свищ бруцеллезго байланыштуу көп кездешүүчү белгилерден болушат. Аборт болгон учурлар да катталат. Ылаңдаган жылкынын башка жылкылар үчүн, же башка малдар жана адамдар үчүн оору жуктуруучу булак болоору такталган эмес.

Жалал-Абад областындагы бруцеллез оорусун жуктурган малдардын саны:

	2012	2013	2014	2015	2016
КРС	291	337	244	177	286
МРС	16	7	16	25	16
ЛОШАДИ		2	2		

Адамдардагы бруцеллездун клиникалык белгилери

Адам баласы инфекциянын «акыркы алып жүрүүчүсү» болуп саналат. Себеби, ооруган адамдан башка адамдарга, жандыктарга оору жукпайт, өтө сейрек учурда гана жугушу мүмкүн.

Инкубациялык мезгил (билинбеген) бир жумадан бир нече айга жетиши ыктымал, көпчүлүк учурда 1-3 жумага созулат. Бруцеллёз клиникалык белгилердин ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт, оорунун жүрүшү жана оордугу да ар түрдүү болот. Оору жай башталганда: башында алсыроо, уйкунун качышы, кээде кыжырдануу, баш оору, булчуңдардын, муундардын ооруганы, аппетиттин төмөндөшү, температуранын 37,1-37,3°С жогорулашы байкалат. Бруцеллез көп

учурда курч өтүп төмөнкү белгилер байкалат: температура 39-40°С көтөрүлүшү, озноб, алсыроо, тердөө, булчуңдардын, муундардын катуу оорушу, кыймылдын оорлошу. Кан тамырлардын, нерв системасынын жана сөөк-муун аппараттарынын жабыркашы, айрым учурда психикалык жабыркоо да бруцеллезго мүнөздүү. Оору орточо 3 айга, кээде 1-2 же андан көп жылга созулат. Бруцеллездун кесепетинен туруктуу болуп кетпей калган организмдеги өзгөрүүлөр майыптыка алып келиши мүмкүн. Бруцеллез менен ооруган боюнда бар аялдардын боюнан түшүшү толук мумкун мүмкүн.

Адамдардагы оорунун маанилүү белгилери болуп төмөнкүлөр эсептелет:

Бруцеллез менен ооруган адамдарда адатта калтыроо абалы коштоп жүрөт.

Көпчүлүк учурда ооруну B. melitensis түрү козгойт.

Оору адамдын жаш өзгөчөлүгүнө карабай жуга берет.

Оору катаалдашканда бардык органдагы системаны жабыркатышы мүмкүн.

Оору өнөкөткө айланган инфекциянын кесепетинен, рецидив формасында сакталып калышы мүмкүн. .жана бул ылан менен ооруган адамга даарылоого көп акча каражаты сарпталат.

Жалал-Абад областындагы бруцеллез оорусун жуктурган адамдардын жылдык корсоткучунун саны:

2009-Ж	2010-Ж	2011-Ж	2012-Ж	2013-Ж	2014-Ж	2015-Ж	2016-Ж
1146	1323	1452	832	484	397	327	338

Бодо малдагы бруцеллезду көзөмөлдөө боюнча оперативдик пландын негизги элементтери

Бодо малдарды (саан уйлар, кунаажындар жана букалар) жылына эки жолу РБП менен кандын сарысуусун же сүткө шакекче реакциясын кою менен жана бул реакцияларды РА, РСК же ELISA тестери менен бекемделип өткөрүлүп турат.

Тестирлөөгө кеткен чыгымды жана жумуштун көлөмүн азайтуу үчүн, сүттү массалык тестирлөөнүн пайдасы чоң;

Бодо малдарды тестирлөө кабыл алынган эл аралык сапат стандартка ылайык жүргүзүлүшү керек.

Базарлардагы ветеринардык санитардык экспертиза лабораторияларында иштеген ветеринардык адистер жүргүзгөн тестирлөөлөр, эл аралык сапатты көзөмөлдөө стандартына жана сүткө шакекче реакциясын коюу үчүн жасалган СОПко ылайык жүргүзүлүшү шарт.

Малдар, малдын ээси, сүт жана сүт азыктарын саткандар серологиялык тестирлөөнүн негизинде жана бададагы ылаңдын бар-жогуна жараша бруцеллездон тазалыгы боюнча аккредитациядан өтүүлөрү керек;

Жылкылардагы бруцеллезду көзөмөлдөө боюнча оперативдик пландын негизги элементтери

Кыргызстанда бээнин сүтүн дары катары колдонуу өтө популярдуу болуп калды. Көптөгөн адамдар бээнин сүтү организмди чыңдоочу, шлактардан жана уулардан тазалоочу заттарды камтыйт деп эсептешет.

Улуттук рецеп менен жасалган кымыз кычкыл келет (pH болжол менен 3,5) жана бруцеллезду жугузуу коркунучу жок. Бруцеллалар кымыздыкына окшош кычкыл чөйрөдө өспөйт жана патогендүүлүгүн сактап кала албайт.

Бээнин сүтүн адата саар замат эле жылуу ичишет. Мындай жаңы саалган сүттү колдонгондор үчүн коркунуч туудурушу толук мүмкүн жана бруцеллезду жуктуруп алуу коркунучу бар.

Мамлекеттик ветеринардык органдар, бруцеллезго карата жасалуучу серологиялык изилдөө иш пландарына, коммерциялык багытта атайын уюшулган ден соолукту чыңдоо жайларында колдонула турган саан бээлердин сүтүн изилдөөнү да кошушу керек;

Бул программаны трипанасомозго текшерүү программасы менен кошо жүргүзсө болот.

Территориялык ооруканалар жана жергиликтүү ветеринардык адистер, адамдардагы бруцеллезду козгоочу факторлорго өзгөчө көңүл бурушу зарыл. Адамдар бруцеллез менен ооруганда, жылкыдан алынган азыктардын - бруцеллезго байланыштуу эпидемиологиялык кырдаалга канчалык таасир тийгизээрин аныктоо максатында кызматтык иликтөө жасалышы зарыл

Рев-1 колдонууда адамдар колдонуучу сактануулар

Рев-1 вакцинасы тирүү вакцина, ошондуктан адамдарда бруцеллезду козгошу мүмкүн. Боюнда бар аялдар вакцинациялоого катышууга болбойт. Вакцинация жасап жаткан убакта, башка элдерди жана жумушчуларды оорудан коргоо максатында баардык коопсуздук чараларын жасоо керек. Кокустуктан көзгө чачырап кетпеши үчүн, коргонуу көз айнегин тагынуу керек. Кокус вакцинаны жуктуруп алсаңыз, тезинен медициналык талаптарды аткарышыңыз зарыл.

Вакцинациялоо учурунда тамеки чегүүгө, ичкенге, тамактанууга болбойт.

Өзүңдү бруцеллезду жуктуруудан кантип сакташың керек

Бодо жана майда малдын бруцеллезунун башкы белгиси болуп, ылаң жуккандан кийинки биринчи жолку аборт же жетилбей туулган төл эсептелет.

Сиздер көрбөгөн чоң коркунуч - бул малдын кийинки тууттарынын жана бооз мезгилинин кадимкидей эле өтүшү, төлдүн жетик туулушу, ошол эле убакта, мал тууганда бөлүнүп түшкөн чөбүндө жана суюктуктарында көптөгөн адам баласы жана башка жандыктар үчүн коркунучтуу бактериялардын болгондугу. Ылаңдаган малдын сүтүндө да бруцелла болушу мүмкүн, бирок сүттү кайнатуу аны залалсыздандырат жана тамака колдонууга жана айран, сыр жасоого болот.

Сиз өзүңүздү, үй бүлөңүздү жана малдарыңызды оору жугуу коркунучунан төмөнкүлөрдү жасоо менен азайта аласыз:

- малды тейлегенде, өзгөчө туудурганда колду самындап жууш керек;
- малдарды төлдөтүү үчүн өзүнчө короону колдонуу;
- чөбүн көмүү;
- короону акиташ менен дезинфекциялоо;
- сүттү колдоноордун алдында кайнатуу;
- малды вакцинациялоо;
- кулагында эни бар, эмделген малды гана сатып алуу;
- эгер мал сатып алууда анын эмделгени тууралу документи жок болсо, канын бруцеллезго текшерт;

Оорунун жугуу коркунучу жогоруу болгон факторлор:

- аборт жасаган малга менен иштеген учурда,

- мал багууда,

мал ташуудагы же жеткирүүдөгү кокустуктар (травма),

Бруцеллёз оорусу көбүнчө мал этинен жуккандыктан этти туура тандай билиңиз

1- Эт сатып алаардан алдың, сатуучудан эттин ветеринардык-санитардык текшерүүдөн өткөндүгү тууралуу жазылган китепчени сураңыз. Бул сиздин укугуңуз.

2- Негизинен этти базардан сатып алган жакшы. Анткени дүкөндөрдөгү эттер таңгакталгандыктан, алардын көпкө сакталуусу үчүн химиялык заттар да кошулат.

3- Таза, жаңы союлган малдын этинен кызыл түстөгү маңыз чыгып турат.

4- Жаңы этти манжа менен басып көрүңүз, пайда болгон чуңкурча бат түзөлөт.

5- Эгер тоңдурулган эт болсо, манжа тийген жерине кызыл так түшүп калат. Ал эми кайра-кайра тоңдурулган этте кызыл так пайда болбойт жана майы ачык кызыл тартып калат.

6- Бузулуп кеткен эт жыты өтө жагымсыз жана өңү абдан кочкул кызыл болот

7- Жаш малдын эти ачык кызыл түстө жана майы агыш болот.

8- Чоң малдын эти кызыл түстө болот.

9- Карыган малдын эти кочкул кызыл түстө болуп, майы саргыч тартып калат. Мындай малдын эти катуу болуп, кеч бышат.

Жыйынтык

Кыргызстандын азыркы учурдагы эпизоотиялык жана эпидемологиялык абалын жакшыртып, антропонозооноздук ооруларга каршы профлактикалык иш чараларды жургузуп, ошондой эле бул ооруларга богот койсок. Ёлкё ичинде ондурулгон айылчарба продуктуларын чет мамлекеттерге тосколдуксуз экспорт кылуу менен биргеликте мамлекеттин экономикасы көтөрлуп калктын жакырчылыктан чыгуунун бирден бир приоритеттуу кадамдары болуп калмакчы.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. М .К. Юсковец «Бруцеллез с/х жвотных»
2. Боровков М .Ф. Ветеринарно-санитарная экспертиза 2007г

3. Исмаилов. К « Айыл чарба жаныбарларынын Эпизоотологиясы» 2016-ж
4. И.А. Бабакулов «Эпизоотология» 1981-год
5. Кыргыз Совет Энциклопедиясынын. « Ден-соолук» медициналык энциклопедия

* * *

УДК 316.812.4

ОЦЕНКА К ПЛАНИРОВАНИЮ СЕМЬИ СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА ЖАЛАЛ-АБАД
ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНЫН КАЛКЫНЫН АРАСЫНДАГЫ ҮЙ БҮЛӨНҮ ПЛАНДАШТЫРУУНУ БААЛО
EVALUATION TO PLANNING A FAMILY AMONG THE POPULATION OF THE CITY OF JALAL-ABAD

Кулматов Н.М.
ЖАГУ, Медицинский факультет
группа: ЛДк-3-13
Руководитель: Журабекова Г.Ч

Аннотация: *В данной статье рассмотрены особенности репродуктивного поведения , уровня информативности девушек и юношей по вопросам планирования семьи.*

Аннотация: *Бул макалада жыныстык жүрүм-турум өзгөчөлүктөрүн, маалымат жаштар жана*
үй-бүлөөнү пландаштыруу боюнча аялдардын абалын сүрөттөйт.

Annotation: *This article describes the features of reproductive behavior , the level of informativeness of girls and boys on family planning*

Ключевые слова: *планирование семьи, ИППП, контрацепция*

Ачкыч сөздөр: *үй-бүлөнү пландаштыруу, жыныстык жол менен жугуучу оорулар, контрацепция*

Key words: *family planning, sexually transmitted infections, contraception*

Актуальность: Планирование семьи помогает женщине упорядочивать наступление беременности в наиболее приемлемые сохранения своего здоровья сроки и не в ущерб здоровью детей ; снижает риск формирования бесплодия, а также заражения заболеваниями, передающимися половым путём.

Планирование семьи дает возможность мужчине и женщине вести половую жизнь, не опасаясь нежелательной беременности, не подвергая себя стрессам, и непрерывно продолжать учёбу, изучать профессию, строить карьеру.

Медико-социальная значимость проблемы планирования семьи определяется отсутствием у населения, в частности у подростков и молодежи представления о планировании семьи, сексуальности, (для подростков характерна гиперсексуальность), экстренной контрацепции, безопасном сексе, в связи с чем раннее начало половой жизни, плохая информативность об инфекциях передающихся половым путём, повышает риск наступления нежелательной беременности, повышает рост искусственных абортов и родов, инфекций передающихся половым путем, бесплодию. Беременность и роды в подростковом периоде, как правило, сопровождаются осложнениями, что в большей степени определяет высокий уровень материнской смертности по сравнению с другим странам (более чем в 2,5 раза).(1,2,3)

Число зарегистрированных случаев ИППП составляет до 200 % в год, 48,7 % всех заболеваний приходится на возрастную группу 20-29 лет т.е. на наиболее сексуально активную категорию населения, 17.4 % всех случаев составляют подростки.

Ежегодно в Кыргызстане около 9000.абортов, которые составляют одну треть в структуре причин материнской смертности.(5) В общем числе прерываний беременности на удельный вес абортов у подростков до 18 лет приходится 1200 абортов 13-15%

Важно отметить, что в настоящее время Кыргызстан занимает одно из ведущих мест в Средней Азии по уровню потребления наркотиков и злоупотреблению алкоголем среди подростков и молодежи, распространению ВИЧ, гепатитов В и С, туберкулёза, ИППП. Резко повысилась роль болезней с наследственной этиологией. (4)

В связи с вышеперечисленными пунктами большое значение имеет планирование семьи, планирование деторождения.

Цель и задачи исследований: Цель работы - изучение особенностей репродуктивного поведения, уровня информативности девушек и юношей, материнской смертности , младенческой и перинатальной смертности по вопросам планирования семьи.

В соответствии с поставленной целью в работе были определены следующие задачи

1) Изучить статической данные материнской смертности
2) Изучить статической данные младенческой и перинатальной смертности среди населения города Жалал-Абад

Научная навизна исследований: Нами первые изучено статические данные по вопросам планирования семьи среди населения города Жалал-Абад

Материалы:
Интервал между родами за 2016

Наименование	**Всего**
Число родивших всего	2531
Первородивших	685
С интервалом 1 год и менее	186
2 год	661
3 год	458
4 год	243
5 и более	298

Выводы: результаты полученные в ходе исследования что касается молодежи, собирающейся создать семью, то есть необходимость создания программ санитарного просвещения по вопросам контрацепции и ИППП, профилактики аборта, повысить доступность лечения ИППП, проводить активные мероприятия по пропаганде здорового образа жизни, формирование у подрастающего поколения ответственного сексуального поведения

Список использованной литературы:

1. Мак Коли Э, Лискин Л - Репродуктивное здоровье подростков: проблемы и их решение // Планирование семьи. 1996 . №3 с.21-24
2. В.И.Краснокольский, И.С.Савельева – Планирование семьи и репродуктивное здоровье девочек и подростков и молодых

женщин //Вестник Российской Ассоциации Акушеров - Гинекологов №1 1.98

3. О.И.Дунайцева-Роль врача общей практики в планировании семьи // Альманах клинической медицины , 2004 г. стр 387-394,
4. Р.Х.Чекушин, Т.С.Сырнев – добрачное обследование как один из методов решения проблемы планирования семьи в России // Успехи современного естествознания . 2004 . №6. стр. 79-80
5. Г.М.Савельева, Т.А.Лобова – Анализ особенностей репродуктивного поведения женщин – путь к разработке программы снижения числа абортов. //Вестник Российской Ассоциации Акушеров - Гинекологов №1 1.98
6. Старостина Т.А., Н.И. Размахнина, И.Г. Торганова И.Г. Планирование семьи. - М., - «Медицина»., - 1996. - 78 с

* * *

УДК 616.155.194

РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ АНЕМИИ СРЕДИ СТУДЕНТОВ ГОРОДА ДЖАЛАЛ-АБАД

ДЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН АРАСЫНДА АНЕМИЯНЫН ТАРАЛУУСУ

PREVALENCE OF ANEMIA AMONG STUDENTS IN JALAL-ABAD CITY

Мейманова К.
ЖАГУ, Медицинский факультет,
группа: ЛДк 1-14
Руководитель: Жуманалиева М. Б.

Аннотация: *Анемический синдром крайне неблагоприятно влияет на организм человека, что обусловлено развитием процессов гипоксемии и гипоксии. У студентов отмечается нарушение менструального цикла, обеднение эмоциональной сферы с преобладанием плохого настроения, вялость, плаксивости, раздражительности, повышается утомляемость, значительно*

падает способность концентрации внимания, что приводит к снижению успеваемости в учебе и снижает иммунитет. Несмотря на успехи современной медицины, достигнутые в диагностике и лечении заболеваний системы крови, в частности анемии проблема для Республики Кыргызстана и продолжает оставаться актуальной.

Аннотация: *Анемиялык синдром адамдын организминде гипоксемия жана гипоксия процессинин өсүүсү менен организмге терс таасирин тийгизет. Студенттерде менструалдык циклдин бузулуусуна, маанайдын түшүүсү менен эмоциялык сферанын начарлоосуна, ыйлоокулук, алсыздык, чарчоонун көбөйүүсүнө, көңүл буруунун төмөндөөсү менен сабакка жетишүүнүн начарлоосуна жана иммунитеттин түшүүсүнө алып келет.Заманбап медицинанын кан ооруларынын, ошондой эле анемиянын диагнозунда жана даарылоодо жетишкен ийгиликтерине карабастан, Кыргыз Республикасында анемия проблемасы актуалдуу болуп калууда.*

Annotation: *Anemic syndrome badly effects on the human body, which is due to the development of hypoxemia and hypoxia. Some students have menstrual disorder, depletion of the emotional sphere with predominance of bad moods, lethargy, tearfulness, irritability, fatigue increases, the ability concentrate decreases, which leads to a decrease in academic performance and lowers immunity.Despite the successes of modern medicine, achieved in the diagnosis and treatment of blood system diseases in particular anemia, the problem for the Kyrgyz Republic continues to be actual.*

Ключевые слова: *анемия, эритроцит, гемоглобин, проблема, актуальность, студенты, распространенность, диагностика, цель, юноши, девочки.*

Ачкыч сөздөр: *анемия, эритроцит, гемоглобин, проблема, актуалдуулук, студенттер, таралуу, диагноз, максат, жигиттер, кыздар.*

Key words*: anemia, erythrocyte, hemoglobin, problem, relevance, students, prevalence, diagnosis, goal, boys, girls.*

Актуальность:

Проблема распространенности анемии является актуальной для врачей всех специальностей. Анемии является самой распространенной патологией в мире. Проблема распространенности

анемических состоянии в мире изучено недостаточно. По данным ВОЗ в 1993-2005гг. анемиям были подвержены 1,62 млрд. человек, что составляет 24,8% населения Земли.

Несмотря на успехи современной медицины, достигнутые в диагностике и лечении заболеваний системы крови, в частности анемии проблема для Республики Кыргызстана и продолжает оставаться актуальной.

Проблема анемии у юношей и девушек, особенно среди студентов практически не изучена. Современная диагностика анемии, особенно среди молодых людей важно, так как анемия на ранних стадиях существенно снижает работоспособность и сопротивляемость организма к инфекциям, что приводит к ряду патологических изменений в организме. В связи с этим возникает необходимость проводить клинические, лабораторные исследования у юношей и девушек, на основании которых проводить лечебно-профилактические мероприятия среди студентов.

Анемический синдром крайне неблагоприятно влияет на организм человека, что обусловлено развитием процессов гипоксемии и гипоксии. У студентов отмечается нарушение менструального цикла, обеднение эмоциональной сферы с преобладанием плохого настроения, вялость, плаксивости, раздражительности, повышается утомляемость, значительно падает способность концентрации внимания, что приводит к снижению успеваемости в учебе и снижает иммунитет.

Частота распространения анемии в различных странах:

- В США 12-20% женщин страдают ЖДА
- В Норвегии 87,5%
- В России 50-60%
- В Казахстане 60-70%

До настоящего времени проблема анемии в полной мере не решена ни в одной стране мира, поэтому поиск решения является одной из серьезнейших задач в медицине.

Цель

Целью настоящего исследования является изучение распространенности анемии среди студентов г. Джалал-Абад и разработка тактики комплексной профилактики и лечения анемии.

Задачи:

- Изучить распространённость анемии среди девушек и юношей студенческого возраста.
- Изучить успеваемости студентов, страдающих анемии
- Студенты страдающих анемией взять в учет студенческой поликлиники города Джалал-Абад и проводить комплексное лечение
- Проводить среди студентов профилактические мероприятие: конференция, круглой стол, флэш моб на тему «ЗОЖ»

Материалы и методы исследования.

Представляемая научная работа является результатом многолетних наблюдений (2011-2016гг) студентов с/п «Алтей». Джалал-Абадского медицинского колледжа и (2013-2016гг) санаторий профилакторий ЖАГУ

- По медицинским картам проведена ретроспективный анализ.
- Нами проанализировано медицинские карты студентов санаторий-профилакторий
  «Алтей» ЖАМК 6800 студентов из них 5200 девушки 76,4% и 1600 юноши 23,5% и 1145 студентов санаторий-профилакторий ЖАГУ из них 640 девушки 55.8% и 505 юноши 44,1%.
- В соответствии критериями ВОЗ классические гематологические признаки анемии выявлены у студентов ЖАМК 5430 студентов (80%) из них 4600 девушки 84,7% , 828 юноши 15,2% .
- Первая степень или легкая форма 3260 студентов из них 2800 девушки 85.8% и 460 юноши 14,1%,
- Вторая степень средне тяжелая форма 2168 студентов из них 1800 девушки 83% 368 юноши 16,9%.
- Тяжелая форма у двух студента
- Признаки анемии выявлены у студентов ЖАГУ 859 студентов (75%).
- Первая степень или легкая форма 558 студентов из них 408 девушки 73,1% и 150 юноши 26,8%
- Вторая степень -средне тяжелая форма 301 студентов из них 200девушки 66,4% и 101 юноши 33,5%.

- Таким образом, распространенность анемии у студентов г. Джалал-Абад составила 79%.
- При исследовании успеваемости студентов (по итогам экзаменационных сессии) страдающих анемией отличников нет, учатся на оценку «3», «4»

Результаты исследования и их обсуждение.

- Общий результат всего -7945 студентов.
- Из них у 6289 студентов выявлено анемия-79%.
- Первая степень (легкая форма) -3818 студентов (48%)
- Вторая степень (среди тяжелая форма) – 2469 (31%)
- Третья степень (тяжелая форма) анемии зарегистрирована у 2 студентов.
- Анемия среди студентов часто встречается у девушек

Практическая значимость.

- Научно-практическая ценность полученных результатов заключается в разработке наиболее эффективных методов диагностики и коррекции анемии среди молодежи студенческого возраста.
- Ранняя диагностика и своевременное лечение позволяет не только оздоровить молодежь в высших учебных заведениях, но и существенно улучшить успеваемость.

Выводы:

- Анемия является распространенной патологией среди студенческой молодежи.
- Настоящим заболеванием страдали 4208 девушки % девушек и 1079 юноши % юношей
- Основным этиологическим фактором анемии у студентов является дефицит железа %
- Анемия является одной из причин недостаточной успеваемости у студенческой молодежи.
- Проводить профилактические работы: конференции, лекции, круглый стол, флэш-моб на тему «ЗОЖ».
- Ранняя диагностика и диспансеризация студентов из группы риска анемии и осуществление контроля лабораторных показателей не реже 1 раза в течение 3-6 месяцев.

Список использованной литературы:

1. Конь И Я , Куркова В И Роль алиментарного фактора в развитии железодефицитной анемии у детей 2001г
2. Румянцева А.Г. Коровина Н.А. Чернов В.М. Диагностика и лечение железодефицитной анемии методическая пособия для врачей педиатров и гематологов2004-46с.
3. Финогенова Н.А. Чернов В.М.Морщакова Е.Ф. Анемия у детей, дифференциальная диагностика, лечение. Пособие для врачей педиатров и гематологов 20004- 216с
4. Красильникова М.В. Железодефицитные состояния у подростков2006-24с

*   *   *

УДК 57.089.32

МАЛДАРДЫ ЖАСАЛМА УРУКТАНДЫРУУ
ИСКУССТВЕННОЕ ОСЕМЕНЕНИЕ ЖИВОТНЫХ
ARTIFICIAL INSEMINATION OF ANIMALS

Ниматилла уулу Н.
ЖАМУ, ТТФ ветеринардык медицина кафедрасы
В-1-13 тайпасы
Жетекчиси: Эркинбаева А.Т.

Аннотация: *Бул илимий темада айыл чарба малдарын жасалма уруктандыруу жана уруктандыруунун методдору, ыкмалары берилди.*

Аннотация: *На этой научной теме онублика вано искусственное осеменение и методы искусственных осеменение сельскохозяйственных животных.*

Annotation: *Artificial insemination and methods of artificial insemination of agricultural animals are presented on this scientific topic.*

Ачкыч сөздөр: *Жасалма уруктандыруу цервикалдык урукту куюуучу шприц жыныс коңулу жыныс коңулунун күзгүсү буканын уругу.*

Ключевые слова: *Искусственное осеменение цервикалный катетер влагалиүа влагалиүное зеркало эякуляция.*

Key words: *Artificial insemination cervical vaginal catheter vaginal mirror ejaculation*

Ветеринардык акушерство жаныбарлардын көбөйүшү үчүн зарыл шарттарды,ургачы жаныбарлардын уруктануу процессин, бооздугун, бооздукту аныктоо методдорун, тууттун жүрүшүн жана тууттан кийинки мезгилди изилдеп текшерет. Жасалма уруктандыруу – бул атайын аспаптардын жардамы менен ургаачы малдын жыныс мүчөлөрүнө урукту киргизүү. Сүт эмүүчүлөрдө жасалма уруктандыруунун илимий фактысы 1780 жылдан бери белгилүү. Көрүнүктүү италия окумуштуусу Ладзоро Спаллонцали итти жасалма уруктандырып 62 күндөн кийин 3 күчүк алган. Ушул тажрыйбалардан кийин сүт эмүүчүлөрдө жасалма уруктандыруу көп жыл бою колдонбой, өспөй келген. XIX кылымдын экинчи жарымында жасалма уруктандырууга акушер – гинекологдор кызыгышып аны тукумсуздук менен күрөшүү катары колдонгон. Малды жасалма жол менен уруктандыруу методу малдын бардык түрлөрүнүн тукумдук жана продуктылуу сапаттарын тез жогорулатуу чыгымдалган тоютту жана жумшалган эмкегти жакшы актай турган асыл тукум малдын санын тез көбөйтүү. Табигый жол менен уруктандыруу методунун артыкчылыгы ар бир жогорку баалуу тукумдук эркек малдан куудурууга караганда бир нече эсе көп тукум алууга мүмкүндүк бергендигинде. Бул болсо, жасалма жол менен уруктандырууну жүргүзүү үчүн тукумдук жактан мыкты эркек малды тандап алууга жана аны малдын санын кыска мөөнөттө сапат жагынан жакшыртууга максималдуу пайдаланууга мүмкүндүк берет. Мисалы, Киевдеги «Терезино» жасалма уруктандыруу станциясинда элита – рекорд классындагы Бляк деген тукумдук бука менен бир жылда 4910 уй жана кунаажын уруктандырылган. Жасалма жол менен методу жыныс жолу аркылуу жугуучу ылаңдардан малды сактоого, ошондой эле алдын алууга, малдын түрүндө жукуштуу ылаңдар болгондо ал ылаңдарды жайылтпай эле малды уруктандырууга мүмкүндүк берет. Жыныс системасы дартка чалдыккан малды уруктандырууда да ушул методду пайдалануу мүмкүн, мындай учурда табигый жол менен уруктандырганда мал боозубай калат.

Уйларды жасалма уруктандыруу ыкмалары

Уйларды жасалма уруктандыруунун Үч ыкмасы бар:

- Визо-цервикалдык (шприц-катетер менен жыныс коңулун ачуучу күзгү аркылуу жатын моюнчасына уруктандыруу)
- Мано-цервикалдык (кол менен жыныс коңулу аркылуу жатын моюнчасына)
- Ректо-цервикалдык (жатын моюнчасына уруктандыруу, аны түз ичегиги аркылуу кол салып бекитип кармап туруп)

1. Визо-цервикалдык: 1%-түү натрий хлордүү же эки көмүр кычкылдуу сода эритмеси менен нымдалган жана 30-40

(10 даанадан бир баштыкта), 2 мл. өлчөмдөгү шприц, тутумдаштыргыч муфта жана беш бармактуу полиэтилген мээлейи түзөт. Шприцтен башкасы уруктандырууга колдонулгандан кийин жок кылынат. Уруктандыруу үчүн мээлей кийген кол менен уйдун жыныс эриндерин ачышат да экинчи колу менен түтүкчөнү уругу менен киргизет. Аны жыныс керегеси аркылуу 20-30 грудста 15-20 см багыттайт да арылатып горизонталдык түрдө жатын моюнчасына түртүп жеткирет. Түз ичегиге мээлейчен салынган кол менен жатын моюнчасын бекитип ыңгайлуу абалга алып келет да, ага жыныс коңулү аркылуу урук түтүгүн киргизет жана урукту жатын моюнчасынын каналына куят. Бул ыкманын артыкчылыгы болуп аспаптарды жугушсуздандыруу жана эритмелерди даярдоо муктаждыгынын жоктугу, жатындан жана жыныс коңулүнөн аккан илешкээктин сапатын контролдоо мүмкүнчүлүгү жана малдарды муздак жана оруксунтуу таасирлерден сактоо саналат. Ошондой эле, мында жыныс органдарын массаждоо менен уруктардын жумуртка түтүкчөсү аркылуу уруктануу жүрө турган жерге карай жылышына жагымдуу шарт түзөт. Уйларды жасалма уруктандыруунун фермердик чарбалардын шартына эң кеңири таркалган жана ыңгайлуу ыкмасы болуп ректоцервикалдык ыкма болуп эсептелет. Мындагы эң чечүүчү маселе болуп уруктандыруунун учурунда жатын моюнчасын туура бекитип кармоо болуп эсептелет. Жатын моюнчасын кармап бекитүүнүн төмөндөгүдөй жолдору бар.

Уйларды ректоцервикалдык ыкма менен уруктандыруу үчүн аспаптар жана аларды пайдалануу.

Азыркы кезде фермерлер уйларды түтукчөлөргө сакталаган урук менен жаңы аспаптарды колдонуп уруктандырышууда. Мында, уруктандыруучу аспаптын курамына кармагычы жана кыскычы бар металл түтүгү, өзөкчө жана коргогуч кабыкча (түтүкчө түрүндө) кирет.

Адатга колдонулуучу аспаптар менен уруктандырууда - оператор бир жолу колдонулуучу полистрол түтүкчөлөр сакталган баштыгын алып, анын бир бурчу 96%-түү спирт менен нымдалган кебез тыгыны менен сүртөт да кайчы менен кыркат же түтукчөнүн учу менен тешет. Андан соң түтүктүн 1/3 бөлүк узундугун чыгарат да аны полиэтилен же резина моюнчасы аркылуу стерилдүү шприц менен туташтырат.

Андан кийин баштыжчадан сууруп алат да, баштыкчанын бурчун бүктөп кыскыч менен же чаптап бекитет.
Түтүкчөдө сакталган урук менен уруктандырууда болсо, алгач коргогуч кабыкчалар салынган баштыктын бурчун спиртелген тыгынчалар менен сүрткөндөн кийин кайчы менен бир коргогуч кабыкча баткандай кылып кесет жана андан кабыкчаны 20-30мм узундукта чыгарат.

Сол колго уруктандыруучу аспапты, ал эми оң колго эритилген уругу менен түтүкчөнү алат. Мында уругу менен түтүкчөнү 2-3 жолу силкип коюш керек, аба шарикчеси тыгын жак учун карай жылыш үчүн. Уруктаңдыруучу аспаптын озөкчөсүн 90 мм ге артка тартат да аспаптьш ичине көңдөйчөгө уругу менен тутүкчөнү киргизет (такалганга чейин). Анын учун жугушсуздандырылган кайчы менен тыгын жагын аба көбүкчөсүнөн кийинки жеринен перпепдикулярдуу кылып кыркат. Кайчы курч болушу керек, антпесе начар кыркылган түтүкчөнүн учу ийилип калат да урук толук чыкпай коргогуч кабыкчада калышы мүмкүн. Андан сон уругу менен түтүкчө орнотулган металл аспапка стерилдүү коргогуч кабыкчаны кийгизишет.

Оператор бир колу менен (мээлей кийген жана сууланган) малдын жыныс эриндерин ачат да, башка колу менен уруктандыруучу түтүкчөнү жыныс коңулуна киргизет. Сийдик чыгаруучу түтүкчөнун тешигине туш болуп калбас үчүн, уруктандыруучу аспапты алгач 10 - 15см ге ылдыйтан жогору карай түртөт да анан 20-30° бурч менен алга жылдырат. Андан кийин оператор мээлей кийген колун түз ичегиге салат да жатын моюнчасын кармап жыныс коңулунун буктөлмөлөрү жазылгандай кылып бекитет жана уруктандыруучу түтукчөнү алга жылдырып жатын моюнчасыка алып келет.

Андан ары, жатын моюнчасын сөөмөй же ортоңку манжалар менен бекитип, баш бармак менен жатын моюнчасынын каналынын тешигин табат жана ага чыпалактын көзөмөлү астында түтүкчөнү багытайт. Уруктандыргыч түтүкчөнүн моюнчасын алакандап толук кармап жогору көтөрөт да акырын буралаган кыймыл менен аны түтүкчөгө жылдырат. Уруктандыргыч түтүкчөнү манжалардын контролу менен 2-4 см тереңдикке жылдырат да, акырындатылган басым менен урукту чыгарып куят. Андан кийин уруутандыргыч

аспапты акырындап жыныс коңулунан, ал эми берки колун түз ичегиден чыгарат.

Жыйынтыктоо

Айыл чарба малдарын жасалма уруктандыруунун мааниси өтө чоң. Азыркы экономикалык шарттын төмөн болуп жаткан учурунда элибиздин жашоосу көбүнчө мал багып мал кармоо менен болгондуктан, малдын асыл-тукумдуулугун жогорулатуу, сапатын жакшыртуу, жаңы пародаларды чыгарып сүт багытындагы, эт багытындагы малдарды көбөйтүп, өстүрүп мал-чарбасында экономикалык көрсөткүчтөрдү көтөрүү керек.

Жасалма уруктандыруунун пайдалуу жагы жугуштуу ооруларды, айрыкча жыныстык жактан өтүүчү оорулардын алдын алат жана малдардын кысыр калуусу боюнча дагы пайдасы чоң.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Сыдыков Р.Э. Искусственное осеменение коров и овец в условиях высокогорья, Киргизиздат – 1964
2. Шипилов В.С. и.др. Практикум по акушерству, гинекологии и искусственному осеменению сельскохозяйственных животных, Москва, Агропромиздат 1988,
3. Бочаров И.А. и др. Акушерство, гинекология и искусственное осеменение, Ленинград – 1967.
4. Айыл чарба инвестициялары жана кызмат көрсөтүү долбоору. «Уйларды жасалма уруктандыруу.»Бишкек – 2012

* * *

УДК 636.033+615+33

ОПРЕДЕЛЕНИЕ В МЯСЕ ЯДОВИТЫХ ВЕЩЕСТВ И АНТИБИОТИКОВ
ЭТТИН КУРАМЫНДАГЫ УУЛУУ ЗАТТАРДЫ ЖАНА АНТИБИОТИКТЕРДИ АНЫКТОО
DEFINITION OF TOXIS SUBSTANCES AND ANTIBIOTICS

Нуралы уулу Б.
ЖАМУ, ТТФ
группа: В-1-12
Жетекчиси: Момунжанов С.

Аннотация: *Определение в мясе ядовитых веществ и антибиотиков. Отбор и пересылка проб и минерализация материала. Определение ядовитых веществ изолируемых перегонкой с водяным паром. Исследование продуктов убоя животных на наличие антибиотиков.*

Аннотация: *Эттеги уулуу заттарды жана антибиотиктерди аныктоо. Текшерүүгө жөнөтүлүүчү эттин бөлүгүн тандап алуу жана минерализациялоо. Текшерүүгө бөлүнгөн этти суунун пары менен аныктоо. Союлган малдын продукциясындагы антибиотиктерди аныктоо.*

Annotation*: Definition of toxis substances and antibiotics.Sampling and transfer of samples and mineralization of material. Determination of poisonous substances isolated by steam distillation Study of slougher products for antibiotics.*

Ключевые слова: *Антибиотики-препараты против бактерии.*

Ачкыч сөздөр: *Антибиотиктер-бактерияларга каршы колдонулуучу дарылар.*

Key words: *Antibiotics-preparations against bacteria*

Токсикологические иследования проводят для установления диагноза, качественного или каличественного определение остаточных веществ в продуктах убоя животных, необходимого для решение вопроса о порядке их иследования, контроля за степенью

загрязненности окружаюшей среды, в том числе и пишевых продуктов животного происхождение.

1.Отбор и пересылка проб.

Для лабораторного исследования отбирают пробы мыщц из разных учасков туши общей массой 500 гр, внутренные органы (печень, почки, селезенка,легкие) массой 250 гр. При подазрении на отравление хлопоорганическими пестицидами берут жир (лучшие почечный) массой 200-250 гр. Для диагностического исследование напровляют желудок (до 0,5 кг), отрезок тонкого отдела кишечника из наиболее пораженной его части вместе с содержимым (до 0,5 кг), отрезок толстого отдела кишечника (длиной до 40 см) из наиболее пораженной части вместе с содержимым (до 0,5 кг). Одновременно для определние источника отравления отсылают остатки корма, а также образцы ядовитого вещества, предположительно послуживщего причиной отравления.

Если отправляемый в лабораторию материал паралельно будут исследовать токсикологически и бактериологически.

Материал отсылают в лабораторию с нарочным. В соправодительном документе указывают: наименование продукта и его каличество; наимования предприятия или хозяства и его адрес; перечень проб с указанием их массы; причину направления образцов для исследования благополучие хозяства в отношении инфекционных заболевании; анемнестические данные; клинические и патологоанатомические признаки; предпологаемый диагноз; на какие токсические вешества нужно исследовать; дату взятие образцов и подпись лица; направившего их на исследования.

Очередь лабораторным токсикологическим исследованием поступивший материал разделяют на три части.Одну используют для основного анализа, вторую - для дополнительного, третью опечатывают и оставляют на хранение. Ее используют при необходимости повторного исследования.

2.Минерализация материала.

Металические яды и мыщяк в биологическом материале находятся в прочно связонном состоянии с белками.Для их определения нужно разрушить эти комплексы (альбуминаты). Это достигается окислением исследуемого материала серной и азотной кислотами (мокрая минерализация).

3.Определенление ядовитых веществ, изолируемых перегонкой с водяным паром.

Отгонку токсических веществ осуществляют на приборе, применяемом для определения в мясе летучих жирных кислот.Около 50 гр. исследуемого материала измельчают ножницами в ступке, смешивают с дистиллированной водой до кишищеобразной консистенции, переносят в круглодонную колбу прибора.Колбу закрывают пробкой, через которую проходят две стеклянные трубки. Одна доходит почти до дна прибора и соединяется с парообразователем, другая - с холодильником. Конец холодильника помешают в премную колбу, содержашую 2мл 2%-ного раствора едкого натрия. Материал подкисляют до рН2-2,5 щавелевой или винокаменной кислатой и колбу быстро соединяют с ранее нагрятым парообразователем. После этого начинают подогревать баню под калбой. Перегонка должна быть медленной, что регулируется нагреванием парообразователя. Первыйь дистиллят обьемом 2-5мл собирают отдельно и иследуют на синильную кислоту, остальной (25-50мл) в другую колбу и проверяют на другие токсические вещества.

4.Исследование продуктов убоя животных на наличие антибиотиков.

В ветеринарии и животноводстве антибиотики широко применяется для лечение и прафилактики различных заболеваний, а также в качестве стимуляторовроста при вырщивании и откорме сельхоз животных. Наличие их остаточных каличеств в пишевых продуктах животного происхождение может отрицательно повлиять на здоровье человека. Это обусловленно способностью антибиотиков воздействовать сенсибилизирующее и приводить анафилактическим и аллергическим реакцияму человека, вызывать дисбактериозы пищеварительного аппарата и образование антибиотикоустойчивих штаммов патогенных микроорганизмов. Не исключено возможность токсического, тератегенного и мутогенного действия. Присуствие антибиотиков в продуктах животного происхождения затрудняет их бактериологические исследования, нарушает технологию производства кисломолочных продуктов и сырокопченных колбас.

Применяемая санитарная оценка этих продуктов не учитывает каличества и вида содержашихся в них антибиотиков. Для решение практических задач ветсанэкспертизы достаточно проводить качественное исследование продуктов животноводства на наличие остаточных каличеств антибиотиков и других ингибирующих веществ.Санитарная оценка. Перед убоем животных и птиц применение антибиотиков в лечебных и прафилактических дозах должно быть прекращено в следующие сроки: при использовании непролангированных (обычных) препаратов бензилпеницилина, эритромицина, олендомицина - за сутки; хлортетроциклина, окситетроциклина, тетроциклина, левомицетина, полимиксина - за трое суток ; стрептомицина, канамицина, неомицина,мономицина - за семь суток. При введении пролонгированных антибиотиков: бицилиннов - за шесть суток, дибиомицина - за 30 суток, дитетрациклина - 25 суток.

Молоко, полученное от животных, подвергавшихся лечению антибиотиками, запрещается использовать для пищевых целей (после последнего введение препоратов) в течение: внутремышечном введении непролонгированных форм пенициллина, окситетрациклина, неомицина - 12 ч; стрептомицина - 48 ч, экмоновициллина - 24ч, бициллина - 3-36ч.

Заключение

В ветеринарной практике одно из необходимых исследований является определение в мясе ядовитых веществ и антибиотиков. Отравляемые мясо и продукты переработки на другие страны обязательно должны быть провереннным. Особенно этот вопрос остро возникает после присоединение Кыргызстана на Евроазиатский экономический союз. Строны входящие в этот союз, требует эти и другие исследование не только мясо, молоко, мед и их продукты переработки а также продуктов растениеводство и их переработки.

Наличие антибиотиков и их остаточных каличеств в пищевых продуктах животного происхождение может отрицательно повлиять на здоровье человека. Присудствие антибиотиков в продуктах животного происхождения затрудняет их

бактериологическое исследование, нарушает технологию производства кисломолочных продуктов и сырокопченных колбас.

Для решение практических задач ветсанэкспертизы достаточна проводит качественное исследование продуктов животноводства на наличие остаточных количеств антибиотиков и других ингибирующих веществ.

Список использованной литературы:

1. Название: **Биохимия мяса**
   Автор: Павловский П. Е.
   Издательство: -
   Год: 1975
2. Название: **Практикум по ветеринарно-санитарной экспсртизе с основами технологии продуктов животноводства**
   Автор: Макаров В. А., Боровков М. Ф., Ермолаев А. П. и др.
   Издательство: Агропромиздат
   Год: 1987
3. Название**: Производственно-ветеринарный контроль в мясной промышленности**
   Автор: Д. М. Тетерник, Ф. П. Лаптев, М. Б. Коган
   Издательство: Пищепромиздат
   Год: 1956

* * *

УДК 612.43

ОПОВЕЩЕННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ ОБ ЭНДЕМИЧЕСКОМ ЗОБЕ ЭНДЕМИКАЛЫК БОГОК ООРУСУ ЖӨНҮНДӨ ЭЛДИН МААЛЫМДУУЛУГУ *OPALESCENSE POPULATION of ENDEMIC GOITRE*

Сейтбек уулу Б.
ЖАГУ, Медицинский факультет
группа: ЛДк-1-14
Руководитель. Орозбаева Ж.М.

Аннотация: *В наше время развитие медицины дало массу преимуществ давая нам лечить подавляющее большинство болезней. Конечно это преимущество дает нам спокойную жизнь, но болезнь выявленная может оставить неисправимые последствия например инвалидность. Среди всех этих ситуаций немаловажную роль играет степень оповещенности населения Кыргызской Республики об болезнях на нашей территории для их профилактики. Немаловажную роль среди этих многочисленных заболевании играет роль и "Эндемический ЗОБ" поскольку несвоевременное профилактика может привести многим неисправимым нарушениям целостности организма. Такие как гипотиреоз, гипертиреоз, тиреотоксикоз, гинекомастии, и другие многие нарушения. В крайнем случае прибегают к хирургическому удалению доли зоба к инвалидности. Общая заболеваемость на прямую зависит от степени знания населения об эндемическом зобе. Так как знания помогли бы больным предотвратить болезнь до его начала.*

Аннотация: *Биздин заманда медицинанын өнүгүүсү бизге көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдү берди, бизге көпчүлүк ооруларды даралоого мүмкүнчүлүктөрдү ачып. Албетте бул мүмкүнчүлүктөр бизге тынч жашоону камсыздайт, бирок көптөгөн оорулар кеч аныкталып ондолбос зыян калтырышы мүмкүн, мисалы майыптуулук. Ушул баардык учурларда аз эмес орунду элдин оорулар жөнүндө маалымдуулугу элейт. Ушул оорулардын ичинде Кыргыз Республикасынын аймагында аз эмес орунду " Эндемикалык Богок" оорусу элейт, анткени ооруну өз убагында алдын албаса ал дененин*

оңдолгус бузулуусуна алып келет. Мисалы гипотиреоз, гипертириоз, тиреотоксикоз, гинекомастия жана көптөгөн ооруларга алып келет.Өтө кырдаал учурларда хирургиялык кирүшүүгө келишет, ал калкан безинин бир бөлөгүн алып салууга дуушар болот, ошонун негизинде адамдар майып болуп калышат. Оорунун бүткүл таркалышы элдин ошол оору жөнүндө маалымдуулугунан көз каранды. Себеби оорулуулар ооруну башталышына чеин токтотуп калышмак

Annotation: *Nowadays the development of medicine gave a lot of advantages allowing us to treat the majority of diseases. Of course this advantage gives us a quiet life, but the disease is detected may leave fatal consequences such as disability. Among all these situations the important role played by the degree of opalescense of the population of the Kyrgyz Republic about the diseases in our territory to prevent them. An important role among these numerous disease plays a role and "Endemic GOITER" because of late prevention can lead to many irreparable violations of the integrity of the body. Such as hypothyroidism, hyperthyroidism, hyperthyroidism, gynecomastia, and many other violations. In extreme cases, resort to surgical removal of a lobe of a goiter to disability. The overall incidence is directly dependent on the degree of knowledge of the population about endemic goitre. As knowledge would help patients to prevent disease before it starts.*

Ключевые слова: *ЗОБ, оповещённость, йод, богок, опасность, население, эндемический, вам, гипертиреоз, щитовидная, степень.*

Ачкыч сөздөр: *ЗОБ, малымдуулук, йод, богок, коркунуч, эл, эндемикалык, сиз, гипетиреоз, калкан, даража.*

Keywords*: goitre, opalescence, ide, danger, population, endemic, your, hyperthyroidism, goiter, level*

Актуальность.

В настоящее время в на территории Кыргызской республики есть недостаточность химического элемента йода. В связи с этим мы живем в эндемической зоне. Дефицит йода приводит к заболеванию ЗОБ что может нести массовый характер. Опасность этого заболевания обусловлена тем что в начальных стадиях она может не выявляться в связи со своей симптоматикой.

Целью моего исследования было узнать насколько население оповещено об этом болезни.

Задачи:

1) Провести опрос: В социальных сетях, тесты.
2) Статистические данные за 2013-2015 года

Что такое эндемический ЗОБ?

Эндемический зоб это увеличение шитовидной железы. Эндемический ЗОБ может привести к тиреотоксикозу или гипотиреозу и лечение в основных случаях благоприятна но она приводит ко многим нарушениям. Например гипертиреоз может привести к гинекомастию мужчин и гипокортицизма у всех.

1) Изменения метаболизма
2) Наблюдают повышение основного обмена и снижение веса, несмотря на хороший аппетит и достаточный приём пищи
3) Потливость и непереносимость тепла отражают наличие повышенного теплообразования
4) Нередко — обратимая гипергликемия
5) Увеличение щитовидной железы
6) Сердечно-сосудистые эффекты: ЧСС увеличивается; возникает стойкая синусовая тахикардия с частотой 120 в мин и более (не исчезающая во время сна и плохо поддающаяся лечению сердечными гликозидами) — больной ощущает сердцебиения в области шеи, головы и живота другие аритмии вследствие увеличения возбудимости миокарда, например, мерцание и трепетание предсердий тенденция к повышению систолического АД и снижению диастолического АД (большое пульсовое давление) симптомы хронической сердечной недостаточности.
7) Симптомы со стороны ЖКТ: повышенный аппетит, запоры или диарея, приступы болей в животе, возможна рвота, в тяжёлых случаях — обратимое поражение печени (увеличение размеров, болезненность, возможна желтуха)
8) Изменения кожи и волос. Кожа тёплая и влажная вследствие вазодилатации периферических сосудов и повышенного потоотделения. Характерны тонкие, шелковистые волосы, возможна ранняя седина.

9) Воздействие на ЦНС. Беспокойство, раздражительность, патологическая отвлекаемость, лёгкие нарушения памяти, тремор. Психические проявления гипертиреоза могут быть настолько выраженными, что напоминают клиническую картину тревожного расстройства, реже — мании или депрессии
10) Расстройства половой сферы: у женщин — нарушение менструации У мужчин — снижение потенции,

    Возможна гинекомастия, мышечная слабость

Значимость профилактики этого заболевания имеет особое место в медицине Кыргызской Республики так как его можно предотвратить профилактикой зоба. Профилактику зоба можно провести простым оповещением населения при этом каждый человек сможет сам проводить профилактику зоба при своевременном профилактическом обращении к врачам.

Я проводил опрос среди населения но при этом не смог конкретно исследовать отдельный населенный пункт. Основой моего исследования или опросников стали обычные прохожие жители города и студенты. Я проводил опрос жителей на видеокамеру и просил их рассказать, что они знают о Зобе и проводил опрос в социальном сети одноклассники.

Заданный вопросы были “Богок оррусу эмне экенин билесизби?”

И “ Богок оорусу кайсыл мамлекетке мунозд

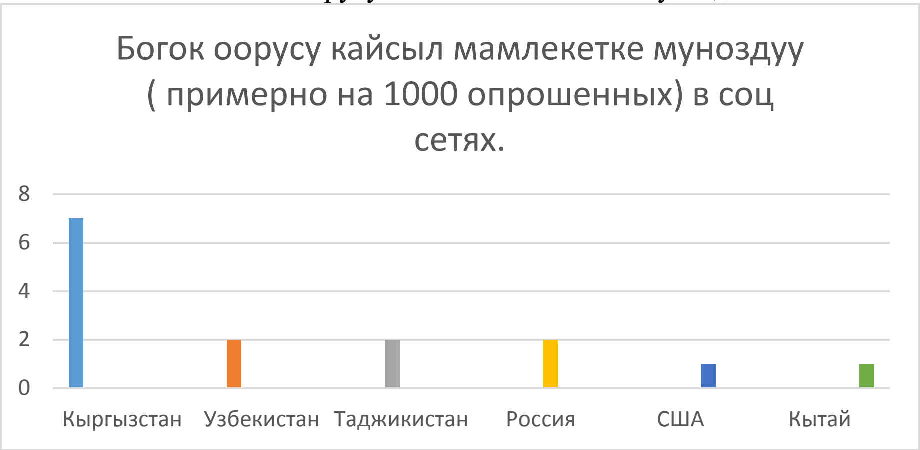

На вопросы ответили:

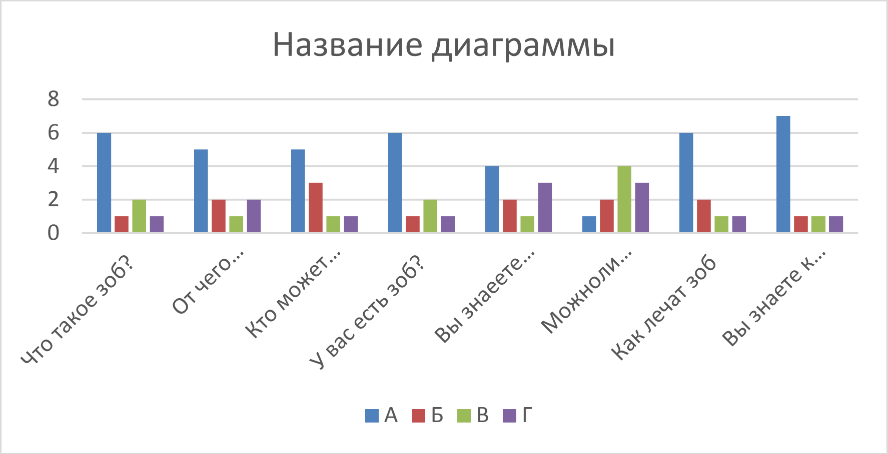

При таком уровне оповещённости мы можем придти к выводу что, оповещённость населения каком-то мере не соответствует к предполагаемому представлению. Информативность народа крайне низка и следует более тщательных мер оповещения населения ведь можно просто предотвратить болезнь до его начала.

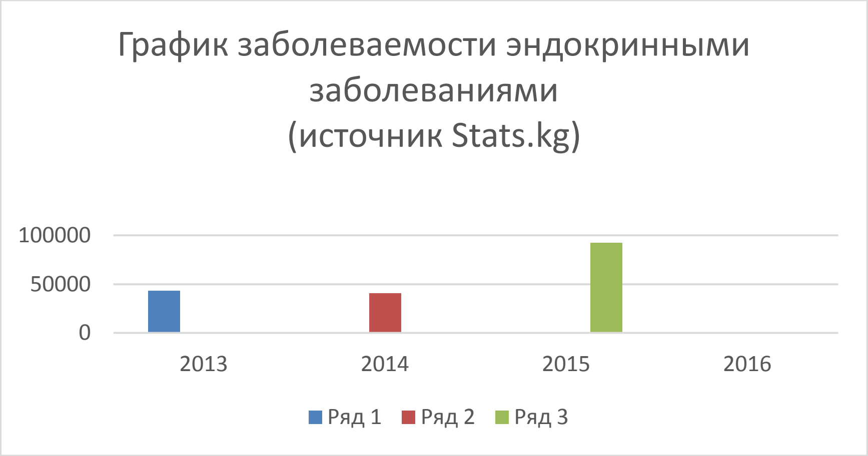

Вывод:

1) В проведенных опросах в социальных сетях вышло что из 5000 опрошенных ответили только 230 остальные проигнорировали. Из них 182 человека проголосовали да 50 нет.
2) Проведенном тестировании выяснилось, что больные знаю, что бывает при зобе набухание шеи то есть выраженную симптоматику, но не знают скрытые формы и другие патологи.
3) По статистическим данным Кыргызской Республики заболевания эндемическом зобе не выделено в отдельную группу, его добавили в список эндокринных заболевании, среди эндокринных заболевании оно занимает 2 место после сахарного диабета и в процентном соотношении динамический и больные зобом растут с ростом эндокринных заболевании и большой вырост наблюдается 2014-2015 года когда число больных увеличивается в двое

Степень оповещённости населения об эндемическом зобе крайне низкая и люди совсем не знают об этом болезни. Было бы разумно впредь обратить внимание на такие аспекты нашей жизни как преждевременное предупреждение болезней. Я мог бы предположить или посоветовать агитацию среди населения Зоба на ровне со СПИДом и другими заболеваниями. Можно было бы оповещать населения через средства массовой информации в виде роликов или рекламы. В школах и селах в виде брошюрок и через газеты.

Рекомендуется:

Проводить оповещения населения по этапном направлении

1) В школах
2) В вузах
3) В государственных предприятиях
4) В селах
5) В городах

Рекомендуется проводить частичную то есть определённому континенту населения по этапную доставку информации путем брошюрок лекции семинаров и диктантов в школах, а также массовую оповещения путем средства массовой информации в

виде документальных фильмов и
рекламных роликов

Список использованной литературы:

1. Внутренние болезни: Учебник для студентов медицинских вузов. — М.: Издательство «Медицинское информационное агентство», 2010. — 688 с.: ил.
2. Ok.ru
3. Wikipedia.com
4. Мамасаидов.А.Т М22 Внутренние болезни: Учебник для студентов. мед вузов. - ОШ:2009-340 с.

* * *

УДК 576.89

ПСОРОПТОЗ (котур)
ПСОРОПТОЗ (чесотка)
PSOROPTOSIS (scabies)

Ташпулатов М.
ЖАМУ, ТТФ
В-1-12 тайпасы
Жетекчиси: Момунжанов С.

Аннотация: *Псороптоз (котур) ылаъынын өнүүгүсү. Патогенези, клиникалык белгилери жана диагнозу. Псороптоз ылаъынын эпизоотиялык маалыматтары. Дарылоонун өзгөчөлиштөрш жана ылаъдын алдын алуу иш чаралары.*

Аннотация: *Развитя псороптоза (чесотка). Патогенез, клинические признаки и диагноз. Виды клеүей псороптоза. Эпизоотически сведение псороптоза. Особенности лечения и профилактики*

Annotation: *Development of psoroptosis, Pathogenesis, clinical signs and diagnosis. Species of mites psoroptosis. Epizootic information of psoroptosis. features of treatment and prevention.*

Ключевые слова: *псороптоз, арахноз, акарифорум, паразитафорум, патогенез, развитие, эпизотологически информации, клинические признаки, диагноз, лечения, профилактика, сомастаятельное исследования, заключения.*

Ачкыч сөздөр: *котур, арахноз классы, акарифорум тиби, паразитафорум тиби, патогенези, эпизотологиялык маалыматтар, клиникалык белгилер, диагнозу, дарылоосу, алдын алуу иш чаралары, жеке илимий изилдөөм, жыйынтык.*

Key words: *psoroptosis, arachnosis, akariforum, parasite forum, Pathogenesis, Development Epizootic information, clinical signs, diagnosis, pereevention, somasital research, conclusions/*

Киришүү

Котур (Псороптоз) - курч же өнөкөт турде өтүүчү ылаъ, Psoroptes уруусуна таандык кенелер (тери үстү кенелери) тарабынан пайда болуучу ылаъ. Бул кенелер жашоо сиклнда арахноздор деп аталат. Арахноздор класы 2 типке бөлунөт, акарифорум жана паразитифорум деп. Паразитифорум тибиндегилер узундугу 2мм ден 20 мм ге чейин жетет. Ал кенелердин бир нече түрү белгилүү.
Үй айбандарында төмөнкүдөй түрлөрү кездешет: койдо-Psoroptes ovis, бодо малда- Psoroptes bovis, жылкыда-Psoroptes equi жана коендо-Psoroptes cuniculi.

Котур: Тери үстү кенелери - сүйрү келип, узундугу **0.8** мм ге чейин жетет, тумшугу сайып соруута ыъгайлашкан (аны менен кене эпидермис катмарын тешип, ткандын суюктугун сорот). Буттарынын акыркы муунакчасында жакшы өнүккөн соргучу бар, ал бөлүкчөлөрдөн турган өзөктүн жардамы менен кармалып турат.

Өнүгүүсү: ургачы кенелер теринин сыртына жумуртка тууйт. Ал жумурткалардан личинка чыгып, нимфа I ге (протонимфага), андан кийин нимфа II ге (телеонимфага) айланат да акырында имаго пайда болот. Кенелердин бир жолу өсуп чоъоюсу 2-3 жумага уланат.

Эпизоотиялык маалыматтар: Котур (Псороптоз) менен койлордун коп эле пародалары ыландайт, уяъ жүндүү койлордо ылаъ өтө оор өтөт. Кылчык жундуу койлор жана эчкилер салыштырмалуу жеъил ооруйт, кенелер алардын денесинин айрым жерлеринде гана мителейт. Козулар салыштырмалуу көбүрөөк ылаъдайт жана ылаъ тез тара лат. Ылацдын негизги булагы бул котур менен ылацдаган койлар

жана ошондой эле булганган аштоо. Тейлөө буюмдары жана эски кой короо, сарайларда көп кездешет. Кенелердин көбөйүүсүнө айлана-чөйрө, жылдын мезгили чоъ таасир этет. Алар кыш мезгилинде жакшы өнүгүшөт. Койлор күз-кыш айларында жүнү калыъ болгондуктан, алардын жүнүн арасында жогорку нымдуулук пайда болот (сырткы чөйрө менен койдун терисинин температурасынын кескин айырмасынан). Эгер койлор толук баалуу тоют менен тоюттандрылбай, санитардык абалы начар короолордо багылса (иммараттар ным, койлор тыгыз камалса, ыплас болсо), ылаъ оор өтөт. Короолордо кенелер эки айга чейин, күн суук кезде (5 ^{0} С дан темен болсо) 5-9 күнгө чейин, жайында жайыттарда 1-2 күн тирүү сактала алат.

Патогенез: эреже катары котурдун биринчи белгилери дененин жан жактарынан, белинен көрүнө баштай. Оз кыймылы менен кенелер терини кытыштырат. Андай жерлерди койлор тиши менен кашылап, жараатанган терини шилекейи менен суулайт, натыйжада кенелердин көбөйүүсү үчүн ыъгайлуу шарт

түзүлөт. Андан соъ; кенелер тумшугунун жардамы менен денени тешип, ал жерлеге кенелердин шилекейи кирип, сезгенуу башталат. Тери калыъдашып, жүндөрү түшөт. Сезгенген жерлерге микрофлора кирет жана организмдин уулануусу байкалат. Убакыт өткөн сайын ылаъ дененин башка жаъы чектерине таркала баштайт.

Клиникалык белгилери: Ылаъдын белгилери **2** жумадан, **2** айга чейинки мөөнөттө билине баштайт. Начар көтөрөм койлордо жана жаш коозуларда ылаъдын клиникалык белгилери чоъ жана семиз койлорго Караганда эртерээк байкалат. Ыландын эн эле көрүнүктүү белгиси - бул теринин кытышып дүүлүгүүсү. Койлор кашынат жана жараланган жерлерин тиштери менен тиштейт, аштоого жана башка буюмдарга суйконот. Бир аз убакыт өткөндөн кийин жүндөрү түшүп, карт менен капталган жүнсүз чектер пай да болот. Козулар ыладаганда кычышып, дүүлүгүү азыраак болуп, жүнүда азыраак түшөт (жүнү уйпаланып калат). Ылац куз жана кыш айларында кецири таралып, кээде эпизоотия турундо өтүшү мумкун.

Диагноз: Диагнозду эпизоотиялык маалыматтардын жана клиникалык 6е лгилердин негизинде коюшат, ал эми диагнзду тактоо максатында лабораториялык изилдө жүргүзүлөт. Лабораторияга теринин жараланган жана соо жеринин чек арасынан алып

микроскопто текшеришет. Эгер чарбалык шартта микроскоп жок болсо, жараатанган жерден кырынды алып анны кара кагаздын үстүнө коюп, астынан азыраак ысытуу жолу менен кыймылга келген кенелерди тапса болот. Бул ылаъды темиретки, маллофагоз (жүн жегичтер), бит басу, экзема, мелафагоз (рунец) ыландарынан, ошондой эле тулаъ (сойлок) ылаъынан айырмалоо зарыл.

Дарылоо: Ылацдаган малды дарылоо жана ыландын алдын алуу максатында кой-эчкилерди атайын малмалардан пайдаланып, акарицит препараттарынын эмулңсиясы менен дарылашат (жуушат). Эреже катары, мындай дарыларды чачу жолу менен колдонууга тыюу салынат.

Ылаъ пайда болгондо, койлордун баардыгы (чабандардын иттери, мингич ат жана короодогу башка малдар) жууттан чыгарылууга тийиш. Ылаъдаган жана ылаъга шектүү кой-эчкилер 7-10 кун аралатып, эки жолу малмага салынат. Бир эле учурда ылаъдуу бир рече кой экинчи жолу жуулса, анда төмөнкүдөй кезек менен малмага салынат: биринчи болуп мурда эъ артында жуулган койлор дарыланат.

Мурунку учурларда акарицидтерге каршы төмөнкүдөй препараттар кеъири колдонулган. Гексалиндин же гексаталдын гамма-изомер боюнча 0.03% туу эмулңсиясы, гексахлорандын (ГХЦГ) 0,03%туу суудагы гамма изомер эмулңсиясы,

ТАП-85 препаратынын 0,025%-0,03%түү суудагы эмулңсиясы, 3%түү активдештирилген креолиндин 0.03% тин гамма изомер боюнча эмулңсиясы, педикс-50 препаратынын 0,25%туу суудагы эмулңсиясы неоцидолдун 0,05% түү суудагы эмулңсиясы, циодриндин аралашмалары пайдаланылган.

Жогоруда көрсөтүлгөн препараттардын малдардын организмине болгон таасирине да чоъ мани беруу зарыл. Препараттардын көпчүлүгү кандайдыр бир өлчөмдө (кээде көпкө чейин) малдын организмине сорулуп сакталат, ошондой эле сут же башка продуктылар менен бөлүнүп чыгат. Ошондуктан аргасыздан мал союлганда, анын этин лабораторияда заттын калдыктарын билуу учун текшерууден өткөрүү керек.

Акарицид препаратын колдонуу көрсөтмөлөрүн эске алуу керек. Дарынын эмулңсиясын колдоноор алдында гана жасоо сунуш кылынат. Малмага салаардан 4-5 саат мурда, койлорду тоюттандыруу токтотулат. Куут мезгилинде кутка 15 кун калганда жана өнөктук

буткөндөн 15 кун өткөнгө чейин койлорду дарылоого болбойт. Койдун жунун алгандан кийин 3-5 кун өткөруп малмага салу, кун жааганда же өтө ыссык мезгилде койлорду малмаларга салууну токтотуп турууну сунуш кылынат. Аз сандагы кой-эчкилер учун кичине малмаларды даярдасада болот. Койлорду орточо 30-60 секунт дарыда кармоого аракеттенуу керек.

Кой малмага жаъы түшкөндө жана андан чыгаарда, анын башын эмулңсияга малып коюуу зарыл. Малмадагы эмулңсиянын температурасы 18-25°Сда болууга тийиш. Көп сандагы корону малмага салганда,чыгаша болгон эмулңсияны жана таасир этуучу затты толуктоо учун жумушчу эритмени же концентратты малмага кошуп туру зарыл. Кыркылбаган койлордун ар 200-400 башы жутка тушкенден кийин же кыркымдан кийинки ар 300-500 кой жуулса, жаныдан жумушчу эритме кошулат.

Алдын алуу иш чаралары: Ар бир сырттан сатып алынып келген жандык 1 ай карантинде кармалышы шарт. Анткени сырттан келген
жандыктан толук маалымат болбогондуктан, ал жандыктан бир гана кенелер эмес өтө коркунучтуу, жугуштуу ылаъдарда болушу мумкун, аларды аныктап чыгууга убакыт талап кылынат. Ошол 1 ай убакыт аралыгында жаныбарды бардык ылаъ жана оруларды текшерип чыгуу чараларын керуп андан сон; жаныбар таза болсо короодогу жаныбарларга кошууга руксат берилет. Эгерде кандайдыр бир ыландарды байкасак аны дарылоо жолу менен айыктырсак болот, ал эми инфекциялык жугуштуу ооруларды байкасак анда ал жаныбарды утилизация иш чараларын колдонуу менен жок кылабыз.

Жеке практикалык илимимде - бул ылаъды көп учураттым жана көпчүлүк адамдардын бул ылаъ боюнча түшүнүгү аз экенин билдим. Ошондой эле практика учурунда мен бул ылаъ менен күрөшүү иш чарасын жургуздум, ылаъ менен күрөшүүдө мен мурунку СССР убагындагы гексохлоран 0.03%туу эритмеси менен жана креолиндин 0.03%тинин эритмелеринин аралашмасы менен малмага жылына эки жолу тушуруп турушкан менда ошол ыкма менен 20 дан ашык койду кылдыттык менен жуундуруп чыктым жана жыйынтыгында таасири өтө натыйжалуу пайда бергендигин байкадым.

Жыйынтык:

Жогоруда айтып кеткендей эле котур (псороптоз) ылацы менен айыл-чарба жаныбарларынын арасынан, кой чарбасы коп ылаъдап ар бир фермерлер жана жеке чабандар көптөгөн экономикалык чыгымга учурушат.

Мисалга алганда котур менен ылаъдаган койлор биринчиден жундөрү тушуп, арыктайт, экинчиден төл бералбай калат жана коозулары өлүмгө учурайт.

Ошондуктан ылаъ менен ооругандан кийин дарылоо эмес, ылаъдын алдын алуу иш чараларын убагында жана так аткарып туруу керек. Ошондой эле малма ванналарын кайра түптөп чыгып ишке салуу керек. Анткени азыркы мезгилде псороптоз ылаъына каршы бир эле препарат колдоно бергендиктен кенелерде адаптация проссеси журө баштады. Ошондуктан мен келечекте малма ванналарын түптөп чыгууга аракет кылам.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Бабакулов Манасбек (паразитология жана айыл-чарба малдарынын инвазиялуу ылаъдары. Жалал-Абад 2002).
2. Раимбеков Д., Бабакулов М.“Эпизоотология жана паразитология боюнча маалыматнаама” Бишкек 2012 ж.
3. Медицинская паразитоло Мяндина Г.И., Тарасенко Е.В,
4. Медицинская паразитология и паразитарные болезн
5. Ходжаян А.Б., Козлов С.С., Голубева М.В.

* * *

УДК 636.09

КЕСАРЕВ КЕСҮҮСҮ
КЕСАРЕВО СЕЧЕНИЯ
CESAREAN SECTION

Эшбаев Т.
ЖАМУ, Табийгат таануу факультети
В-1-13 тайпасы
Жетекчиси: Эркинбаеева А. Т.

Анатациялар: *Бул темада оперативдик предметин окутуп үйрөтүүчү кесарева операциясы берилген. Кесарева операциясын тууй албай кыйналып калган малдарды өлүмдөн баласы менен тирүү алып калуу болуп эсептелет. Канча малдар энеси тууй албай өлүмгө дуушар болгон учурлар көп кездешет. Кесарева операциясынын негизги максаты энесин да баласын да аман сактап калуу болуп сакталат.*

Анатации: *На этой тема опубликовано операции «Кесарево сечение» (section caesarean) который изучает на предмету оперативной хирургии. Цель операции- спасти жизнь плода и матери.*

Annotation: *On this topic operation “section caesarean” is by published which studies on the subject of operative surgery. The purpose of the operation is to save the life of the fetus and the mother.*

Ачкыч сөздөр: *оруксуздандыруу, сөөктүн жумшарышы, түйүлдүктүн өлүп эзилүүсү, курсакты кесүү, ашказанды кесүү, кабыкча, урункай, матканын бези, кесүү.*

Ключевые слова: *анестезия, остеомаляция, мацерация, мумификация, лапаротомия, плевра, маклок, карункул, операция.*

Key words: *anesthesia, osteomalacia, maceration, mummification, laparotomy, rheenotomy, pleura, maklo, kanunkul, operation.*

Негизги текст

Оперативдик хирургия ыкмаларын, методдорун хирургиялык операция жасоонун ыкмаларын, методдорун, эрежелерин үйрөтүүчү илим. Негизги максаты ветеринардык дарыгерлерге билим берип, тажрыйба жүзүндө өз колдору менен операцияны жасатып

техникасын үйрөтүү. Жаныбарлар да тирүү жан болгондуктан операция жасап жатканда денесин оорутпоо, жанын кыйнабоо үчүн денени ооруксуздандыруу, анестезиялоо, наркоз берүү, денеге кеткен нерв тармактарын новокаиндик блокада жасап алсыздандыруу техникаларын үйрөтөт.

Ветеринардык дарыгерлер окууну бүтүп өз адистиги боюнча ветеринардык кызматта иштесе күнүгө эч болбосо бир хирургиялык ыкмасын колдонуусуна туура келет. Кадимки эле ийне саюу, тери астына, булчуңга же кан тамырга дары куюнун өзү хирургиянын эң жөнөкөй методу болуп эсептелинет.

Ветеринардык хирургиянын азыркы учурда эң негизги бөлүктөрүнүн бири болуп жаш кунажындар өз адынча тууй албай же ичиндеги күмөндүн чоң болгондугуна байланыштуу эч кандай акушердик жардам көргөзүүгө мүмкүн болбой калган учурларда хирургиялык кесарев кесүү жолу менен күмөндү жана малды сактап калууга болот.

Кесарев кесүүсү (section caesarea)

Малдын асыл тукумдуулугу туура келбей ичинде өсүп жаткан күмөн чоң болуп же туут учурунда күмөн туура келбей башы кайрылып, буту кайрылып калган учурда мажбур болуп хирургиялык операция жасоонун техникасын үйрөнүү.

Методикалык көрсөтмө. Негизинен өзү тууй албай калган учурлар биринчи туут кунаажындарда кездешет. Кийинки учурда жасалма куут жол менен randomly пародасы ийри келген букалардын уругу менен уруктандырып койгондо. Кыргызстандагы болгон уйлардын породасы туура келбей, көлөмдөрү кичине болуп калуу, туут жолдору тар болуп же ичиндеги күмөн күмөн туура эмес келип калганда кесарев кесүү жолу менен гана энесин да баласын да сактап калууга болот. Негизинен кийинки мезгилде малдарды тоюттандыруу жагы өтө начар, жетишсиз болуп жатат, себеби: малга берген тоют бир эле чөп, кышында кошумча берилген тоюту пахтанын күжарасы, кебек. Тоюттандыруунун эрежеси же рационунда сөзсүз углевод болушу керек. Мурда тоют кызылчасы берилчүү эле. Жеген тоютунун белок менен канттын катнашы 1:1 болушу керек, мындай теңделүү жок азыр кант жок, малдын сөөктөрү жумшарып остеомаляция-сөөктөрүнүн жумшарып кетүүсү анын негизинде сөөктөрүү ийилип итий, рахит деген патологиялар көп болуп жатат. Ушулардын баардыгы уйлардын

өзүнчө туба албай калуусуна алып келүүдө. Туугандан кийин күмөндүн шериги, чөбү же чел кабыктары да түшпөй калып жаткан учурлар көп. Жерди приватташтыргандан кийин мал багыла турган жайыттар тар болуп малдын көбү байлоодо багылат, кыймылы жетишсиз, ошонун негизинде организми назик болуп бооз малдын жатыны тууганга чейин буралып кетүүсү да көп кездешүүдө, туулганга чейин ичинде баласы өлүп эзилип кетсе- мацерация деп, кургап калса мумификация-деген патолдогиялар да көп болуп калды.

Малды матап байлоо. Ири мүйүздүү малдарды матап байлоо ыкмалары жогоруда лапаротомия, руменотомия деген темаларда кенен берилди. Кесарев кесүүсүн дагы тура албай калган мал болсо жаткан абалында турууга алы келсе турган абалында матап байлап операция жасоого болот. Кесарев кесүүсүн эгер **күмөн жатындын оң жак мүйүзчөсүндө болсо оң жак капталынан, сол жагында** болсо сол жагынан жасоого болот. 12 сааттык ачкалык диетаны бергенден кийин чоң карын операцияга көп тоскоолдук кылбайт.

Ооруксуздандыруу. Жалпы наркоз берүүнүн кажети жок.
И.И.Магданын методу менен паралюмбалдык анестезия ага кошемча
В. Мосиндин плевра үстүндөгү анестезия жасоо ыкмасы колдонулат.

Операциянын техникасы. Турган абалда маталган малдын сол жак капталынан операция жасалуучу тери аянтчасы даярдалат. Иткин Б.З. Магда И.И. операция жасалуучу доступту же терини кесип курсак көңдөйүн ачуу жерин маклоктон төмөнүрөөк ач быкындан киндикти карай кесүү ыкмасын сунушташат. Бирок акушерлердин практикасында бул багытта кесүү анча туура келбейт, себеби бел омурткадан чыккан нервдер кесилип калат дешкен.

Чындыгында руменотомия жасагандай паракосталдык багытта кесилсе ичиндеги күмөнү менен жатынды кабыргага жакын жеринен чыгаруу кыйын болот. Маклок жагынан баштап киндик жагына карата кыйгач жайгашкан булчуңдун багытын байкап кесүүгө болот. Кесип курсак көңдөйүн ачкандан кийин хирург же акушер эки колун салып жатынды тери бетине сыртка чыгарат. Май чарымдарын тазалап бир жагына сүрүп жатынды жылаңачтайт. Жатынды тери бетине чыгарганды тери бетине стерильденген шейшеп же кленка жаап койсо операция тазараак болот. Кесүүнү жатындын чоң жана кичине иймектеринин аралыгынан жүргүзүү керек, себеби ийметери аркылуу (кривизна) диаметри жоон кантамырлар өтөт. Кескен учурда

карункулдары кесилген болсо алардын түбүнөн лигатура менен байлап кесип алып салуу керек. Күмөндүн чел кабыктарын кескенде суюктуктары курсак көңдөйүндө калбашы керек, овюндуктан жатынды тери бетине жакшыраак чыгарып жатын ичиндеги сууларын сыртка чыгарып жибериш керек. Эгер суу курсак көңдөйүнө карай агып кетсе аны сөзсүз шприц менен сордуруп тазалоого аракет жасоо керек. Күмөндү жатындан чыгарып жатканда 7-8 см аралыктан киндигин байлап байланган жеринин ылдый жагынан кесип алып чыгарылат, жөн эле зордой тартып чыгарса киндиктин түбүнөн жыртылып кетип ичегилери чыгып кетүүсү мүмкүн.

Күмөндү чыгарып алгандан кийин карункулга туташкан чел кабыктары бош болуп жеңил чыкса чыгарып салуу керек, эгер өзүнчө бош чыкса аларды жатын көңдөйүндө калтыруу керек, негизинен тигиш салган жерине тоскоолдук кылбаса болот.

Жатындагы дагы карынга салган тигиштей этип эки кабат тигиш салынат, биринчиси жатындын ички жагынан сыртка карай бардык катмары алынат, экинчи сыртынан сероздук жана булчуң катмары ийне менен сайылып алынып ички былжырлуу катмары бүтүн калдырылат. Бул техника руменотомияда толук берилди. Тигиш салынып болгондон кийин жатынды каптаган чарым майларды тигиштин үстүнөн жаап бир эки тигиш менен карматып коюу керек. Курсак керегесине үч катмартигиш салынат.

Кесарев кесүүсүн тура албай калганда жаткан абалында жасала турган болсо, малды оң жамбашына жаткырып оперативдик доступту желиндин үстү жагынан тизе муунунун тушунан төш сөөгүнүн ай балка кемирчегин көздөй кесет. Кесилген жердин узундугу ичиндеги күмөндүн көлөмүнө жараша кесилет, ал узундук 40-45 см -ге чейин жетиши мүмкүн. Операциянын калган техникасы жогоруда көрсөткөндөй жүргүзүлөт.

Операциядан кийин малды кароо жана тоюттандыруу. Малды өтө жарык эмес сарайга киргизип жаткан жерлери таза болушу керек, жаткан жери зак боло турган болсо кургак таза чөп салып берүү зарыл. Тоюттандыруу жагынан жашыл чөп, силос, кызылча бербеш керек, кургак чөптү да 3-4 күнгө чейин 50% азайтат, суюк атала берилет, операциядан кийин 2 саатка чейин суу бербеш керек. Курсак көңдөйүнө антибиотикти толук курсун берип туруу зарыл.

Жыйынтыктоо

Кесарева операциясы же кесүүсү тууй албай калган малдардын башын аман сактап калуу. Мисалы: ичиндеги баласы чоң болуп калышы, жамбашы тар болуп калышы, жаш кунаажындар же энеси арык болуп тоюту начар болгон учурда тууй албай калуусу мүмкүн. Ушундай себептерден улам тууй албай калган мал жандыктарга кесарева оперциясын жасап баласын да энесин да аман сактап калуу керек.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Мурзакулов У.З., Исмаилов К., Эркинбаева А.Т. Ветеринардык хирургиянын оперативдик бөлүмү боюнча практикум. Жалал-Абад 2010.
2. Кашкин И.А., Передера Б.Я. Практикум по общий и частной ветеринарной хирургии. М.1988
3. Макаров А.С. Шакалов К.И. Частная хирургия М. Ленинград «Колос»1973 г.
4. Иткин Б.З. и др. Оперативная хирургия с основами топографической анатомия М.1969г.

*　　*　　*

БИЗДИН АВТОРЛОР

1.	*Айтали уулу Э.*	*- ЖАМ У, ДТк-2-13 тайпасы*
2.	*Арстанбек уулу С.*	*- ЖАМУ, Табигый-техникалык факультети, В-1-14 тайпасы*
3.	*Байзакова Г.*	*- ЖАМУ Филология факультети, Атк-1-13 тайпасы*
4.	*Байышбек кызы А.*	*- ЖАМУ медициналык колледжи "Дарылоо иши" бөлүмүнүн*
5.	*Бегимкулова А.*	*- ЖАМ У, ЭЮФ, ФКк-1-13 тайпасы*
6.	*Бекмуратов Э.*	*- ЖАМУ, Педагогика жана Информациялык технология факультети, ДТ -2-13тайпасы*
7.	*Беркулов Э.*	*- ЖАМУ, Табигый-техникалык факультети, В-1-14 тайпасы*
8.	*Дооронова М.*	*- ЖАМУ, ЭЮФ, ФКк-1-13 тайпасы*
9.	*Жумабеков А.*	*- ЖАМУ, Табигый-техникалык факультети, В-1-13 тайпасы*
10.	*Жуман кызы Р.*	*- ЖАМУ, П-1-13 тайпасы*
11.	*Ибраимов Б.*	*- ЖАМУ, ПМТФ, ДТ-2-13 тайпасы*
12.	*Калдарахунов Б.*	*- ЖАМ У, ДТ-1-13 тайпасы*
13.	*Канатбек кызы А.*	*- ЖАМУ, Майлуу-Суу колледжи, 32 АСОИиУ тайпасы Кт-1-13 тайпасы*
14.	*Кулматов Н.М.*	*- ЖАМУ, Медициналык факультети ЛД-2-15 тайпасы ЛДк-3-13тайпасы*
15.	*Махамаджанова М.*	*- ЖАМ У, ПМТФ, М-1-14 тайпасы*
16.	*Мейманова К.*	*- ЖАМУ, Медициналык факультети, ЛДк 1-14 тайпасы*
17.	*Мехманкулов А.*	*- ЖАМУ Кочкор-Ата колледжи ТОЭ-1-15 тайпасы*
18.	*Мураталиева А.*	*- ЖАМУ, Майлуу-Суу колледжи, 31 СВТ тайпасы*
19.	*Мураталиева К.*	*- ЖАМУ, Филология факультети.*
20.	*Нажимиддинова У.*	*- ЖАМУ, ФПИТ, П 1-15 тайпасы*
21.	*Ниматилла уулу Н.*	*- ЖАМУ, ТТФ, Ветеринардык медицина кафедрасы, В-1-13 тайпасы*

22. Нуралы уулу Б.	*- ЖАМУ, ТТФ, В-1-12 тайпасы*
23. Разаева Д.	*- ЖАМ У, ФКк-1-16 тайпасы*
24. Раимов А.	*- ЖАМУ, Табигый-техникалык факультети, ОБДк-1-13 тайпасы*
25. Саматов Э.	*- ЖАМУ, Майлуу-Суу колледжи 21 ЭС тайпасы*
26. Сейтбек уулу Б.	*- ЖАМУ, Медициналык факультети ЛДк-1-14 тайпасы*
27. Таалайбек кызы А.	*- ЖАМУ, Табигый -техникалык факультет, Б-1-1-13 тайпасы*
28. Ташпулатов М.	*- ЖАМУ, ТТФ, В-1-12 тайпасы*
29. Шерматова Ш.	*- ЖАМУ, Филология факультети Чт-1-15тайпасы*
30. Эшбаев Т.	*- ЖАМУ Табийгат таануу факультети В-1-13 тайпасы*

МАЗМУУН

Физика - математикалык багыт

1. ***Махамаджанова М.*** Математика в мире красоты............. 3
2. ***Разаева Д.*** Математикалык айрым укмуштуу сандар......... 16

Социалдык – гуманитардык багыт

3. ***Айтали уулу Э., Калдарахунов Б.*** Көчмөндөр оюнунун филисофиялык тарыхый мааниси....................................... 24
4. ***Байзакова Г.*** Кытайлык кыргыздар менен жергиликтүү кыргыздардын кыз узатуу салтынын өзгөчөлүктөрү.......... 34
5. ***Бегимкулова А.*** Развитие рынка ценных бумаг в Кыргызстане.. 43
6. ***Бекмуратов Э.*** Физическое воспитание и физическая подготовленность студенческой молодежи....................... 52
7. ***Дooронова М.*** Современное состояние рынка государственных ценных бумаг в Кыргызской республике.. 61
8. ***Жуман кызы Р.*** Башталгыч класстарда этишти үйрөтүүдө дидактикалык оюндардын мааниси.................................. 70
9. ***Ибраимов Б.*** Дене тарбия жана спорттун ЖАМУдагы өнүгүү тарыхы.. 73
10. ***Канатбек кызы А.*** Жаштарды жумуш менен камсыздоо жана анын көйгөйлөрү... 80
11. ***Мураталиева К.*** Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы маңкуртчулуктун тарбиялык маанисин окуучуларга жеткирүүнүн жолдору... 87
12. ***Нажимиддинова У.*** Образовательные ресурсы интернета в подготовке учителей начальных классов........ 92
13. ***Саматов Э.*** Тил адеби-дил адеби...................................... 98
14. ***Шерматова Ш.*** Изучение глобальных экологических проблем в Кыргызстане... 108

Техникалык багыт

15. ***Мехманкулов А.*** Темир түтүктөрдү ийүүчү арбалет тибиндеги универсалдуу станок.. 114
16. ***Мураталиева А.*** Майлуу-Сууйский ламповый завод........ 121
17. ***Раимов А.*** Разработка стенда для испытания рулевого управления автомобиля... 126
18. ***Таалайбек кызы А.*** Малинаны өстүрүү агротехнологиясын үйрөнүү... 132

Медициналык багыт

19. ***Арстанбек уулу С.*** Антибиотиктер деген эмне жана аларды кандай колдонуу керек?... 138
20. ***Байышбек кызы А.*** Чалкан-крапива двудомная-u+rticadioica дары өсүмдүгүнүн ноокен районунда кездешиши жана элдик медицинада колдонулушу............ 144
21. ***Беркулов Э.*** Антипаразитардык каражаттардын таасиринин жана колдонуусунун өзгөчөлүктөрү............... 150
22. ***Жумабеков А.*** Жаныбарлар жана адамдар арасындагы бруцеллездун жугуу жолдору, сактануусу жана каршы күрөшүү стратегиясы 155
23. ***Кулматов Н.М.*** Оценка к планированию семьи среди населения города Жалал-Абад.. 165
24. ***Мейманова К.*** Распространенность анемии среди студентов города Джалал-Абад.. 170
25. ***Ниматилла уулу Н.*** Малдарды жасалма уруктандыруу 175
26. ***Нуралы уулу Б.*** Определение в мясе ядовитых веществ и антибиотиков.. 181
27. ***Сейтбек уулу Б.*** Оповещенность населения об эндемическом зобе.. 186
28. ***Ташпулатов М.*** Псороптоз (котур).................................. 193
29. ***Эшбаев Т.*** Кесарев кесүүсү.. 199
30. ***Биздин авторлор***... 204

Компьютердик макеттөө:

Зупанов С.А.
Сулайманова Г.К.

Басуугa кол коюлду 30.10.2017
Басуугa берилди 30.10.2017
Кагаздын форматы 60x84 1/16 Тираж 300 даана. 13 бас.т.

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
басмаканасында басылып чыгарылды
715600 Жалал-Абад ш., Ленин к.57, тел: 5-51-72